

ARTNER ANNAMÁRIA
A GLOBALIZÁCIÓ ALULNÉZETBEN

ARTNER ANNAMÁRIA

Globalizáció alulnézetben

ELNYOMOTT CSOPORTOK
– LÁZADÓ MOZGALMAK

(Készült a Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával)

Megjelent a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a
Politikatörténeti Alapítvány
támogatásával

ISBN 963 9350 66 4

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2006

@ Artner Annamária, 2006

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni,
adatrendszerekben tárolni, bármely formában vagy
eszközzel – elektronikus, fényképeszeti úton vagy más
módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva

Printed in Hungary

A kiadásért felelős Rév András, a Napvilág Kiadó Kft.

Ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Pálvölgyi Lídia

Fedélterv: Kiss Zsuzsa

Szerdés:

Tördelés: Jeges Erzsi

Nyomás, kötés: Alfadat-Press, tatabánya

Felelős vezető: W. Csoma Éva igazgató

Megjelent: ..... (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 1587-6128

Tartalom

BEVEZETŐ	5
I. rész: A globalizáció társadalmi hatásai	5
1. RENDSZERMECHANIZMUSOK	5
1.1. A globalizáció tartalma	5
1.2. A globalizáció kibontakozásának objektív és szubjektív feltételei	5
1.3. A globalizáció alapstruktúrája: a hierarchia	5
1.4. Ki kit finanszíroz?	5
1.5. A profitráta esése	5
2. A GAZDASÁGI MECHANIZMUSOK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI	5
2.1. A szolgáltatási szféra térmérsésének kettős jelentése	5
2.1.1. A szolgáltatások térmérsése mint a profitráta emelésére tett kísérlet	5
2.1.2. A szolgáltatások mint a társadalmi polarizáció következményei	5
2.2. A globalizáció munkaerő-piaci hatásai	5
2.2.1. A munkaerő szerepe a termelésben	5
2.2.2. Foglalkoztatás–munkanélküliség	5
2.2.3. A munkaerő értéke és ára	5
2.2.4. Munkaidő	5
2.2.5. Szaktudás	5
2.2.6. Szakszerveződések	5
2.2.7. A munka(nélküliség) körülmények romlása ..	5
2.3. A globalizáció jövedelmi hatásai	5
2.3.1. Abszolút szegénység?	5
2.3.2. Jövedelmi differenciálódás	5
2.4. A globalizáció ideológiai és kulturális hatásai ..	5

2.4.1. Individualizáció	5
2.4.2. Homogenizáció	5
2.4.3. Nacionalizmus	5
2.4.4. A három édestestvér	5
2.4.5. Irracionalizmusok	5
2.4.6. Emancipálatlanság	5

II. rész: A globalizációval szembeni világméretű ellenállás 5

1. A GLOBALIZÁCIÓ IMMANENS FÉKEI – A TŐKESTRUKTÚRA BELSŐ ELLENTMONDÁSAI	5
2. A TŐKE-BÉRMUNKA ELLENTÉT KEZELÉSÉNEK HAGYOMÁNYOS FORMÁI	5
2.1. Szakszervezetek	5
2.1.1. A szakszervezetek és az új típusú civil mozgalmak	5
2.1.2. A szakszervezeti harc jellege	5
2.2. A szociáldemokrácia alkonya	5
2.3. Áellenállás: retrográd antiglobalizmus	5
3. A KÁRVALLOTTAK ÉRDEKVÉDELMEINEK ÚJÁSZERVEZŐDÉSE	5
3.1. „Anti-”, „alter-” vagy „-kritikus”?	5
3.2. Regionális kitekintés	5
3.2.1. Latin-Amerika	5
3.2.2. Észak-Amerika	5
3.2.3. Nyugat-Európa	5
3.2.4. Kelet-Európa	5
3.2.5. Közél-Kelet	5
3.2.6. Afrika	5
3.2.7. Ázsia	5
3.3. Az új típusú mozgalmak sajátosságai	5
3.4. A mozgalmak típusai: formák és témák	5
3.5. A mozgalom építőkövei: rész- és rétegmozgalmak	5
3.6. A szociális fórum mozgalom	5
3.7. A mozgalom módszerei: békés ellenállás és fegyveres harc	5
4. OSZTÁLYVÁ VÁLÁS FELÉ? – A GLOBALIZÁCIÓKRITIKAI MOZGALOM FEJLŐDÉSE	5
4.1. Az erőviszonyok kérdése	5
4.2. A magáért-valóvá válás korlátai	5

4.2.1. Részkérdések – harmadik út	5
4.2.2. A reformizmus gyökerei	5
4.2.3. „Civilség”	5

III. rész: Esettanulmányok 5

1. VÁLSÁG A GLOBALIZÁCIÓBAN: ÁTHÁRÍTÁS	5
2. AZ 1997-ES DÉLKELET-ÁZSIAI VÁLSÁGRÓL	5
3. A MUNKAERŐ ÁRÁVAL KAPCSOLATOS STATISZTIKAI PROBLÉMÁK	5
4. MIBŐL TÁPLÁLKOZOTT AZ AMERIKAI „IT-BOOM”?	5
5. SZEGÉNYSÉG ÉS JÖVEDELMI DIFFERENCIÁK AZ USA-BAN	5
6. A MUNKA FORMÁLIS ALÁVETÉSE A TŐKÉNEK: A GÖRÖG PÉLDA	5
7. LECSOROG A JÖLÉT? – ÍRORSZÁG CSUPASZON	5
8. PILLANATKÉP A MAI MAGYAR VALÓSÁGRÓL	5

Függelék 5

BRAZIL SZAKSZERVEZETI VEZETŐK NYÍLT LEVELE A SZOCIÁLIS VILÁGFÓRUMHOZ (TARTALMI ISMERTETŐ)	5
AKCIÓTÖRTÉNET	5
GLOBALIZÁCIÓKRITIKAI SZERVEZETEK	5

1. táblázat Állami szociális kiadások az OECD-ben, az USA-ban és az EU15-ben 1980–2001 a GDP százalékában	5
2. táblázat A foglalkoztatás egyes jellemző mutatói az EU15-ben 1975–2004	197
3. táblázat A foglalkoztatás egyes jellemző mutatói az USA-ban 1948–2005	199
4. táblázat A foglalkoztatás egyes jellemző mutatói Magyarországon 1997–2004	201
Irodalom	5

Bevezető

Az előrehaladó tőkekonzentráció és a „szocialista” rendszerek összeomlása következtében a kilencvenes évekre áttört a „globalizáció”. És mintha csak az lenne a cél, hogy valódi természete ne legyen látható, rögtön zavaros gyűjtőfogalommá vált, amely a kultúrák találkozásától és ütközésétől kezdve az internetalapú gazdaságon át mindent magában foglal. Eközben a transznacionális monopolkapitalizmus (a globalizáció lényege) az imperializmus minden látható jegyét kitzúzte mellé: tőkekonzentráció, banktőke és ipari tőke összeolvadása, tőke kivétel, monopolista szövetségek, a piacok újrafelosztásáért vívott (ha kell fegyveres) harc, a tömegek fokozott elnyomása, szélsőjobboldali ideológiák térnyerése. E helyzetben szükségszerűen látható méreteket öltött a vele szembeni társadalmi ellenállás is.

A társadalmi-gazdasági folyamatok sosem egyik pillanatról a másikra következnek be. Így a „globalizáció” sem az elmúlt másfél évtized terméke. Az viszont, hogy *egyedüli folyamatként és ebben a formájában* uralkodhat kies bolygónkon, történelmi értelemben meglehetősen friss jelenség. Annak a következménye, hogy a tőketulajdonnal nem rendelkezők széles társadalmi csoportjainak törekvései számára a szocializmus bukásával minden alternatíva veszni látszott. A gyakorlati vereséget teljes elméleti megsemmisülés és zűrzavar követte. Ebben sietett segítséget nyújtani mind Nyugaton, mind Keleten az értelmiség, amely köztes léthelyzetéből kifolyólag szívesebben igyekszik felfelé, mint tekint lefelé. Mindez azzal járt, hogy a társadalom osztálytagozódása mint elemzési szempont végképp kikerült a mainstream társadalomelméletből.

A tények azonban makacs dolgok. Legyen bár több-százezer féle rovar a világon, vannak olyan meghatározó jegyeik, amelyek alapján egyértelműen megkülönböztethetők az emlősök – szintén változatos – csoportjától. Bár mennyire sokféle formában keresik is megjelöltüket az emberek milliárdjai a Földön, alapvető választóvonal közöttük, hogy képesek-e munkaerejük (vagy annak terméke) áruba bocsátása nélkül megélni, vagy sem. Más szóval: rendelkeznek-e közvetlenül vagy közvetve termelőszköz-zel (gyárral, földdel, értékpapírral stb.), amelynek révén mások munkájából megélhetnek. Akik ilyenekkel nem rendelkeznek, azok – végezzenek fizikai vagy szellemi munkát – a munkásosztályba sorolhatók. Ez persze nem jelenti azt, hogy ezen az osztályon belül ne lennének nagyon is eltérő érdeklű, sőt egymás ellen küzdő csoportok, azt azonban igen, hogy érdekkülönbségeik csak rövid távúak (ha úgy tetszik: közvetlenek), *távlati és objektív érdekük egybevágnemcsak egymáséval, de az egész emberiség érdekeivel.*

Ez a könyv a globalizáció, annak is „egyeduralkodó” szakasza által legjobban sújtott társadalmi csoportok (a Föld lakosainak túlnyomó többsége!) szempontjából vizsgálja a globalizáció társadalmi hatásait és az arra születő politikai reakciókat. Meggyőződésünk, hogy ezekről még annak is tudomást kell venni, aki nem szimpatizál a buszon szorongó, izzadtságzagú, és a „*tohuwabohu*” meg a „*zsiró*” szavak jelentéséről mit sem tudó tömegekkel...

A globalizációval kapcsolatban sokszor felmerül a kérdés: áldás-e vagy átok? A leggyakrabban hangoztatott pozitív társadalmi hatások a következők: az információ, a tudomány mindenki számára elérhető, ennek következtében a munkaerő sokoldalúan képzetté válhat; az automatizáció megkönnyíti az ember munkáját, így lerövidülhet a munkaidő; az információk szabadabb áramlása miatt könnyebb és közvetlenebb lehet a társadalmi folyamatok demokratikus ellenőrzése; felgyorsul az innováció, nő a termelés; olyan helyeken is megjelennek a fejlett technológiák, ahol eddig nem; a különböző kultúrák, népek megismerik és egyre jobban megértik egymást.

A témával foglalkozók számára nem meglepő, hogy

szinte mindennek az ellenkezőjét is el lehet mondani: lehetővé válik az információ ellenőrzése, szűrése és torzítása; a munkaerő szaktudását feleslegessé teszi a számítógép; az automatizációval monotonabbá, intenzívebbé és ellenőrzöttébbé válik a munka; nő a tömegek manipulálásiának lehetősége, így sérül a demokrácia; a fejlett technológia költsége és az éles konkurenciaharc a munkaidő meghosszabbítására ösztönöz; az innovációs verseny miatt erősödik a törekvés a technológia monopolizációjára, fejlődésének visszatartására; csak a kevésbé fejlett technológiákat exportálják, azok is enklávék maradnak; a Föld népeit az információmonopólium és a tudásipar révén könnyebben egymás ellen lehet uszítani stb.

Az egymás ellentétként jelentkező gondolatsorok mindegyike reális alpra épül. Honnan származik akkor az ellentmondás? Meggyőződésünk szerint onnan, hogy a pozitívumok nem a *társadalmi rendszer*, hanem a – tagadhatatlanul e társadalmi rendszer által kifejlesztett – *technika* (nevezetesen az információs és telekommunikációs technológiák) *lehetőségeit*¹ ösztönözik, míg a negatív érvrendszer e lehetőségek *társadalmi viszonyok által eltorzított*, sőt visszajára fordított megvalósulását képezi le.

A globalizációt gyakran jelenségek pusztá halmazaként fogják fel, részletes elemzéssel több síkon is definiálják, mintegy több tényező egyidejű hatásaként (technológiai fejlődés, információáramlás, kulturális globalizáció, területi globalizáció stb.). Mindezen vonatkozások természetesen fennállnak, de nem egymás mellett, hanem *egyetlen egész kölcsönható részeként*. A globalizációt totális rendszernek tekintjük, olyan szerves egésznek, amelynek részei kölcsönösen hatnak egymásra, de amelyen belül meghatározhatók a leglényegesebb elemek, viszonyok és mechanizmusok.

A könyv három részből áll. Az első a társadalmi hatások taglalja, amelyek túlnyomórészt a társadalom óriási többségét adó munkavállalókat, a globalizáció munkásos-

¹ Mindkét szó hangsúlyos: a *technikáról*, ezen belül is az abban rejlő *lehetőségekről* van szó.

tályát érintik, a második ezen hatások politikai következményeivel, a globalizációval szembeni ellenállással foglalkozik, a harmadik pedig esettanulmányok sorozatával igyekszik kiegészíteni, konkretizálni az elmondottakat – remélhetőleg külön is tanulságos olvasmányul szolgálva a Kedves Olvasó számára. Az akció történetet és a néhány tucat globalizációkritikai szervezet rövid ismertetését a *Függelék* tartalmazza.

Az I. részben a globalizáció társadalmi hatásainak bemutatását a rendszer fő jellemzőinek (a globalizáció tartalmának, feltételeinek, alapstruktúrájának és alapmechanizmusainak) bemutatásával kezdjük (1. fejezet). Ezután tárgyaljuk a társadalmi hatásokat (2. fejezet) úgy, hogy előbb a társadalom jellemzői közt és egyben a munkavállalók számára fontos szerepet játszó termelési szerkezetváltozást, nevezetesen a szolgáltatások előretörését, illetve ennek társadalmi-gazdasági okait mutatjuk be (2.1. fejezet), majd részletesen tárgyaljuk a munkaerő-piaci (2.2. fejezet), a jövedelmi (2.3. fejezet) és az ideológiai-kulturális hatásokat (2.4. fejezet).

Egyebek mellett arra keressük a választ, igaz-e a kapitalizmus nagy elemzőjének, Marxnak a kapitalista társadalomra vonatkozó három alapvető tétele: a *profitárta süllyedő tendenciája* (1.5. fejezet), a *viszonylagos túlnépesség („tartálékserég”) képződése* (2.2.2. fejezet), és az *elnyomorodás*,² *pauperizáció törvénye* (2.2.3. és 2.3.1. fejezet). Már most leszögezzük, hogy az elnyomorodás két, egymással szorosan összekapcsolódó folyamatot jelent: egyfelől *a szegények számának növekedését* (amelynek alapja a tartalékserég növekedése), másfelől *a munkaerő árának értéke alá csökkenését*. Tehát nem egyszerűen társadalmi polarizációról van szó, amely akkor is bekövetkezhet, ha a szegénység mélysége és kiterjedtsége csökken (vagyis ha a szegények is gazdagodnak, csak lassabban, mint a gazda-

² Mint Marx A tőke III. kötetében (MEM 25, 587.) a földiáradék kapcsán a kapitalizmusra vonatkozóan leszögezi: „...e termelési mód valamennyi (...) történelmi vívmányának (...) mindenképp a közvetlen termelők teljes elnyomorodása volt az ára”.

gok). A szegénység tartalma térben és időben változó, ahogy a munkaerő árú értéke is az. A közvetlen lét- és családfenntartási, valamint képzési költségeken túlmenően a munkaerő értéke, és így a szegénység fogalma is tartalmaz egy történelmi-erkölcsi elemet (lásd MEM 23, 162–163.). Ezért mind a munkabér, mind a szegénység történelmileg növekvő és országonként változó mennyiségű használati cikk és szolgáltatás birtoklását-fogyasztását takarja. A nyomor *szintje* történelmileg és országonként relatív, mégis beszélhetünk abszolút szegénységről, ha adott időben és helyen alapvető szükségletek kielégíthetetlenek maradnak, és elnyomorodásról, ha a munkabér elmarad a munkaerő értékétől.

Az olvasó lemérheti annak a marx megállapításnak korunkra vonatkozó érvényességét is, miszerint *a profitárta emelésének (a profitárta csökkenését ellensúlyozó) örök eszköze a munkaerő fokozott kiszákmányolása* (az érték-többletráta, az m/v növelése) (lásd 2.2.3. és 2.2.4. fejezet).

A globalizáció kitejeseződése az a pont, ahol megjelenik a globalizációval szembeni ellenállás is. Pontosabban szólva, amikor úgy jelenik meg az ellenállás, mint *„a globalizációval” szembeni ellenállás*. Ez az ellenállás a globalizáció alávetett társadalmi csoportjainak, összefoglaló néven a mások munkájának elsajátításához szükséges termelőerőkkel nem rendelkező, csak munkaerejük eladásából megélni képes *munkásosztálynak* a kezdetben ösztönös, de gyors fejlődésre képes ellenállása, amelynek kimenetele azonban egyelőre nem ismert.

Ennek a világméretű társadalmi folyamatnak a jobb megismeréséhez kíván hozzájárulni a II. rész, fenntartva a kritikai megközelítés jogát a bemutatott folyamatokkal és szervezetekkel kapcsolatban. Először a transznacionális vállalatok által uralt kapitalizmussal (a globalizációval) szemben a *globális tőkestruktúrán belüli ellentétekből születő*, a rendszer kereteit annak megkérdőjelezése nélkül felelősegető ellenállást, vagyis a vesztes országok ellenállását mutatjuk be (1. fejezet). Ezután rátérünk az *osztályellentétek* elemzésére. Az elemzést az ilyen ellentéteknek mozgásformát adó hagyományos eszközök (szakszervezetek),

illetve ideológiák (szociáldemokrácia) új helyzetben betöltött szerepének, válságának, és az így támadt új betöltésére vállalkozó, a tőkének kedvező ideológiáknak a bemutatásával kezdjük (2. fejezet). A továbbiakban (3. fejezet) rátérünk a globalizációval adekvát új mozgalmi formák bemutatására, először regionálisan (3.2.), majd tematikusan. Ez utóbbi az új típusú mozgalmak jellegzetességeinek, formáinak, módszereinek elemzését fedi (3.3. – 3.7.). Végül külön fejezetben (4. fejezet) tárgyaljuk a globalizációval szembeni mozgalmak fejlődésének perspektíváit és akadályait. Az elemzés során mindvégig szem előtt tartjuk azt, amelyet Marx az osztályá szerveződés kapcsán a „*magánvalóbból*” a „*magántól valóvá*” válás, Gramsci pedig a társadalmi erőviszonyok kapcsán a „*társadalmi csoportok egyetemessége, öntudata és szervezetsége*” kérdéseként tárgyalta.

* * *

Abban, hogy e könyv jelenlegi formáját öltötte, sokak segítségével közrejártszott, és ha bármelyiküket nélkülözniöm kellett volna, ez a könyv nem lenne az, ami. Ezért az alábbi felsorolás semmiképpen sem teljes, és nem tükröz értéksorrendet sem.

Sokat köszönhetek **Vígh László** barátomnak és kollégáimnak, a BME docensének, nemcsak a könyvhöz konkrétan nyújtott kritikái megjegyzései miatt, hanem a vele folytatott beszélgetések és viták okán is, amelyekből az évek során sokat tanultam. Hálás vagyok **Blahó András**-nak, a Corvinus Egyetem tanszékvezető tanárának, aki a transznacionális vállalatokra vonatkozó évtizedes kutatásai alapján alapos kritikának vetette alá az első részt, javaslatainak többsége igen hasznosnak bizonyult. **Szigeti Péter**nek, az MTA Politikatudományi Intézet vezető kutatójának különösen a globalizációkritikai mozgalmak politikai fejlődésével kapcsolatos felvetéseit és javaslatait köszönöm, mert ezek a téma továbbgondolására, átszerkesztésére és átírására inspiráltak. **Farkas Péter** kollégáimnak alapvető érdeme van abban, hogy e munka megszületett: ő

volt az, aki az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének vezető kutatójaként mindig ellátott kutatási feladatokkal és instrukciókkal a globalizációhoz, gazdasági fejlődéshez kapcsolódó projektjei során, és végül bevett abba a projektbe, amely végső soron lehetővé tette számomra e könyv megírását és megjelenését. Ez a **Földes György** intézetigazgató vezette és a Politikatörténeti Alapítvány finanszírozta többéves *Globalizáció – társadalomtudományi megközelítésben* című projekt volt.

Emellett természetesen köszönettel tartozom családomnak, **mindenekelőtt édesanyámnak és gyermekeimnek**, akik a tőlük telhető módon és mértékben igyekeztek elősegíteni, hogy dolgozhassak.

I. rész:

A globalizáció
társadalmi hatásai

1. Rendszermechanizmusok

A globalizáció társadalmi hatásai, valamint ezek okai nem érthetők meg anélkül, hogy gazdasági alapjukat feltárnánk. A gazdasági törvényszerűségek vizsgálása vagy félreértelmezése azzal jár, hogy a társadalmi hatásokat jó- és rosszindulat függvényévé tesszük, néplélekkel, genetikai adottságokkal, kulturális szokásokkal magyarázzuk, de jó esetben is gazdaságpolitikai hozzáértés vagy hozzá nem értés következményének tekintjük. Az ilyen magyarázatok szükségképpen helytelen gyógy módot jelölnek ki: az operáció sikerülhet, de a beteg mindenképpen meghal.

Ezt elkerülendő tehát a gazdasági alapokkal kezdjük.

1.1. A globalizáció tartalma

A marxista formációelméletben jártas, vagy ahhoz közel álló közgazdászok számára kezdettől fogva világos volt, hogy a globalizáció nem új jelenség, hanem egy több évszázada tartó folyamat terméke, a kapitalizmus 200 éves történetének szükségszerű csúcspontja. A termelőerők fejlődésének velejárója növekvő társadalmasodásuk, amely végső soron felöleli az egész világgazdaságot. Ennyiben a polgári közgazdaságtan alkotja „globalizáció” kifejezés helyes. Ugyanakkor megévesztő is, mert azzal, hogy az új fejlődési szakasznak csupán az egyik mozzanatára, nevezetesen az *általánosra* (a termelés nemzetköziesedésének teljesedésére) utal, egyszersmind rejtve hagyja a folyamat másik tulajdonságát, az adott helyzetben meghatározó *különös* formát (a kapitalizmust), amelyben az megjelenik. A „globalizáció” kifejezés tehát kiválóan alkalmas rá, hogy

azt a látszatot keltse: az elmúlt évtizedekben valami *más* bontakozott ki a Földön. Holott az emberiség napjainkban uralkodó társadalmi-gazdasági rendszer, a termelőszközök magántulajdonára épülő *kapitalizmus*, még ha fejlődése során egyes jellemzőinek súlya, formája módosult is, *lényegét* tekintve változatlan maradt, sőt, a „globalizációnak” nevezett új fejlődési szakasszal (a transznacionális monopóliumok uralmának korlátlanvá válásával) csak még jobban látni engedi igazi arcát.³

A kapitalizmust a *tőke koncentrációja és centralizációja* nyomán egyre erősödő monopolizációs tendencia uralja. A hilferdingi-lenini periodicitásból kiindulva azt mondhatjuk, hogy a szabadversenyes periódust az ipari forradalom jóvoltából a magánmonopolista, ezt pedig az állammonopolista szakasz követte. A mikroelektronikai alapú tudományos technikai forradalom ez utóbbit írta felül a „globalizációval”. (Szigeti [2005] elemzésében e négy szakasz az éjjeliőr állam, a segédfunkciós kormányzás állama, a keynesiánus jóléti állam, majd a dezetatizáció szakasza.)

Az állammonopolista szakasz azonban kitérő maradt volna, és semmiképpen sem fejlődhetett volna a „jóléti állam” ténylegesen megvalósult és a tömegekben a kapitalizmus prototípusaként megrogzult-belesulykolt modelljévé, ha a rendszer kárvallottainak növekvő ellenállása (a perifériák forradalmi mozgalmi) nem támaszkodhat a kapitalizmus örökkévalóságát létével cáfoló oroszországi forradalomra, a belőle kinövő európai forradalmakra, majd a „szocialista” országok példájára. A tőke nemzetközi jövedelemátosztó tevékenységének (a fejlődő országokból a fejlettekbe szivattyúzott jövedelmek) jóvoltából az állammonopolista kapitalizmus (a keynesiánus jóléti állam) a fejlett országokban a tőkelogika közvetlen érvényesülési-

³ Az International League of Peoples' Struggle (ILPS) alapítója, Jose Maria Sison (1999) így fogalmaz: „A globalizáció csak egy tavasz és őszi kifejezés. Elkendőzi a modern kapitalizmust vagy monopolkapitalizmust (...) Vállalati menedzserek, bürokraták, burzsoá akadémiai oktatók és az imperialisták által alapított NGO-k úgy adják közre a globalizáció kifejezést, mintha az valami új, fényes és elbűvölő dolgot jelentene.”

nek kárára biztosította a társadalmi nyugalmat, a munkáerejüket áruba bocsátó többség viszonylagos jólétét.

A „szocialista” (valójában csak a kapitalizmusból a szocializmusba igyekvő *átmeneti* jellegű)⁴ formáció kelet-európai bukása jelentette az utolsó akadály leomlását a kapitalizmus tudományos-technikai forradalom által követelt új szakaszának teljes áttörése előtt. Ekkor – a hetvenes években, az eladósodási folyamattal előkészített és a nyolcvanas években beindult folyamatokra alapozva – a transznacionális vállalatok jórészt az államtól visszavették az addig ráhagyott területeket, a kapitalizmus pedig – az uralkodó vállalkozási formára utaló névvel – a globalizáció, kifejezőbb nevén a *transznacionális monopolkapitalizmus* szakaszába lépett (Rozsnyai, 2002, 194–220.).

1.2. A globalizáció kibontakozásának objektív és szubjektív feltételei

A globalizáció kibontakozásának objektív feltételét a *tőkefelhalmozás törvénye*, a szubjektívát a *világpolitikai átrendeződés* (a „szocialista” rendszerek bukása) jelentette.

A kapitalizmusban a termelési tevékenység és a (műszaki) fejlesztés egyetlen hajtóereje és kritériuma a lekötött tőkére vetített nyereség, vagyis a profitráta ($m/(c+v)$). A terelés előrehaladó automatizációja azonban a profitráta tendenciális esését eredményezi (lásd 1.5. fejezet), amely ciklikus hullámzásokon keresztül valósul meg. A Marx által feltárt, korunkra is érvényes törvényt teljes körűen igazolja Went (2002), valamint Farkas (2002) könyve.

Az 1973–1974-es olajárrobbanással felszínre törő, de a nemzetközi áthárítási mechanizmusok (eladósodás, adósságválság és „kezelése”) jóvoltából elodázható újabb világ-

⁴ A szocialista forradalom után következő periódus szükségszerűen *átmeneti* jellegűre már Marx is utalt. Trockij *Az elámult forradalomban* taglalta a formáció fejeit, *átmenetinek*, a szocializmus *előkészítőjének* nevezte azt. Napjainkban Rozsnyai Ervin kiváló marxista filozófus dolgozta fel az időszakot a Szovjetunió története alapján. Lásd Rozsnyai, (é.n.) 194–220.

gazdasági válság és szerkezetváltási kényszer megrendítette a jóléti állam alapjait. A tőkelogika érvényesülésének (a nagyvállalatok mozgásterének) állami korlátozása megbosszulta magát. *A válságból való kilábalás, a szerkezetváltás, a profitráta helyreállítása a kapitalizmusban pusztító költségelemmé (!) degradált munkaerő kiszorítását, elértéktelentését követelte.*

A hetvenes években az eladósodás, majd a nyolcvanas években az „adósságkezelés” révén a fejlődő országokban újrahasznosított, de a technikai haladás szempontjából már elavult technológiák a nyolcvanas évek végére végérvényesen versenyképtelenné váltak. Ezt bizonyította a „későn jövők előnyét”⁵ hasznosító újonnan iparosodó latin-amerikai és ázsiai országok növekvő versenyé is. A fejlett országokban ekközben csendesen és lassan folyt a technológiai-szerkezeti modernizáció, többnyire azonban nem lépten át azt a határt, amelyet a foglalkoztatásra és a társadalmi jólétre ügyelő jóléti állam szabott neki. Ennek ellenére a szűkséges „piacfelszabadító” lépéseket *Ronald Reagan* amerikai elnök (1981–1989) és *Margaret Thatcher* brit miniszterelnök (1979–1990) már a nyolcvanas években megtette, és Nyugat-Európa több más államában is megnyírbálták a jóléti rendszereket. A nyolcvanas évek elején megúrt munkanélküliség a munkanélküli-ellátások csökkentésével járt együtt, a „fejlett” nyugati-európai országok pedig hamarosan az *újszégénység* problémájával találtak szemben magukat (lásd Balsen et al., 1987). *Az állam által vezényelt „államtalanítás”* azonban még nem vált teljessé. *Az út ki volt jelölve, a folyamat beindult, de még nem teljesedett ki.* Gátat vetett neki a *nemzetközi politikai* helyzet.

A nyolcvanas évek végére az állammonopolista kapitalizmus tartalékai kimerültek, de a „szocialista” rendszerek léte, demonstrációs hatása lehetetlenné tette a profitbarát költségsökkentő lépések (elbocsátások, jóléti rendszerek

⁵ A „későn jövők előnye” az Alexander Gerschenkron (1904–1978) gazdaságtörténész nevéhez fűződő hatást takarja, amely szerint a fejlettekkel fenntartott gazdasági kapcsolatok a fejletlenebb országok számára lehetővé teszik, hogy egyes fejlődési fázisokat átugorjanak.

visszanyírása, profitadó-csökkenés, új területek magán-gazdaságba vonása stb.) elterjedését. Ebben a helyzetben érkezett a *mentőőv* a szocialista rendszerek összeomlásának formájában. Az új piacok, készen talált termelőeszközök és az olcsó, de képzett munkaerő kiaknázásával lehetővé vált a lefutott termékek, technológiák újraértékesítése. A bónusz pedig az ideológiai győzelem volt: a transznacionális vállalatok immár visszavehették „kölcsonadott” gazdasági befolyásukat minden államtól, hiszen „a vak is láthatta”, hogy a magántulajdonú gazdasággal szemben „nincs megvalósítható alternatíva” (vagy ha van, az „még rosszabb”).

A globalizáció (a *transznacionális monopolkapitalizmus*) tehát *szükségyszerű fejlődés eredménye, de nem elkerülhetetlen és semmiképpen sem örök.* Szükségyszerű a termelőeszközök magántulajdonán alapuló társadalomban, amely azonban csupán az emberiség (elő)történetének része. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a *globalizációt, az állammonopolista kapitalizmus felváltását a transznacionállal a kapitalizmussal szemben alternatívát kínáló „szocialista” rendszerek összeomlása tette lehetővé.*

1.3. A globalizáció alapstruktúrája: a hierarchia

A globalizációban a tőkék szabad áramlása úgy kapcsolja egybe a piacokat, hogy *közben megőrzi (sőt erősíti) azok hierarchikus rendjét.* A hierarchia lépcsőin elhelyezkedő államok a történelmi fejlődés során változhatnak, de a be rendezkedés jellege nem. Szigeti (2005) a világrendszer-iskola eredményeire (mindenekelőtt a liverpooli földrajztudós, Peter J. Taylor munkáira) támaszkodva rámutat, hogy a globalizációban az uralomgyakorlás (hegemónia) nem egyszerűen létező hatalmat, hanem a világrendszer egészét jellemző viszonyt jelent: az uralmi struktúrák a nemzeti szintről (országokon belülről) a nemzetközire (országok fölöttire) tolódtak el.

Ez az összefüggés áll a hierarchiára is. Míg a hegemónia az uralt és uralkodó közti viszonyra vonatkozik, addig

a hierarchia arra utal, hogy többféle, láncszertűen sorba állítható „hegemonikus” ellentéppárról van szó: a legnagyobb tőkék egész államokra és a kisebb tőkékre, az erősebb gazdaságok/régiók a gyengébbekre, és mindannyian végső soron a munkavállalóra képesek háritani az általuk fenntartott „rend” terheit, miközben a munkavállalói tömegeken belül is létezik hierarchia.

A globalizációs etapa lépő kapitalizmus társadalmi hatásainak kiindulópontja tehát az, hogy az erősödő hierarchia talaján a tőke mind tökéletesebb módon érvényesíti nemzeti és nemzetközi átháritási mechanizmusait.

A technológia mai állapota, a hozzá kapcsolódó monopolisztikus verseny mind kevesebb lehetőséget ad a hozzáadott érték termelésére a fejlett országokban. Másként mondva: a tőke a fejlett országokban fölös bőségben áll rendelkezésre (vagyis képtelen haszonnal megtérülni, paragon hever), tehát *válságba* kerül. Ezért a tőke a fejlett országok helyett más területeken próbál értékesülni. Egyrészt a nagyobb kockázatot, de egyszersmind nagyobb hasznot jelentő *spekulációban*,⁶ másrészt az alacsonyabb bérű, alacsonyabb adójú és kedvezményeket kínáló *fejlődő országok termelésében*, harmadrészt az *alacsonyabb szerves összetételű területekre áramlás segítségével* (amelyről a szolgáltatások kapcsán a 2.1. fejezetben lesz szó). Mind spekuláció, mind a tőke kivétel a világgazdaság szereplői közti különbségeket, hierarchiát használja ki.

A *válság* tehát *áthárithatóvá* válik,⁷ sőt a *válságot* a centrumországok tőke kivételük révén képesek *haszonnal exportálni*: a centrumban profittal már nem működtethető tőkéket (termelőeszközöket, bankbetéteket) immár nem kell „a tengerbe dobni”, nem vesznek kárba, mivel a hierarchia alsóbb fokán álló gazdaságokban még haszonnal

⁶ A spekulációval nem foglalkozunk részletesebben, azt megteszi Farkas (2002, 44–54.), itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy a spekuláció – lévén tiszta forgalmi szféra – önmagában nullszaldós játék. Ha pozitív eredménye van, azt csak a *termelésből kívont profit* szolgáltathatja.

⁷ Átháritás mindig is létezett, amióta a kapitalizmus kialakult, de a transznacionális vállalatbirodalmak jóvoltából „napi” gyakorlattá válik.

működtethetők, illetve a valuták ereje közti különbséget kihasználva haszonnal forgathatók. A tőke kivétel ezen felül a fogadó országok „szívó hatása” is ösztönzi. (Az egyenlőtlen fejlődés miatt tőke nélkül maradt, tőkét felhalmozni nem képes országok adókedvezményekkel és egyéb beruházáskömnnyítő intézkedésekkel teszik olcsóbbá a külföldi vállalatok befektetéseit.)

Az átháritási mechanizmusoknak köszönhetően a globalizáció viszonyai között a centrum válsága helyi válságok láncolataként jelenik meg (lásd bővebben az 0és 0t).

A hierarchia azonban nem pusztán azt jelenti, hogy azonos játékszabályok mellett szükségserűen az eleve erősebb nyer. A hierarchikus rend lényegéhez tartozik, hogy az *erősebb képes meghatározni vagy megszegni a játékszabályokat*. Az átháritás tehát korántsem „tisztességes” módon megy végbe. John Perkins, aki 1971 és 1981 között a Nemzetbiztonsági Hivatal megbízásából egy privát tanácsadócégnél dolgozott, 2004-ben könyvet jelentetett meg arról, hogy az USA miként csalta tudatosan adóságsapdába a fejlődő országok sorát. A Nemzetbiztonsági Hivatal, a CIA és magántulajdonú tanácsadócégek munkatársain keresztül vette rá többek között Indonéziát, Ecuador, Iránt és Panamát, hogy az USA nemzetbiztonsági, gazdasági érdekeit szolgálják. A nekik juttatott hatalmas dollár kölcsönökről tudták, hogy azok visszafizetésére az adósok nem lesznek képesek, és cserébe koncessziókat, gazdasági érdekeltségeket szerezhetnek ezekben az országokban. Ezek az ügynökök olyan „birodalmat” építettek, amelyben a fejlődő országokat az USA „rabszolgáivá” tették.⁸

Az országok közötti átháritási mechanizmusok létének hangsúlyozása azért fontos, mert a tőkés világgazdaság *rendszerjellegének* lényegéhez tartozik. Így az *egyik országban tapasztalt társadalmi haladás nem értékelhető a rendszer nettó eredményeként, ha nem vesszük figyelembe a másik országban tapasztalt ellenkező előjelű hatásokat*. Különösen igaz ez a munkaerőpiac esetében.

⁸ Perkins saját szavai a *Democracy Now!* honlapján olvasható egy 2004. decemberi interjúban.

Mindazonáltal a tőke értékesülése elé a második világháború után emelt korlátok leomlásával a társadalmi hatások nemzetközi áthárítására kevésbé van szükség. Ezért a társadalmi hatások a legfejlettebb országokban még a legnagyobb fellendülés idején is tetten érhetők, jóllehet a társadalmi törvényszerűségek tendenciális jellegéből adódóan rövidebb időszakokban látszólag ellentétes irányt vesznek.

1.4. Ki kit finanszíroz?

A válsághárítás egyben azt is jelenti, hogy nem következnek be a schumpeteri „megtisztulás”. Helyette mind gazdasági, mind társadalmi téren halmozódnak a krónikus krízisállapotok és folyamatok. Megmutatkozik ez abban, hogy a fejlődő országok külső adóssághalmánya – amnyi év adósságszolgálat után – még mindig nő, napjainkban meghaladja a 2,7 billió [2,7 ezermilliárd, azaz 10¹²] dollárt. Ez az összeg nagyjából feleannyival múlja felül az 1990-es adatot (1,45 billió dollár), mint amennyi adósságszolgálatot (összesen körülbelül 3 billió dollár) a fejlődő országok a kilencvenes években teljesítettek. A nyolcvanas években az adósok 1,3 billió dollárt törlesztettek hitelezőiknek, miközben adósságuk abban az évtizedben több mint 860 milliárd (0,86 billió) dollárral nőtt. A dolog tehát úgy fest, hogy az adósok kamatok és tőketörlesztés címén minden évtizedben megfizetik hitelezőiknek annak az összegnek másfél-kétszeresét, amellyel az adott évtizedben tartozásuk gyarapodik.

A fejlődők adóssághalmánya jelenleg teljes bruttó hazai termékük négytizedét (a kelet-közép-európai országok esetében felét, a legkevésbé fejlett országok esetében 90%-át) teszi ki. Az évente fizetendő adósságszolgálat pedig a fejlődő világ teljes áru- és szolgáltatásexportjának egyötödével egyenlő (IMF, 2004). Természetesen vannak regionális különbségek, az összképen azonban ez mit sem változtat. (Köztudott például, hogy Kelet-Ázsia adósságmutatói javultak, hála az elmúlt évtizedek államilag vezérelt gyors, exportorientált fejlődésének, és a hitelezők velük

szemben tanúsított nagyobb engedékenységeinek. Ugyanakkor éppen ez a régió volt az, amelyen 1997–1998-ban pénzügyi válság söpört végig, amelynek következményeként – többek között – újabb hitelfelvetelek történtek, és számos kelet-ázsiai vállalatot vásároltak fel a transznacionális vállalatok...) *A tőkés világgazdaságban a kevésbé fejlett régiók ma éppúgy, miként a gyarmatosító (h)őskorban, a fejlettebbek közvetett és közvetlen finanszírozójának szerepét töltik be.*

A fejlettek fejlődő gazdaságok általi finanszírozása természetesen nemcsak az adósságszolgálaton keresztül történik, hanem része a transznacionális vállalatbirodalmak mindennapi gyakorlatának. A különböző értékű nemzeti munkák egyenlőtlen cseréje, a világpiaci alkupoziciók szerrint alakuló exportárak, a transznacionális vállalatokon belüli transzferárak és különféle ürtügyeken történő kifizetések,⁹ valamint a *brain-drain* („agylecsapolás”) mind egy-egy formája a fejletlen területekről a fejlettek felé irányuló jövedelmi transzfernek.

A fejlettségi hierarchia alsóbb fokain helyet foglaló országok a rájuk osztott szerepből az adott rendszeren belül nem tudnak kitömi. Jól megmutatkozik ez abban, hogy függő helyzetük és lemaradásuk ellenére változatlan a tőtemes külföldi működő tőke és némi fejlesztési segély beáramlása. Mindkét típusú forrásbevonás célja a megtérülés, ami a tőkés viszonyok között idegen munka felszívását jelenti. Ezt az idegen munkát pedig éppen azok szolgáltatták, akiknek a helyzetén az említett források segíteni lennének hivatottak.¹⁰

⁹ Egy transznacionális vállalat számára privatizált nagy múltú magyar feldolgozóipari vállalatnál készített interjú során számoltak be arról, hogy a külföldi tulajdonos akkor is benyújtotta a számlát „technikai segítség” címén a magyarországi leányvállalatnak, amikor az veszteséges volt. Természetesen ez az eljárás nem egyedi.

¹⁰ A működőtőke-beruházások nyeresége felett a beruházó maga rendelkezik, gyakran kiviszi az országból (a transzferárak révén ráadásul extrajövedelmet is kivon), a segélyek pedig nagyrészt a donor ország vállalatának nyújtott állami megrendelések formáját öltik. Például a japán hivatalos fejlesztési segélyeket kezelő állami Külgazdasági Együttműködési Alapot (OECF-et) a kormány elbőször az Export-Import Bankon ke-

1.5. A profitrátá esése

A fejlett országokban az automatizációval nő a termelésbe bevont termelőeszközök értéke, azaz a termelésben lekötött tőke. Ez pedig ceteris paribus azzal jár, hogy hosszú távon és tendenciáisan (tehát ingadozásokkal) csökken a nyereségesség, az egységnyi lekötött tőkére jutó profit. Ez alapvetően befolyásolja a termelés megkezdését/folytatását, megakasztja az újratermelés gépezetét, ezért állami problémát is jelent. A profit adó- és egyéb járulékkerheinek csökkentése (egy ideig) hatékonyan tudja ellensúlyozni a bruttó profitrátá csökkenését. Többek között ez az egyik oka az állam (jóléti) „visszavonulásának”, az általános deregulációnak, és ezért *illúzió abban reménykedni, hogy a tőke hajlandó lesz visszatérni korábbi, magasabb adóztatási szintjéhez.*¹¹

A profitrátá hosszú távú alakulásával a közgazdasági munkák manapság ritkán foglalkoznak. Holott a termelés, így az annak alárendelt emberek jövőjére nézve is alapvető kérdés. A profitrátá esésére vonatkozó marxi tétel ma is áll, és noha a nemzetközi statisztikák szerkezete ennek egzakta kimutatását nemzetközi szinten nem teszi lehetővé, bármely ország nemzeti statisztikáinak beható vizsgálata alapján megállapítható. Ezt az USA példáján szemléltetjük.

A *Survey of Current Business* rendszeresen közli az USA iparában realizált vállalati profit nagyságát, valamint az értékesítéshez (költség+profit) viszonyított arányát. Igaz, ez a mutató nem a legjobb a profitrátá, vagyis a tőke jövedelmezőségének mérésére, hiszen azonos árbevétel elterülő technológiai szinten és ágazatokban különböző tőkebefektetést igényel. A profit rátáját, vagyis a tőke jövedel-

resztül finanszírozta, majd 1995-ben a két intézmény (az OECD és az Eximbank) egyesült, ami a segélyezés és az üzleti szféra érdekeinek nyilvánvaló összefonódását jelentette (Hemádi, 2003).

¹¹ Az állami költséget GDP-beli (bruttó hazai termék) súlya a fejlett országokban a jóléti intézkedések lefaragásával együtt sem csökkent. Csupán a bevételek mind nagyobb mértékben támaszkodnak a munkavállalókat terhelő tételekre (szja, áfa, tb) és szolgálják a tőkét. Az átcsoportosítás mértékéről további kutatásokat érdemes folytatni.

mezőségét helyesen a *lekötött tőkére vetített hozammal* mérhetjük. Mindazonáltal a nemzetgazdasági szintű profit/árbevétel arány együtt mozog a profit rátájával.

A *Survey of Current Business* szerint¹² tehát az amerikai vállalatok eladásokhoz viszonyított adózás utáni profita 1959 és 1991–1993 között nagy ingadozásokkal 8%-ról 6%-ra csökkent, ezt követően azonban ismét megugrott, és 1999-ben az 1959-es szinten áll. Az adózás előtti profit (amely a termelés közvetlen jövedelméhez utal) azonban 1959 és 1993 között 16%-ról 8%-ra, azaz a felére (!) esett, majd ezt követően 1999-re is csak 12% körüli szintre nőtt. Vagyis a ténylegesen felhasználható profit rátája csak azért nem csökkent, mert időközben a *tőkejövédalem adója egyre alacsonyabb lett!* Más szóval: *a profitrátá csökkenését az állami adópolitika változtatta stagnálássá.*

¹² *Survey of Current Business*, March 2000, Vol. 80. No. 3, US Department of Commerce, D-48

2. A gazdasági mechanizmusok társadalmi következményei

A *konkurencia* által előrehajtott *automatizáció* (a tőke szerves összetételének növekedése), a *profitráta ebből adódó esése* és a rendszer negatív következményeinek a gyengébbekre *hárítását* lehetővé tevő, konkurencia szülte társadalmi-gazdasági (nemzeti és nemzetközi) *hierarchia* együtt képezik azt az *objektív gazdasági állapotot*, amelyen a globalizáció társadalmi hatásai alakultak.

Mivel a gazdaság és a társadalom szerves egészet alkot, a gazdasági és társadalmi folyamatok nem egymás után, hanem elválaszthatatlan egységben mennek végbe a gazdaságkodás specifikus törvényszerűségei által meghatározottan. Ez a viszony azonban rejtve marad a szemléltő számadatban, ha az megragad a csupasz empiria, a *leíró tudomány* szintjén. Jó példa erre a szolgáltatások térnyerése, amelyet egyaránt előrehajt a kapitalizmus szoros értelemben vett gazdasági törvénye (a profitráta esése) és társadalmi következménye (társadalmi polarizáció), miközben mindkét vonatkozásnak a *termelés társadalmi és a kisajátítás egyéni jellege közti ellentmondás* az alapja.

2.1. A szolgáltatási szféra térnyerésének kettős jelentése

A *dezindusztrializációt* – az ipari termelés GDP-n (bruttó hazai termékén) belüli háttérbe szorulását a szolgáltatások (tercier szektor) javára – a gazdasági fejlődés egyik alapelmozójeként szokás emlegetni. Mielőtt azonban e jelenség okairól részletesebben szólnánk, tisztázni kell a szolgáltatásoknak az újratermelési folyamatban betöltött helyét.

A szolgáltatások szerepének növekedését az ágazati számbavételén alapuló GDP-szerkezet jelentősen eltúlozza. Ezt a szolgáltatási tevékenység három mozzanatának, az *értékközvetítő, az értékkalkoló és a jövedelem-újraelosztó* funkcióknak a bemutatásával indokoljuk.

Az új szolgáltatások jelentős része közvetve vagy közvetlenül ipari termék, a szolgáltatás értékesítésekor tehát ezek jelennek meg a piacon (például piasszükséget sebészet esetén a beépítendő protézis, fűtőkorszerűsítésnél a modernebb gázkazán vagy szigetelőanyag, rovarirtásnál a vegyszer, vállalati információs rendszer kiépítésénél a számítógép stb.). Itt tehát *értékközvetítés* történik. A szolgáltatások más része tovább növeli az ipartól kapott termékek értékét. Ennek jól ismert példái a csomagolás vagy a szállítás, de ide tartoznak például az étermi szolgáltatások a nyersanyagok készletellé változtatásával, a szabóság a ruha elkészítésével, az informatikai (IT-) cég a számítógép-alkatrészek igény szerinti összekapcsolásával, rendszerrel szervezésével stb. Az ilyen típusú szolgáltatás *értékkalkoló*. A szolgáltatások e két kategórián kívüli része pedig olyan funkciókat lát el, amelyekért a vásárlók hajlandók lemondani saját jövedelmük egy részéről, mert jóléti vagy akár jövedelemnövekedési hatást várnak tőle. Ezek a szolgáltatások a *jövedelmek újraelosztását* jelentik. Ilyen például az oktatás, a fitnessipar, a vagyonvédelem, a videokölcsönzés, az üzleti tanácsadás vagy a gyermekfelügyelet. E háromféle (értékközvetítő, értékkalkoló és jövedelem-újraelosztó) szolgáltatás természetesen a lehető legtrikábban választható el egymástól, hiszen tevékenységük során mindannyian használnak ipari (mezőgazdasági) cikkeket, és azokat gyakran tovább feldolgozzák.

Amit a fentiekkel hangsúlyozni szerettünk volna az az, hogy ipari termékek értékesítőjeként és felhasználójaként a terciér szektor – legyen bármilyen nagy a részaránya a GDP-ben – nagyrészt alárendelődik az iparnak, az ipari igényeinek, valamint az általa kifejlesztett és kínált technológiáknak. A *szolgáltatások térnyerése tehát jórészt látszólagos, statisztikai, iparszerkezeti kérdés*.

A továbbiakban azt tárgyaljuk, miként eredményezi a

szolgáltatások térnyerését két, a globalizációra nagyon jellemző folyamat: egyfelől a *profitráta emelésére* tett erőfeszítések, másfelől pedig a *társadalmi polarizáció*.

2.1.1 A szolgáltatások térnyerése mint a profitráta emelésére tett kísérlet

A termelékenység növelésének lényege a termelés automatizálása, vagyis az élől munka kiszorítása. Ezzel azonban a termelésben leköttött tőke, ami a profit rátájának csökkenését eredményezi. Ez a csökkenés csak a még gyorsabb automatizálással elérhető *extraprofit* révén lassítható, aminek a lehetősége azonban a legújabb technológiák elterjedésével ismét megszűnik, és így tovább...

E szakadatlan, profitszökkenetű spirál elől a tőke újabb, jobb megtérülést biztosító beruházási területek felé menekül. A tőke kivétel és spekuláció mellett ilyen szerepet játszanak a szolgáltatások. Ezek – az iparcikkek velejárártékcsökkentésén túl – többnyire olyan „termékeket” kínálnak, amelyek élől munka-tartalma (jelenleg még) nagyobb az iparánál. Úgy is mondhatjuk tehát, hogy a *dezinidusztrializáció az (össz)tőke szerves összetétele csökkentésére tett kísérlet*.

A szolgáltatásokban dolgozók alkupozíciói általában rosszabbak, mint az ipari munkásoké, amit többek között a szolgáltatási tevékenység alapvetően „kisüzemi” jellege, szétzórtsága, „individualizáltsága”, és ebből adódóan a dolgozók szervezettségének alacsony foka magyaráz. Ez a relatív bérköltségek alacsony tartását teszi lehetővé, ami ismét tovább növeli a profit rátáját. A szolgáltatások OECD-n belüli térnyerését az is gyorsítja, hogy a munkáigényes feldolgozóipari ágazatokkal ellentétben itt nem kiálló konkurenciája számára, hiszen a tercier szektor jó része helyhez kötött (Grömling et al., 1996, 44.).

Nem szakítható el a termelés társadalmi formájától a keletkező és bővülő szolgáltatások *formája* sem. A szolgáltatások egy részét közvetlenül a *termelés automatizálása* hívta létre (műszaki oktatás, szoftveripar, az új technoló-

gia által igényelt új szervezeti rendszerek kiépítésével és fejlesztésével kapcsolatos konzultáció és tanácsadás, telekommunikációs technológiák bővülése és terjedése stb.). A szolgáltatások másik része azonban mindössze a régi és új termékek értékesítését hivatott segíteni a hozzájuk kapcsolott szolgáltatások bővítésével buzdítva az embereket a fogyasztásra (gondoljunk például a mobiltelefonára, vagy az egészségpar szolgáltatások révén értékesített termékekre). Ezen túlmenően az iparhoz kapcsolott szolgáltatások a *konkurencia szerves részei*: „kapcsolt áruként” és/vagy „kedvezményként” feltüntetve árbevétel-növelő tényezőként, vevősalogatóként játszanak fontos szerepet az – ipari, mezőgazdasági – tőke értékesülésében.

Az elmondottakat ismét amerikai példával illusztrálhatjuk. 1991-ben az amerikai vállalatok otthon realizált profitja 30%-ban származott a feldolgozóiparból, 1998-ban viszont már csak 24%-ban. A többit a szolgáltatások adták (az agrárium és a kitermelőipar aránya elenyésző). Ha a bruttó profitot viszonyítjuk az ágazati GDP-hez, azt látjuk, hogy míg az iparban ez az arány 1992 és 1998 között 5,3%-ról 7%-ra nőtt, addig a pénzügyi és nem pénzügyi szolgáltatásokban együtt 10%-ról 16,3%-ra emelkedett.¹³ *A szolgáltatásokban működtetett tőke tehát nemcsak jobban jövedelmez, de ez a jövedelmezőség az ipari tőkénél (egyelőre) még jobban is nő* (Artner, 2000/a).

2.1.2. A szolgáltatások mint a társadalmi polarizáció következményei

A szükség szülte szolgáltatásipar

A társadalom polarizálódása mind a kínálati, mind a keresleti oldalon a – különböző színvonalú – szolgáltatások bővülését idézi elő az alábbiak szerint.

¹³ *Survey of Current Business*, March 2000, Vol. 80. No. 3, US Department of Commerce D-3, D-17, *Survey of Current Business*, January 1996, Vol. 76. No. 1/2, US Department of Commerce, 36., 79.

A tökéle költséggazdálkodása a munkaerővel való takarékoskodásra serkent, ami munkanélküliséget okoz. A munkásszintű növekvő kiszolgáltatottsága azzal is jár, hogy magának kell munkáról gondoskodnia. A bizonytalan lét-helyzetű emberek a termékváratásnál jóval kisebb befektetésigényű szolgáltatások piacán keresnek *megélhetést*. Azon a piacon, amelyen hasonló gondokkal küzdő társaik (szintén munkanélküliek, vagy bizonytalan létehelyzetű emberek, kiseresettek, a „szociális hálóból” kiesettek, akik például az egészségügy vagy az oktatás privatizációja miatt ezen „szolgáltatásokat” csak korlátozottan és/vagy más igényeik rovására tudják igénybe venni stb.) keresik *szükségleteik kielégítésének mind olcsóbb módjait*. A legkülönfélébb ágazatokban és formában jelennek meg egyéni és társas szolgáltató-vállalkozók: karbantartás, szépségipar, egészségipar, számítástechnika, oktatás (a virágkötésztől a háztartási ismeretekig), pénzszerzés (pályázatírás, hitelezés), közvetítés, utaztatás, üdültetés, gyermekfelügyelet stb.

Ez a *kényszervállalkozókból* álló „*megélhetési szolgáltatásipar*” eufemisztikusan nevezhető ugyan „*rugalmasnak*”, vagy „*helyi igényeket kiszolgálónak*”, valójában azonban többnyire jóval alacsonyabb átlagszínvonalú és mindenképpen megbízhatatlanabb, mint ami a gazdasági fejlettség mai szintjén lehetséges, és amilyen létezik is (csak ezen emberek számára megfizethetetlen). E szolgáltatási szféra felduzzadása *növekvő társadalmi újraelosztást eredményez, amely nagyrészt a munkásszintűen belüli jövedelem átcsoportosítását jelenti. Kényszerű és rejtett, a felszínen gyakran szembenállásként megnyilvánuló közösségséget, amelyben a viszonylag biztos alkalmazásban állók eltartják bizonytalanabb helyzetű (önjoglalkoztató és „vállalkozó”) társaikat.*

Ez a „szolgáltatásipar” ellenőrizetlen, és mivel a drágább alternatívát igénybe venni nem tudók a helyzet elfogadására kényszerülnek, ellenőrizhetetlen is. Ez nemcsak az adó alóli kibújás miatt veszélyes társadalmilag (bár a tb-alapok hiányában jelentősen közrejártszik), hanem a szolgáltatásokat igénybe vevők érdekvédelmének hiánya miatt

is. A „*kiszolgáltak*” *ugyanis kiszolgáltatottak*. Gondoljunk a reklamációra süket (és „meg nem fogható”) kisiparosok lelkiismeretlen munkáira, a néhány hónappal a teljesítés után már nem létező cégekre, a megszámlálhatatlan kis utazási iroda silány szolgáltatásaira, a maszek gyermektáborok kockázataira stb. A sor végtelen, a globalizációval járó elektronikus kereskedelem és internetes szolgáltatások jóvoltából pedig még tovább nő. Ez az újfajta, de a munkavállalók létehelyzetének elbizonytalanodásával (az ipari automatizáció előrehaladásával) *legalábbis új dimenziókat öltő szolgáltatási szféra nem „javítható”*. Amíg a pénzsűzke (a *szükség*) rákényszeríti a *kontárt*, hogy szolgáltasson, a *hozzáértőt*, hogy minden ügyleten a lehető legnagyobbat keresse (hisz lehet, hogy ezt követően nem lesz munkája), a *szolgáltatást igénybe vevőt* pedig arra, hogy ezekhez, és ne a nagy, ellenőrizhetőbb szolgáltatókhoz forduljon, addig semmiféle láthatatlan vagy látható piaci kéz nem tud rendet teremteni. A rossz szolgáltatókat nem rostálja ki a válogatós kereslet, mert az – szegény – hiába finnyás, ha nincs jobbra pénze. Vagy ha van, ideje nincs arra, hogy kelően informálódjon, és ne legyen kénytelen „zsákbamacskát” venni, mint ahogy arra sem, hogy utólagos reklamációval, perrel elégtételt vegyen, amiért becsapták. *Nincs szó szabad választásról, kellő tájékozottságról!* A piac nem demokratikus, nem igazságos, de annál hierarchikusabb. Miként a reá épülő társadalom is.

A dezertizáció szülte szolgáltatások

A szolgáltatások nagy részét az szüli és élteti, hogy a fontos társadalmi (állami) szolgáltatások (beleértve a legkülönbözőbb formájú és mértékű szubvenciókat is) a jóléti államok leáldozásával *összeszűkültek* vagy eltűntek (úttörőtáborok helyett különböző fizetős gyermektáborok, GELKA helyett maszek háztartásigép-szerelő, iskolai sportkör helyett fizetős karatanaifolyam stb.). Eközben az adóbevételek dandárját olyan célokra fordítják, amelyek, ha bizonyos áttétellel és hosszabb távon talán hasznára is válhatnak a társadalom nagyobb részét kitevő szegény

vagy bizonytalan helyzetű rétegeknek, fogyasztásokon (elmi igényeiken) nagyrészt kívül esnek. (Ilyen például az autópálya-építés, a termelésnek, külföldi tőkének nyújtott anyagi ösztönzők, adószubvenciók, a turizmus fejlesztése, az államadósság törlesztése, az adórendszer fenntartása és állandó átszervezése, intézményi átszervezések, az államapparátus fenntartása, a megnövekedett bűnözés elleni harc, vagyónvédelmi szervezetek stb.).

A tőkének nyújtott mindinkább közvetett (például adócsökkentések formájában megnyilvánuló) állami támogatások növekedése értelemszerűen együtt jár a társadalmi szolgáltatásokra fordítható összegek csökkenésével. A fejlett országok előregedő társadalma a tőkehatékonyság (alacsony egységnyi munkaerőköltség) szorításában kénytelen szembenézni azzal, hogy az aktív tagjaitól elvont jövedelmek nem elegendőek a nem dolgozók eltartásához. Az USA-ban például a társadalombiztosítási költségvetés ma még pozitív mérlege rohamosan csökken, 2015-re megszűnik és növekvő hiányba csap át, az egészségügyi kassza pedig már most deficitet (CBO, 2002). Az EU szintén szociális ellátórendszerének reformjára készül, nem kis társadalmi ellenállásba ütközve. A szociális kiadások relatív csökkenése már a kilencvenes évek derekán megindult. Vessünk egy pillantást a Függelék 1. táblázatára. Jól látható, hogy a fejlett országokban (OECD, USA, EU) az állami szociális kiadások GDP-beli aránya a kilencvenes évek közepéig nőtt, azóta csökken, 2001-ben pedig a kilencvenes évek legelejének szintjén áll. Megfigyelhető az is, hogy egyedül az öregségi nyugdíj és az egészségügy jelent némi képp kivételt ez alól, de éppen ennek a két területnek a reformját sürgetik leginkább a szóban forgó országokban. A munkanélküliséggel kapcsolatos kiadások (a foglalkoztatathatóság növelését elősegíteni hivatott aktív munkaerőpiaci eszközök, munkanélküli-ellátó rendszerek) aránya kifejezetten csökken, holott a kilencvenes években a munkanélküliség növekedésének és a bizonytalan foglalkoztatási formák terjedésének lehattunk tanúi. A csökkenő profittáratá mellett azonban szociális kiadásokra (egyelőre csak aránylagosan) kevesebb pénz, és a tőke pozíciójának a glo-

balizáció jóvoltából történt megerősödése miatt a korábbi-nál jóval kevesebb hajlandóság is mutatkozik.

A társadalmi szolgáltatásokra fordítható állami pénzek csökkenése a közszolgáltatások működési gyengeségeit mint „az állami gazdálkodás” hiányosságát tünteti. Az állami gazdálkodás nehézségei szolgáltatják az ideológiai alapot a csökkenő ipari profittáratá elől menekülő tőkék által követelt deregulációhoz, az egészségügy, az oktatás, az energiarendszerek stb. privatizálásához. Nem nehéz belátni, hogy például pusztán a magánkórházak számának emelése önmagában a szolgáltatási szférában kimutatott GDP növekedését eredményezi, miközben semmi nem biztosítja, hogy ez egyben több beteg jobb ellátását is jelenti.

A fogyasztói társadalom szülte szolgáltatásipar

Nemcsak a szűkség, hanem az amerikai életforma is kedvez a szolgáltatásiparnak, amely – szoros szimbiózisban az iparcikkek kereskedelmével – maga is a fogyasztói társadalom inspirálójának szerepébe lép, gátálatlanul áruvá téve (jóval a közszolgáltatások privatizálása előtt!) többek között az egészséget, a kultúrát, a gyermeknevelést és a családi életet. Itt többek között a fitness- és wellnessiparra, a plázakultúrára, a játszóházakra, a gyermekprogramokra gondolkunk (nyelvi „készségfejlesztő”, „koncentrációfejlesztő” tanfolyamok, házhöz menő Mikulás, McDonald's-születésnap stb.), amelyek egy része luxuscikkeket elégít ki, más része azonban az alacsonyabb jövedelműek számára is elérhető és megfizetésre érdemes szolgáltatásként értékesül.

Egy konkrét, de roppant kifejező példa a számtalan közül a budapesti Csodák Palotájának esete: a bérből élők többsége számára még éppen elérhető áron kínált értékes (a gyermekek természetudományos ismereteit magas színvonalú szórakoztatás keretében bővítő) interaktív kiállítás-teremben mára „szülinapos” részleg is alakult, amely természetesen szigorúan zártkörű rendezvényként csak a busás árat megfizetőik számára elérhető. (Így az odalátogató gyermekeknek a Csodák Palotája ezentúl a természeti törvényeken kívül a társadalmiakba is nyújt némi bepillantást...)

A társadalmi regresszió szülte szolgáltatások

Amint az a fentiekből kitűnik, a tertiér szektor aránynövekedése több tekintetben sem a fejlődés pozitív velejárója, hanem a társadalmi hanyatlás jele. Az eddigi példáknál is nyilvánvalóbb ez az „orvosló” és a „megelőző” típusú szolgáltatások esetében.

A szolgáltatások köre a *társadalmi regresszióval* együtt bővül. A kapitalizmus visszasságainak enyhítésére hivatott állami „jóléti” intézmények elkopásával az egyetemes, nyereségcélú ártermelés ember-és társadalomellenes (differenciáló, társadalmi kapcsolatokat romboló, elidegenítő) hatásai akadálytalanul törnek felszínre. A boldogulást egyéni ügynök tekintő általános ártermelés az önzés társadalma. Ez a társadalom a jövedelmi és az ebből fakadó egyéb (kulturális, képzettségi stb.) különbségek gerjesztésével a társadalmi devianciák széles skáláját hozza létre. A *bűnözés* különböző szintjei (kezdvé az utcai lopástól a politikai csúcsokig nyúló maffiáig), a *drogfogyasztás*, a *prostitúció* és a *pornó* legalizálása, ezzel (is) összefüggésben a szexuális devianciák terjedése, a *gyermek*ek elleni *agresszió* változatos formái stb., valamint az ilyen társadalmi viszonyok között magára hagyott millióknak kijutó *stressz* és *társatlanság* szülte *neurózis*, mind új szolgáltatások iránt támaszt keresletet. Idetartozik a növekvő apparátusú rendőrség; őrző-védő szolgálat és riasztóeszközök; „önvédelmi” fegyverek forgalmazása és a velük kapcsolatos kiképzés, engedélyeztetés; drogambulancia; gyermek- és felnőtt-pszichológusok özönc; az elidegenedett (csak a tárgyak, a vagyon által közvetített) emberi viszonyok konfliktusgazdagsága, valamint a jövedelmi differenciák miatt növekvő számú vagyon elleni bűncselekmények okán folytatott ügyvédi, jogászai kör; az említett devianciák következtében szaporodó betegségek kezelését és megelőzését szolgáló gyógyszerek, intézmények; az elesettek pártolására hivatott állami és civil szervezetek; a szexipar; a cigaretták és italreklámok, egyszersmind az ellenük folyó felvilágosító és propagandaharc stb. Még hosszasan sorolhatnánk konunk üdvözített – egyenesen a fejlődés hordozójának, „hü-

zógazatnak” kialakított – *tercier szektorának* árnyékos oldalait.

E példák mindegyike besorolható a szolgáltatások precízen megállapított csoportjaiba (például adminisztráció, egészségügy, társadalmi szolgáltatások, vagy egyszerűen csak „egyéb”). Vajon a GDP hány százalékát mutatják ki az ilyen „szolgáltatások” alapján?

2.2. A globalizáció munkaerő-piaci hatásai

Az embert a munka tette azzá, ami, a társadalmat pedig a termelés tartja fenn, és annak formája jellemzi. A kapitalizmus társadalmára a termelés szociális és az elcsajátítás egyéni jellegének ellentéte nyomja rá bélyegét. A termelő-eszközöitől megfosztott emberek (munkásosztály) eladják munkaerejüket a termelőeszközöket birtokosai (tőkésosztály) számára. Mint azt Marx már a 19. században kimutatta, a kapitalizmusban a munkaerő sajátossága, hogy a termelési folyamatban egyrészt újratermeli saját értékét, másrészt érték többletet (a tőketulajdonos által kisajátított profitot) hoz létre (MEM, 23, 196–197.). A kapitalizmusban az emberek túlnyomó többsége csak munkaerejének áruba bocsátásával tud megélni. Így tehát a munka a legtöbb ember számára nemcsak elvontan, de nagyon is a szoros értelmében *magát az életet* jelenti, miközben ez a munka (az azt kifejtő ember) az őket alkalmazó tőke számára pusztá költséggként jön számításba.

Az uralkodó közgazdaságtan nem is emberekről vagy dolgozókról, hanem egyenesen „humán tőkéről” beszél. Bevallottan azért, hogy – mint az Auburn University-n tanító Johnson professzor szótárából kiderül¹⁴ – „*hasznos il-lusztratív analógiát*” teremtsen a munkatermelékenység emelkedését célzó fizikai tőkeberuházások és a munkaerő képzésére irányuló „hasonlóképpen általánosan nagyobb termelékenységet szolgáló” investíciók között. („A hu-

¹⁴ Johnson, Paul M. [s.a.], http://www.auburn.edu/~johnspm/gloss/human_capital.html (2006-02-11)

mán tőke [...] hosszú távú tőkebefektetésnek számít” – olvashatjuk a Sulinet 2001-es felvételi előkészítő oldalán.¹⁵⁾ A „humán tőke” kifejezés tehát azt a célt szolgálja, hogy eltrüntsse a munka és a magántulajdonban lévő termelő-eszközök (tőke) természetének és kapitalizmusbeli alkalmazásának különbségét, vagyis megfossa a termelőerők e két oldalát minden társadalmi meghatározottságtól.¹⁶⁾

Egy társadalmat pedig az embernek a termeléshez fűződő viszonya jellemez a legjobban. Az, hogy a legfőbb termelőerő, az ember (a maga összes szellemi és fizikai erejével) az őt megillető helyet foglalja-e el a közvetlen és az egész társadalomra vonatkozó újratermelési folyamatban, vagy annak alávetetten, annak kiszolgáltatottan, attól elidegenülve tevékenykedik.

Ezért egyáltalán nem leegyszerűsítés vagy megengedhetetlen egyoldalúság, hanem éppen a dolgok lényegének megragadása, ha a globalizáció társadalmi hatásai címén – mint az alábbiakban tesszük – a *munkaerő-piaci változásokat* helyezzük a középpontba.

Vizsgálódásunk során nagymértékben támaszkodunk a klasszikus polgári közgazdászok eredményeit továbbfejlesztő Marx másfél évszázada tett megállapításaira, különösen ami a viszonylagos túlnépesség („ipari” tartaléksereg) keletkezését, az értéktöbbletráta növelésének módszereit, az elnyomorodás tendenciáját (az „abszolút” szegénység növekedését) illeti. Mint az 1.1. fejezetben elmondtuk, a globalizáció a kapitalizmus egy fejlődési szakasza, ami azt is jelenti, hogy a globalizációval nem változtak, sőt a „jó-léti állam” kiterője után még nyilvánvalóbban mutatkoznak meg a kapitalizmus alapvető törvényei. Nincs új a nap alatt.

¹⁵⁾ <http://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/2001/10het/kozgaz/kozgaz10.html> (2004-04-08)

¹⁶⁾ Megjegyezzük, hogy hasonló célokat szolgált a személyi jövedelemadó bevezetése a rendszerváltást közvetlen megelőzően. Ha a személyi jövedelemek éppúgy adóznak, mint a „vállalatok” (tőkéik), akkor a kettő között nincs is különbség: mindkettő jövedelem, tekintet nélkül arra, miből származik.

2.2.1. A munkaerő szerepe a termelésben

A tőkés vállalat számára nem egyszerűen az új (hozáadott) érték, hanem a *kisajátítható* új érték növelése, vagyis az *egységnyi költségek leszorítása* jelenti az élet-halál kérdést. Ebben különösen fontos szerep hárul a munkaerőre, amelynek ára, alkalmazásának körülményei adott esetben költséges termelékenység-növelő technológiai beruházást takaríthatnak meg.

A közelmúltban vállalati mélyinterjúk segítségével vizsgáltuk a magyarországi vállalati szféra technológiai színvonalának és versenyképességének összefüggéseit (lásd bővebben Artner, 2005). A kutatás során szerzett tapasztalatok is alátámasztották a következő összefüggéseket: adott termékkategóriában¹⁷⁾ hosszú távon csak az élőmunka arányának csökkentése, tehát a termelékenység növelése biztosíthatja a versenyképességet, vagyis a piacon maradást. *A versenyképesség (tőke)hatékonyságot, azaz alacsony egységköltséget jelent. A költségszökkentés (hatékonyságnövelés) viszont nem azonos a termelékenység növekedésével, és a kettő nem jár mindig együtt. Csak olyan termelékenység-növelő beruházásokat érdemes végrehajtani, amelyek egyben növelik a (tőke)hatékonyságot is, azaz csökkentik a (fajlagos) költségeket. A modernebb technológiát csak akkor érdemes bevezetni, ha gyorsan megtérül, tehát ha nem túl drága, vagy általánosabban: ha több élőmunkát vált ki, mint amennyibe kerül. Az élőmunka technológiai kiváltása mindenkor megtérülési számítások kérdése. Azt a pontot, ahol a technológiai beruházás elenged-*

¹⁷⁾ Úgy tűnik, minőségi verseny paradox módon gyakorlatilag nincs, illetve alig létezik. Ahol a minőség termékspecifikum, ott nem lehet szó versenyről: a minőség piaci belépő (például a multiknak való beszállításban, ahol a termékeknek szigorú műszaki paramétereknek kell megfelelniük, a tárgyalások csak ezen az alapon indulhatnak meg). Ahol egymást helyettesítő termékek vannak (például ruhaipar, élelmiszeripar), többnyire csak egy dolog számít, az ár. De minden adott minőségi szinten ez mondja ki a végső szót (annál is inkább, mert a minőség extra élőlumával többnyire költséghatás nélkül is javítható). A monopolista verseny, árúrbőség és társadalmi differenciálódás körülményei között a valódi „minőségi verseny” tere egyre szűkül, illetve másodlagossá válik.

hetetlenné válik, a munkaerő árának és a munkaerő által leadott munka (-mennyiség, -intenzitás) maximumának, valamint a termelékenyebb termelőeszköz árának viszonyára vonatkozó számítások határozzák meg. Más szóval az, hogy az egységnyi termék előállítás költsége a jelenlegi technológia alapján (növekvő intenzitás és mennyiség, időmegtakarító átszervezés stb. mellett), vagy az új, termelékenyebb, automatizáltabb technológiával történő beruházással (figyelembe véve annak amortizálását) alacsonyabb-e. Ahogy az egyik vállalatvezető fogalmazott: „nem a gép, hanem a költség, benne a munkabér a döntő”.

2.2.2. Foglalkoztatás – munkanélküliség

Miközben a technológiai fejlődés mindinkább kiszorítja az élőmunkát a termelésből, a monopolisztikus verseny előződése és a konjunktúraciklusok rövidülése miatt a tőkének mindinkább szüksége van a munkapiaci „rugalmasságra”, Marx találó kifejezésével élve: „tartalékseregre”¹⁸. A tartalékserege, amelynek bázisán a tőke a népesedés természeti korlátaitól mentesülve terjesztheti ki vagy szűkítheti le tevékenységét. A tartalékserege továbbá állandó nyomás alatt tartja az alkalmazásban állókat, hiszen bármikor pótolhatóvá teszi őket. A munkanélküliség tehát a tőkés termelés elengedhetetlen velejárója, növekedése a globalizáció egyik jellemzője.¹⁹ A tartalékserege azonban nem csak a valóban munka nélkül lévőkből áll. A globális

¹⁸ Marx „ipari” tartalékseregről beszélt, mert a termelés az ő idejében még meghatározó módon az ipar kereteiben folyt. Mára a szolgáltatások kerültek előtérbe. Korunk tartalékserege természetesen nemcsak a szűk értelemben vett ipari vállalkozások tartalékserege, hanem a tág értelemben vett szolgáltatásoké is. Ennek ellenére a folyamat lényege változatlan, sőt, a szolgáltatások térnyeréséről a 2.1. fejezetben elmondottak értelmében még az „ipari” jelző sem helytelen: a szolgáltatások sokféleképpen, de alapvetően a(z ipari) termelést szolgálják.

¹⁹ Az ipari tartalékserege fokozódó termeléséről mint a tőkés termelés (felhalmozás) szükségszerű következményéről lásd A tőke I. (MEM 23) 23. fejezetét.

záció jellemzője, hogy a „tartalékolás” egyéb formáit is magas szintre fejleszti. A tartaléksereg képződésének ezeket a globalizációs formáit tekintjük át alább.

A foglalkoztatás nem tart lépést a termelés növekedésével

Az Európai Unióban (tizenötök) a foglalkoztatási ráta 1997-ben alig 60%-ot tett ki. A lisszaboni célkitűzések szerint az értéket 2010-ig 70%-ra kívánják felvinni, de még 2003–2004-ben is alig haladta meg a 64%-ot. Bár ezt a szintet a 15-ök Európája csak nagy foglalkoztatási erőfeszítésekkel és a kilencvenes évek végének amerikai IT-boomjára támaszkodó növekedéssel tudta elérni, még így is mindössze az 1975-ös(!) szintet reprodukálta vele. A hosszú távú trendek vizsgálata²⁰ azonban azt is megmutatja nekünk, hogy szó sincs szinten tartásról. A 15–64 év közötti lakosság foglalkoztatási rátája a hetvenes évek közepé óta határozottan csökkenő tendenciát mutat, még ha konjunkturális felívelések (a kilencvenes évek elején vagy most, legutóbb) tapasztalhatók is.

Fellendülés idején a foglalkoztatás kisebb ütemben bővül, mint a kibocsátás, összehúzódás idején viszont gyorsabban csökken, mint a termelés. Sőt, nem is kell a termelésnek visszaesnie ahhoz, hogy a foglalkoztatás csökkenjen. Ez utóbbihoz elegendő csupán a termelésnövekedés lassulása. Az USA-ban például 2001-től csak csökkent a visszaesett (2001 márciusa és 2003 nyara között nettó 4 millió munkahely szűnt meg, így a foglalkoztatás az 1998 végi szintre süllyedt).²¹

A világszintű folyamatokról ad képet a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az ILO (2005). Eszerint 1994 és

²⁰ Lásd az *Employment in Europe* (European Commission) évkönyvek különböző számait.

²¹ Business Employment Dynamics: New Data on gross job gains and losses. *Monthly Labour Review*, April 2004. <http://www.bls.gov/opub/mlr/2004/04/art3full.pdf> (2005-11-25)

2004 között a világ GDP-je körülbelül másfélszeresére, miközben a foglalkoztatottak száma csak egyhaddal nőtt. Ebből könnyen kiszámítható, hogy a GDP egyszázalékos növekedéséhez nagyjából a foglalkoztatás 0,3%-os növekedése járul. A foglalkoztatottak népességhez viszonyított aránya lassan, de tartósan csökken: 1994-ben 62,4, 2004-ben 61,8% volt.

Az élők munkai igény csökkenését a technológiai haladás eredményezi. Azt azonban, hogy ez a munkanélküliség formáját ölti, az okozza, hogy a gazdaságok tárgya a társadalmi szükségletek kielégítése helyett az elkülönült tökéletesítésére, a társadalom rendelkezésére álló teljes munkaidőalap helyett pedig csak annak töredéke, a munkaerő újratemeléséhez szükséges munkaidő (a munkaköltség).

A munkanélküliség számban és arányban nő

A munkanélküliség rátája az EU 15-ben az 1975-ös 4%-ról – szintén némi konjunkturális hullámmáson keresztül – a nyolcvanas években 8–10%-ra ugrott, és azóta is e szint körül mozog. Ez azt jelenti, hogy a regisztrált munkanélküliek száma 6,1 millióról 14,7 millióra nőtt (lásd a Függelék 1. táblázatot).

Az USA-ban a munkanélküliek száma 1948 januárjában 2 millió fő volt, 2004 őszén 8 millió (5,4%). A munkanélküliség a hetvenes években többszörösére nőtt, és azóta a hullámzások epicentruma a háború utáni évek 3,5–4-szerese (8–9 millió fő).²² A munkanélküliség rátájának a kilencvenes években mutatkozó csökkenését is a munkanélküliek számának növekedése kísérte (lásd még a Függelék 2. táblázatot). A tényleges munkanélküliség azonban még ennél is több. Az USA hivatalos statisztikája²³ szerint a munkaerőalapba be nem számított („not in labor force”) milliók közül 1994–2004 között évi rendszer-

²² Labor Force Statistics from the Current Population Survey. <http://data.bls.gov> [2005-12-12]

²³ <http://data.bls.gov/servlet/SurveyOutputServlet> (2005-11-25)

ressel további 5–7 millióan vállaltak volna munkát (ezek beszámításával a munkanélküliek száma 13–16 millió), és 1,2–2 milliónyian azonnal munkába is tudtak volna állni – ha lett volna rá lehetőségük. 300–500 ezerre tehető azoknak a száma, akik úgy gondolják, reménytelen álláshoz jutniuk. Ha beszámítjuk ezeket a munkakereső csoportokat is,²⁴ akkor a ráta már meghaladja a 9%-ot, és a 2000 őszén (az IT-boom csúcán) mért minimum (6,3%) óta nő. További fontos elem, hogy tendenciáisan növekszik a 15 hétnél hosszabb munkanélküliséget szenvedők aránya. A latin és spanyol etnikumú lakosság körében a munkanélküliség nagyobb az átlagosnál.

A globalizáció viszonyai között tehát még a legfejlettebb tőkés országban is *abszolút(!) értelemben nőtt a tőkés társadalom munkaerőpiacáról kiszorulóinak száma.*

Az ILO (2005) adatai szerint a világon a munkanélküliek száma 1994 és 2004 között közel 45 millió fővel, 185 millióra nőtt. A növekedés arányaiban is bekövetkezett: a munkanélküliségi ráta 5,5%-ról 6,1%-ra emelkedett. 2004-ben a 15–24 évesek körében a munkanélküliség globálisan meghaladta a 13%-ot. Az ILO maga is kénytelen megállapítani, hogy az informális szektor globálisan növekszik. A World Bank (2001/a) jelentésében pedig az áll, hogy a világ 65 évesnél idősebb lakosainak több mint 85%-a nem rendelkezik nyugdíjjelentéssel. Ezek a tények arra utalnak, hogy a munkavállalók mindinkább a bizonytalanságot és védtelenséget jelentő munkalehetőségeket kénytelenek elfogadni.

A bizonytalan foglalkoztatási formák nyerneket teret

Az uralkodó közgazdasági-szociológiai szaknyelv a viszonylag biztonságos foglalkoztatást jelentő teljes munkaidős, határozatlan idejű szerződés keretében megvalósuló foglalkoztatást „*tipikus*”-nak, az ettől eltérő formákat,

²⁴ Egyéb munkakereső csoportok: akiket gazdasági okok miatt csak rész munkaidőben tudnak foglalkoztatni, de teljes munkaidős állást szeretnének, továbbá akik most nem, de a közeljövőben fognak munkát keresni. <http://www.bls.gov/news.release/empsit.t12.htm> (2005-12-12)

mint például a részmunkaidős vagy határozott idejű állásokat, az önfoglalkoztatást, távmunkát stb. „*atipikus*”-nak nevezi. Túl azon, hogy lassan az „*atipikus*” lesz a „*tipikus*” foglalkoztatási forma, e kifejezéseket azért is cseréljük fel a „*bizonytalan*” és a (viszonylag) „*biztos*” kifejezésekkel, mert szemben az előbbiekkal, ezek kevésbé finomkodóak és szegyenlősek a dolgok lényegének megragadása tekintetében. (A dolgok elkendőzésére való hajlam természetesen nem mindenkit ér utol. Így például a Jörg Huftschmid brémai professzor vezette „Alternatív Európai Gazdaságpolitikaiért” nevű széles körű „agytrósz” is a „*precarious*” [bizonytalan] kifejezést használja a részmunkaidős stb. foglalkoztatásra.)²⁵

Az Európai Unió munkaerő-piaci trendjei között szembevetendő a részmunkaidős foglalkoztatás hosszú távú arány-növekedése. A jó konjunktúrát mutató években a munkaerő-piaci fellendülés hordozói az egyéb (részdíós, otthoni stb.) foglalkoztatási formák voltak, a teljes munkaidőjű foglalkoztatás dinamikája számottevően csökkent, sőt a recessziós években negatívba fordult. („*A modern ipar egész mozgásformája tehát abból ered, hogy a munkásnépesség egy részét nem-foglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott kezekké változtatják állandóan.*” MEM 23, 592.) Mindennek következtében a teljes munkaidőre vetített foglalkoztatás (*full-time equivalent employment*) az unió (tizenötök) egészében a nyolcvanas évektől a kilencvenes évek végéig (a konjunkturális hullámzásokkal együtt) mindössze 55% körül mozgott, és az azt követő fellendüléssel is csak 58–59%-ig emelkedett.²⁶ (Lásd még az 1. táblázatot.)

²⁵ Lásd Democratic Policy against the Dominance of Markets. Proposals for an Integrated Development Strategy in Europe. Euromemorandum 2005, 11. <http://www.memo-europe.uni-bremen.de> (2005-11-25)

²⁶ A teljes munkaidőjű foglalkoztatást (FTE) úgy számolják ki, hogy összeadják az összes (fő- és mellékállású) foglalkoztatásban ledolgozott órák számát és elosztják a teljes munkaidős foglalkoztatásra az adott statisztikai területen átlagosan jutó órásszámmal. Az FTE rátáját úgy kapjuk, hogy az előbbi módon kiszámított teljes munkaidős foglalkoztatást elosztjuk a 15–64 év közti lakosság számával. Az EU-ban az FTE-ráta országanként igen különböző, az elmúlt két évtizedben 45 és 70% között mozgott. Lásd EC, 1998 és 2004/a.

Nő az otthon végzett munka (távmunka) is, bár ezt a foglalkoztatási kategóriát a statisztika egyelőre nem tartja számon, így csak becslésekre hagyatkozhatunk. Az EU-ban 10 millió távmunkásból (a foglalkoztatottak 13%-a) 5,5 millió *vállalkozóként* dolgozik. Hollandiában a legmagasabb a távmunka aránya (27%), a dánoknál és finnknél 22%, a svédekénél pedig 18%. Magyarországon körülbelül 50 ezren (alig több mint a foglalkoztatottak 1%-a) végzik részben vagy egészben otthon a munkájukat (L. I. 2004, 33.).

Az otthon végzett munkának vannak előnyei (szabadság, rugalmasság, időtakarékoság stb.), de tetemes hátrányai is a dolgozóra nézve. Az otthonmunka mai fellendülésének alapvető ösztönzője a munkáltatók részéről a költségcsökkentés, ami gyakran a munkahelyen foglalkoztatottnál kisebb javadalmaszást jelent. A munkavállalót érintő hátrányai közé tartozik az izoláció, a társadalmi kapcsolatok leépülése, a jogi és munkaügyi bizonytalanság, a juttatások csökkenése, a magán- és a munkaszféra elválasztásának nehézségei, a „munkaalkoholizmus” stb.²⁷

Az USA-ban a részmunkaidős foglalkoztatottak száma 1968 és 2004 között 2,5 félszeresére, 25 millióra nőtt, miközben a teljes munkaidőjű foglalkoztatás *alig kétszeresére* (65 millióról 115 millióra). 1948 és 2004 között a legbiztosabb formában (teljes munkaidőben, határozatlan idejű szerződéssel) foglalkoztatottak aránya 37%-ról 47%-ra nőtt, ám ezt az aránynövekedést a részmunkaidősök, önfoglalkoztatók és fizetetlen családtagok együttes számának 20 millióról 35 millióra emelkedése kísérte (v.ö. a 2. táblázattal). 2002-ben az Egyesült Államokban 31 millió távmunkást tartottak nyilván (a foglalkoztatottak 24%-a), kétharmaduk főállású volt. (L. I. 2004, 33.)

A konjunktúra hullámzásait elsősorban a bizonytalan foglalkoztatási formák érzik meg. Például az EU-ban a fellendüléssel jellemzett 1997–2000-es periódusban 6%-kal

²⁷ Lásd bővebben Wesselényi Andrea (s.a.): *A távmunka árnnyoldalai és azok leküzdése.* <http://www.tavmunkainfo.hu/hatranatok.htm> (2006-02-17)

nőtt a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak száma, mégpedig elsősorban a nőké, míg a határozatlan idejű (permanens) foglalkoztatás csak mintegy 2%-kal. A termelés lassulását hozó 2000 és 2003 közötti években a permanens foglalkoztatásnak csak a növekedési üteme csökkent, a fix határidős foglalkoztatásnak azonban a szintje is. (EC 2004a, 161.)

A munkával töltött évek száma nő

Az EU15-ben az 1997-et követő foglalkoztatásnövekedés elsősorban az 55 éven felüli korosztály növekvő munkába állásából táplálkozott, amiben nem nehéz tetten érni a társadalombiztosítási reformok jólétszökkenő hatását. Míg a kilencvenes évek elején az 55-64 éveseknek mindössze 36%-a dolgozott, addig 2003-ban már közel 42%-uk, ami kimagasló ütemű aránynövekedés a korcsoportok között. A munkával töltött évek számának növekedését mi sem illusztrálja jobban, mint hogy az utóbbi évtizedben teret hódított a nyugdíjkorhatár felemelésének tendenciája szinte világon (lásd még a görög munkaerő-piaci reformokat, **0**).

Folytatódik az „ipari tartaléksereg” képződése

A klasszikus polgári közgazdászok, így mindenekelőtt David Ricardo nyomán Marx megállapította, hogy a tőkefelhalmozással, tehát a termelés gépesítésével, automatizációjával az élőmunka iránti viszonylagos kereslet csökken. A termelésbe újólág bevont tőkék a korábbiaknál kisebb élőmunkát (foglalkoztatást) igényelnek, hiszen éppen ez a termelékenység-növelő beruházások célja. „Az ösztönke növekedésével együtt növekszik ugyan változó alkotórésze vagyis az általa bekebelezett munkaerő is, de állandóan csökkenő arányban. ...a tőkés felhalmozás termel állandóan – mégpedig energiájával és terjedelmével arányosan – egy viszonylag, azaz a tőke közepes értékesítési szükségleteihez viszonyítva fölösleges vagy pótlólagos munkánépesseget.” (MEM 23, 589.) Ezt a viszonylagos túlnépesességet nevezte Marx „ipari” tartalékseregnak (bár napjaink-

ban, amikor a legnagyobb foglalkoztató a tertiér szektor, helyesebb ipari-szolgáltatói tartalékseregről beszélni).

Kérdés mármost, vajon igaz-e a tartaléksereg képződésének marxi tétele másfél évszázaddal születése után, a globalizáció korában is?

A tartaléksereg létszáma jelentős volt már a nyolcvanas évek elején is, amikor a munkanélküliséget még nem ismerő kelet-európai országokban a Mariahilfer Strasséig és konferenciavacsoráig látó, a többséghez képest privilégiumokat élvező értelmiségi elit a maga kifinomult eszközeivel a „fejlett Nyugat” utáni ácsingózásra kondicionálta a jobb sorsra érdemes tömegeket. Szerzőtársaival Balsen (1987) az NSZK példáján mutatta be, hogyan vezet a tartaléksereg felduzzadása az újszegénység kialakulásához és a munkavállalási feltételek romlásához. Még a németországi szociáldemokrata párt (SPD) jóléti államról szóló 1984-es jelentése is kénytelen volt beismerni, hogy „mind több munkanélküli szorul vissza a »csendes tartalék« sorába” (Balsen et. al. 1987, 146.).

Vizsgáljuk meg azonban, hogyan alakul a tartaléksereg a fejlett országok egészében hosszú távon! Ehhez definiálnunk kell a tartaléksereg kategóriáját, különös tekintettel arra, hogy a globalizáció körülményei között módosulnak a foglalkoztatás és ezzel összefüggésben a munkaerő-„tartalékolás” (munkaerő-felesleg, munkanélküliség) formái is. Tehát a tartalékseregbe tartoznak mindazon munkaválalók, akiknek a munkaerőjét nem használja ki teljes mértékben a tőke. A munkaerő akkor van teljes mértékben kihasználva, ha a munkavállalót tartósan és teljes munkaidőben foglalkoztatják. A tartaléksereg részét képezik viszont a regisztrált és nem regisztrált munkanélkülieken kívül a határozott idejű szerződéssel dolgozók, a rész munkaidőben foglalkoztatottak, az önfoglalkoztatók, kisegítő családtagok stb. A tartaléksereg létszámát tehát úgy kapjuk meg, hogy a *munkaképes korú lakosságból levonjuk a határozatlan idejű szerződéssel, teljes munkaidőben alkalmazottként foglalkoztatottak létszámát. A tartaléksereg tája pedig ennek a számnak és a munkaképes korú lakosság*nak a hányadosa.

A közgazdaságtan fontos kelléke a statisztika. Módszerit azonban éppúgy meghatározza az alkalmazó világnézet, mint a belőle levont következtetéseket. Ami a módszert illeti: nem véletlen, hogy a tartaléksereget, amely a társadalmi munkaerőalappal történő gazdálkodást jellemző, korunk polgári statisztikája semmilyen formában nem méri. Ami pedig a következtetésekre vonatkozik, arra íme egy példa: a foglalkoztatás kapcsán el lehet mondani, hogy ma több embernek van munkája az EU-ban, mint két évtizeddel ezelőtt volt, az elnyomorodás („abszolút” szegénység) vagy az élömlenke kiszorításának elmélete tehát nem érvényes. Valóban: a tizenötök Európájában 1975-ben 132,6 millió embernek volt munkája, 1985-ben 134 milliónak, 2004-ben pedig már 172 millió főnek. Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy a foglalkoztatás nőtt.

A további elemzés azonban megvilágítja az érem másik oldalát is (v.ö. **1. táblázattal**). Az önfoglalkoztatók, részben munkaidősök és határozott munkaidejű szerződéssel dolgozók aránya az összes foglalkoztatottnon belül 1985-ben még összesen 36,3%- volt (ez 48,6 millió főnek felelt meg), 2004-ben azonban arányuk már 47,9% (82 millió fő). A legbiztosabb munkahelyet köztudottan a teljes munkaidős, határozatlan szerződési idejű (permanens) alkalmazottként történő foglalkoztatás jelenti. Ilyenrel 1985-ben 85,4 millió fő bírt, 2004-ben pedig 90 millió fő. A 15–64 éves korú össznépséggel, 1985-ben 224,1 millió, 2004-ben pedig 251,9 millió fő volt. Ez azt jelenti, hogy 1985-ben 224,1-85,4=138,7 millió munkaképes lakosnak nem volt teljes munkaidős, biztos állása (ez a munkaképes korú népesség 62%-a), 2004-ben viszont már 251,9-90=161,9 milliónak (64,4%)! *A tőke számára rendelkezésre álló ipari és szolgáltatási tartaléksereg tehát számban és arányban is nőtt!* (És akkor a terjedőben lévő táv- vagy otthoni munkát még nem is vettük figyelembe.)

A tizenöt tagországban nyilvántartott munkanélküliek száma 1985 és 2004 között előbb csökkent, majd ismét növekedésnek indult, s a periódus végén az 1985-ös szinten állt (14,7 millió fő). Ezért felmerülhet, hogy a tartaléksereg növekedése a munkaerő képzésébe fektetett hosz-

szabb időnek, tehát a fiatalok nagyobb arányú beiskolázásának tudható be. Ez részben igaz, de a képzésben töltött idő szintén „tartalékolást” jelent, miközben az oktatásban résztüölt valakinek el kell tartania. Az oktatás kiterjesztése továbbá nem magyaráz meg mindent, amit az is mutat, hogy az EU15-ben a 15–24 évesek körében a munkanélküliségi ráta (éppen e korosztály nagyobb iskolai részvételenek köszönhetően)²⁸ *évtizedek óta* közel kétszerese a mindenkor átlagnak, miközben a fiatal munkanélküliek száma növekvő tendenciát mutat: a kilencvenes évek végén az EU15-ben 7 millió, 2003-ban már közel 9 millió fő. A trend az egész világot érinti: az ILO becslése szerint az utóbbi 10 évben ugrásszerűen növekedett a fiatal munkanélküliek száma, 2005-ben globálisan elérve a 88 millió főt (1998-ban 60 millió fő).²⁹

Hasonló eredményre jutunk az USA foglalkoztatásának elemzése kapcsán, bár az összehasonlítást nehezíti, hogy az amerikai statisztikában a munkaképes korú lakosság címszó alatt a 16 éven felüli lakosság szerepel felső korhatár nélkül, míg az európai számbavétel csak a 64. életévig számítja a munkaképességet. Ezzel együtt is kitűnik, hogy az USA szintén jelentős és számban gyarapodó ipari-szolgáltatási tartaléksereggel rendelkezik, ennek aránya azonban a társadalom előregedésével növekvő számú idős, de munkaerőnek már nemigen számított figyelembevétele (a nevező nagysága) miatt csökkenő. Amint az a **2. táblázatból** látható, 1948 és 2004 között azoknak a száma, akik bizonytalan, részleges vagy semmilyen alkalmazással nem bírnak (többségük nem is szerepel a munkaerőpiaci statisztikában) *arányában csökkent (63-ról 53%-ra)*,

²⁸ A munkanélküliségi ráta a munkanélküliek számát viszonyítja az adott korosztály gazdaságilag aktív népességéhez. Ez utóbbiba azonban nem tartoznak bele az oktatásban részesülők. Mivel a 15–24 évesek közül sokan tanulnak, e korcsoportban a gazdaságilag aktívak száma viszonylag kicsi, és ez adott munkanélkül-létszám mellett nagyobb munkanélküliségi rátát eredményez.

²⁹ 7th ILO European Regional Meeting, Budapest, 14–18 February 2005, Press Release, <http://www.ilo.org/public/english/bureau/inf/pr/2005/6.htm> (2005-12-01)

de abszolút értékben emelkedett: 65 millióról 119 millióra. Ha beszámítjuk azonban a körülbélül 20 millió főállású távmunkást, akkor a biztos állással nem rendelkezők tartalékserege még nagyobb, és valószínűleg arányában sem mutat akkora csökkenést, sőt esetleg nő.³⁰

A megfelelő számításokat elvégezve (tehát a munkaképes korú lakosságból levonva a határozatlan idejű, teljes munkaidős foglalkoztatottakat) azt kapjuk, hogy Magyarországon a tartaléksereg 2004-ben több mint 3,9 millió fő (58%) volt (lásd **3. táblázat** és a **8. esettanulmány**). Ez 1997-hez képest csökkenést jelent, de 1989-hez képest, amikor szinte teljes foglalkoztatás volt, óriási emelkedés.

A tőkés termelés rugalmasságának biztosítása szempontjából nem a munkanélküliségi ráta, hanem a *munkaerő-állomány teljes tartaléka* a döntő. Az áttekintés alapján levonhatjuk a következtetést, hogy a *globalizáció körülményei nem változtatják meg a tőkefelhalmozásnak a viszonylagos túlnépesség, ipari-szolgáltatási tartaléksereg képződésére vonatkozó marxi törvényszerűségét*.

*A kevesebb munka még kevesebb ember oldalán halmozódik fel, ami rájuk nézve a leadott munkamennyiség (munkaidő, intenzitás) növekedését jelenti.*³¹ *A felszabdult – vagyis a technikai haladással megtakarított – munkaidő, vagy másképpen: a megnövekedett „szabadidő” a*

³⁰ A pontos adatokat azért nem lehet megadni, mert nem tudjuk, hogyan oszlik meg a távmunkások serege a fix határidős és folyamatos, illetve a rész- és teljes munkaidős foglalkoztatottak között. A tartaléksereg általunk számított létszámát csak azok a távmunkások növelik, akik teljes munkaidőben és határozatlan idejű szerződéssel (hosszú távon) állnak alkalmazásban, hiszen a többit (pl. a részmunkaidősöknél) már figyelembe vettük.

³¹ Az intenzívebb munka az adott idő alatt kifejtett munkaerő növelését jelenti: például a munka intenzitásának kétszeresére növelése esetén egy óra alatt kétórányi (átlag-)munkát fejt ki, kétszeres munkamennyiséget ad le a dolgozó. „Minden tőkésnek feltétlen érdeke, hogy meghatározott munkamennyiséget inkább kisebb számú munkásból préseljen ki, mintsem ugyanolyan olcsón, sőt olcsóbban több munkásból. Az utóbbi esetben az állandó tőkére fordított kiadás a folyósított munka tömegével arányosan nő, az előbbi esetben jóval lassabban.” (A tőke I. [MEM 23], 594.) Az állandó tőkére fordított kiadás több munkás alkalmazása esetén például a szükséges munkaeszközök számának növekedése miatt nő.

munkanélküliek (inaktívak, részidős alkalmazottak), valamint tőketulajdonosok (vagyonosok) oldalán koncentráldik. Ekképpen a társadalmi polarizáció nő, a munkaerejük eladására kényszerülők közül pedig növekvő mértékben vesztes az is, akit integrál a rendszer (aki dolgozhat), és az is, akit nem (a munkanélküli).

Mindennek oka az, hogy a tőke nem a társadalmilag rendelkezésre álló összmunkaidővel gazdálkodik, hanem csak a szükséges munkaidővel (a munkaerőköltséggel). Roppant mennyiségű termelőerő marad így kihasználatlanul. A globális kapitalizmus – a csak a vállalati gazdálkodásig látó elemzések állításával ellentétben – történelmi csúcsokra emeli a pazarlást. A globalizáció tehát nem változtatta meg a profitorientált termelés e sajátosságát sem. „Jóllehet a tőkés termelési mód minden egyéni vállalkozásban gazdaságosságot kényszerít ki, anarchikus konkurencia-rendszere a társadalmi termelési eszközök és munkakerők legmértéktelemebb eltérőzését hozza létre, nem beszélve a számtalan nélkülözhetetlen, de önmagában véve felesleges funkcióról” – állapította meg Marx közel másfél évszázada. (MEM 23, 492.)

A tartaléksereg globalizálódása

A globalizációban felerősödő hierarchián alapuló áthárítási mechanizmusok a tartaléksereg képződésében is megjelennek. A transznacionális vállalatok uralma nem egyszerűen a tőkék szabad áramlását (leányvállalatok alapítását és áthelyezését) jelenti, hanem a kisebb beszállító vállalatok, kisebb kereskedelmi partnerek függését is. Ez a tényleges gazdasági erő teszi lehetővé, hogy *az egyes tőkék működési zavarai más tőkék gondjaivá váljanak*. Ha az egyik ország nagyvállalata csökkenti termelését, az saját munkaerő-állományának csökkenésénél jóval nagyobb elbocsátásokat eredményezhet a vele közvetlen és közvetett kapcsolatban álló vállalatokra gyakorolt hatás révén más országokban. *Az ipari-szolgáltatási tartaléksereg tehát aránylag nagyobb mértékben képződik az erősebb gazdaságoktól függő országokban. Ez utóbbiak tartalékserege a globalizá-*

ción viszonyai között nem a saját, hanem a transznacionális vállalatok, illetve ezek anyaországainak tartalékszerége.

Erre példa az exportjának 85%-át az USA-ba küldő Mexikó, amely egyben az amerikai piacot rugalmasan alkalmazkodó munkaerősereggel is ellátja bevándorló-ingázó munkások és hazai alkalmazottak formájában. Az ország hivatalos munkanélküliségi adatai ugyan roppant alacsonyak (3-4 %), de az USA „új gazdaságának puha landolása” után, 2004 márciusában 6 éves csúcsot értek el.³²

Az USA-ba áramló mexikóiak létszáma 1990 és 2000 között közel kétszeresére (2,6 milliőről 4,9 millióra) emelkedett, és ezzel arányuk az USA foglalkoztatottjainak sorában 2000-ben megközelítette a 4%-ot. Az agrárszférában (mezőgazdaság, halászat, erdészet) azonban a foglalkoztatottak közel egyharmada mexikói. 2000-ben az USA-beli mexikóiak 9%-a volt munkanélküli, miközben a dolgozók felének két állása is volt. Ezek a számok viszont nem tartalmazták a fekete munkára kényszerülöket, akiknek száma az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény megkötése (NAFTA, 1994) óta megugrott. A NAFTA ugyanis az olcsóbb amerikai import révén kisárutermelők, farmerek tömegeit fosztja meg korábbi megélhetési forrásaiktól. Így aztán olyan területekről is az USA-ba vándorolnak munkátért a mexikóiak, amelyekről azelőtt sohasem (például Chiapas déli részéről, ahol a kukoricatermesztést fojtja meg az olcsóbb amerikai árú).

Mexikó hivatalos – igen alacsony – munkanélküliségi rátája gondosan elrejtí a valódi folyamatokat. Munkanélküliek jószereivel azok a képzett, jó családi háttérrel rendelkező fiatalok, akik megengedhetik maguknak, hogy hosszabb ideig munkát keressenek. Az országban ugyanis nincs munkanélküli-ségély, így a szegényebbek rákényszerülnek, hogy alkalmi munkával, családi vállalkozásban nézzenek megélhetés után. Ezzel a rejtett munkanélküliséggel együtt a valódi munkanélküliség meghaladja a 20%-ot. Az 1993-as adatok szerint a mexikói foglalkoztatottak

nak csak alig fele él bérből és fizetésből, több mint egyegyedük önfoglalkoztatott, 6%-uk részmunkás, 14%-uk pedig fizetetlen családi alkalmazott (Fleck et al., 1994).

A másik példa India, ahol a szoftver-beszállítás legendás húzóágazattá vált: az interneten az USA-ból kiadott feladatot az indiai mérnökök akár már másnapra („overnight”) megoldják és visszaküldik a megrendelőnek. Az így foglalkoztatott „táv munkásokra” a piac legapróbb változását is egyszerűen és azonnal át lehet hárítani – hiszen elbocsátás helyett elég, ha nem küldenek nekik megrendelést.

2.2.3. A munkaerő értéke és ára

Az *egységnyi munkaerőköltség csökkentésének* közismert eszközei adott (vagy az alábbi faktorok növekedésénél kisebb mértékben növekvő) kereseti színvonal mellett: a *termelékenység-növelés, munkaszervezeti változtatás, a munkaintenzitás-növelés* (ezek megegyeznek a relatív érték-többlet-termelés marxi kategóriájával), valamint a *munkanap-meghosszabbítás* (abszolút érték-többlet-termelés).

Az *egységnyi munkaerőköltségnek* azonban vannak közvetlenül a *kereseti színvonalat csökkentő* módszerei is. A ritkán bekövetkező órabérsökkenésen túl ilyen például a *bérhoz kapcsolódó járulékok, szolgáltatások megvonása vagy értékiük csökkentése (így a vállalati üdültetés vagy vállalati lakáskölcsön drasztikus visszaesése stb.), valamint a munkaerő értékének leszorítása*. E módszerek mindegyikére érvényes, hogy akár növekvő reálbérek mellett is sikerrel alkalmazhatók, és közvetve vagy közvetlenül az *egységnyi munkaerőköltség csökkentését* teszik lehetővé. (Lásd még az Írországról és Magyarországról szóló **7. és 8. esettanulmány** megfelelő részeit.)

A fent említett eljárások nem tekinthetők újnak, de kétségtelenül *szerves részei* a globalizációnak is.

Nyilvánvaló, hogy nem egyszerűen a *fajlagos munkaerőköltség leszorítása* zajlik, hanem a *munkaerő értékének és árának a leszorítása* is, ha a termelékenység növe-

³² http://quote.bloomberg.com/apps/news?pid=71000001&refer=latin_america&sid=aHkgA0Boc6.Y (2005-12-01)

kedésére gondolunk: a termelékenység növekedésének köszönhetően a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek tömegértéke csökken, tehát e cikkek kevesebb bérből is megvásárolhatók (vagy ugyanannyi bérről több fogyasztási cikk vásárolható).

A tökeviszony szinte korlátlanul válásával azonban nemcsak a megszokott/kialakult fogyasztási cikkek értékének csökkenése révén, hanem a munkavállalók alkupozíciójának romlása (tartaléksereg!) miatt is *csökken a munkaerő értéke*. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy a munkaerő *árát értéke alá szorítják* le. A megfogalmazás bizonytalanságát az okozza, hogy a munkaerő *árát értéke társadalmilag meghatározott elemet* („történelmi-erkölcsi elemet”) is tartalmaz: a munkaerő megfelelő szintű újratermelése a történelmi fejlődés során és a nemzetgazdasági fejlettségtől függően növekvő színvonalú és bővülő összetételű fogyasztási cikkek- (szolgáltatás-) halmazzal. Ezek közül azonban nem mind érhető el egy átlagos munkajövedelemből (ilyenek lehetnek például az internet vagy a sportolási, kulturálódási lehetőségek). A globalizációnak köszönhetően mind a nyugati jóléti rendszerek leépülésével, mind a keleti rendszerváltással általános tendenciává válik (és a jövőben erősödni fog!) az elérhető elemek számának arányának csökkenése, és az egyes elemek minőségének romlása. (Gondoljunk például arra, hogyan hódít teret a lakosság körében az olcsó kínai tömegcikkek vásárlása!) E tendenciának még a növekvő reálbérek sem mondanak ellent. Azért nem, mert a munkaerő értékének a történelmi/nemzeti állapotoktól való egyszerű elmaradása már önmagában értékesítést jelent – még akkor is, ha az előző időszakhoz képest növekedésről van szó. (Vajon nem szorítja a cipő a gyermek lábát, ha a tavalyi 28-as helyett 29-es cipőt adunk rá, miközben lába tavaly óta 2 számot nőtt!)

Ennek az érték- vagy árcsökkenésnek a teljes körű bemutatásához részletes háztartás-statisztikák, szociológiai vizsgálati eszközök szükségesek, de azért a jövedelmi statisztikák is elárulják a lényegét: a minimálbérről alkalmazó OECD-országok többségében a minimálbér nem éri el a

mediánbér³³ 60%-át, ami a relatív szegénység általánosan elfogadott mércéje. Ráadásul ezen országok kétharmadában még két kereső minimálbére sem elegendő ahhoz, hogy egy kétyermekes családot megvívjon a szegénységtől. (Megjegyzendő, hogy Magyarország esetében kell a minimálbér legnagyobb hányadát, közel 120%-át kell keresnie valakinek ahhoz, hogy ne számítson szegénynek. OECD, 2004, 13–14.) A munkaerő alulértékelttségét illusztrálják a Union Bank of Switzerland 108 áru- és szolgáltatáscsoporthoz tartozó fogyasztóikiosar-árakra vonatkozó számításai is.³⁴ Eszerint 2000-ben a világ 50 kiválasztott városából (ezen belül 24 európai) 27-ben (köztük 10 európai) hávi 168 óránál többet kellett dolgozniuk az embereknek egy európai mércével átlagos fogyasztói kosár megvásárlásához. Tehát a vizsgált városok 54%-ában, a vizsgált európai városok 42%-ában nem elegendő az emberek napi 8 órai munkája ahhoz, hogy „európai” módon éljenek.

Ugyanakkor a *munkába állás „adója” (bérterhek, szociális juttatások megvonása stb.) általában igen magas, ami megkérdőjelezi a munkavállalás ésszerűségét*. Mindez azt jelenti, hogy *mind a minimálbéren foglalkoztatottak, mind a különböző segélyekből élő munkanélküliek jövedelme elmarad a munkaerő újratermeléséhez szükséges minimális szinttől*.

A jelenség oka korunk kapitalizmusát, a globalizációt jellemző társadalmi erőviszonyokban rejlik.

A *jóléti államok és a „szocializmus” körülményei között* a munkaerő ára e munkaerő magas színvonalú, „bővített” újratermelését tette lehetővé (magas színvonalú és javuló tendenciájú élelmiszer-fogyasztás, lakhatás, művelődés, sportolás, pihenés, a gyermeknevelés társadalmi szolgáltatásokkal való támogatottsága, lehetőség némi tartalék felhalmozására stb.). A növekvő számú tartaléksereg mellett azonban erre a magas szintű újratermelésre már nincs szükség. *A rendszer többé már nem a támogatottság-*

³³ Medián = helyileg középső. Adott értékhalmaznak az az eleme, amely alatt és felett is egyenlő számú elem található.

³⁴ http://www.msosz.hu/adattar/arhatranyban_is.htm (2006-02-17)

ra, társadalmi konszenzusra, a megvásárolt „munkabékeré” épül, hanem egyre inkább a (gazdasági) elrettentésére, a tőke diktatúrára. A munkaerő értéke akár a minimummunka, sőt az alá szorítható, hiszen „kisdőlése” esetén (a növekvő tartalékserveg jóvoltából) van helyette más.

Ez a helyzet mutatkozik meg a közszolgáltatások privátizálásával szükségszerűen kialakuló kettős (gazdag-szegény) struktúrával szembeni kormányzati közömbösségben – e privatizációk támogatásában – is. Így például ha az állam továbbra is biztosítja az alapellátáshoz való hozzájutást, és aki ennél többet akar, az fizessen, akkor a bérben nem az orvostudomány általános fejlődésének megfelelő egészségügyi kiadásokat kell beépíteni, hanem csak az (eltől elmaradó) alapellátását. Ugyanez mondható el az oktatásra, a közlekedésre, a sportra, művelődésre stb. is.

A munkaerő értékének leszorítására példa a fogyasztási cikkek minőségének romlása (polarizálódása). Itt a követhető jelenség mélyen elhallgatott összefüggéseiről van szó. A verseny következményeként a piacon megjelennek az alapvető szükségleteket olcsón kielégítő, rosszabb minőségű tömegcikkek (ilyenek például a kínai ruhaipar tömegtermékei, a Penny és más üzletláncokban kapható rossz minőségű importgyümölcs, a néhány hónapon belül nyomtalanul eltűnő kisvállalkozások által hanyagul felépített új lakások, a helyi pékek által készített, belül lyukas zsemlelék, a ki tudja hol gyártott olcsó műszaki cikkek stb.). E folyamat „jótékony” hatása, hogy a munkaerő viszonylag kevesebb reálbérrrel is „gazdagabbnak” látszik (esetleg még annak is éri magát), hiszen fogyasztói kosarába a korábbinál több áru kerülhet be. Csakhogy az áruk ilyen csökkenése, a fogyasztás ilyen növekedése – amennyiben van – nem a fogyasztási cikkek gyártó ipar termelékenységének növekedéséből, hanem az árumínőség romlásából adódik.

Az áruk árának csökkentését szolgáló „nemes polgári eszme” (nevezetesen a spórolás), leánykori nevén: a profit érdekében történő egységnyi költségcsökkentés, így válik a munkaerő értékének/árának leszorítójává. Az, hogy ennek

következében a munkaerő néha mérgezett paprikát eszik, csak a médiát foglalkoztató vérszédítő botrányként, de semmiképpen sem közgazdasági problémaként jelenik meg.

A munkaerő árának értéke alá csökkenését takarja a munkaerő képzettségének a piac (munkáltatók) által követelt, de többnyire el nem ismert növekedése is. A különböző képzettségek, oklevelek, tanfolyamok gyakorta csupán szelekciós szempontként működnek a munkaerő-felvételekor, illetve a vállalati képzés/betanítás terhé (időigényét) hivatottak elhárítani. Tömegesen termelődnék a diplomások, és egyre nagyobb számban keresnek hiába munkát. Ha kapnak, gyakran mélyen képzettségük alatt foglalkoztatják őket, ahogy a szakmunkások is mindinkább betanított munkát végeznek a korszerű automatikával ellátott gépek mellett. A munkaerő rákényszerül a „holtig tanuláshoz”, de ez nem életszínvonalát, bérét emeli, hanem pusztán alkalmazásának feltétele: a tudás növekvő mértékben meg nem fizetett elemmé válik a munkaerő értékében.

A képzettség terén bekövetkezett változások azonban nemcsak a munkaerő árát csökkentik értéke alá, hanem több vonatkozásban magát ezt az értéket is mérséklik. Annyiban, amennyiben – minden, ma bevett szólammal ellentétben – egyre kevésbé és semmiképpen sem sokoldalúan képzett munkásokra van szükség. A már említett vállalkutatás (Artner, 2005) során hangzott el egy nehézipari vállalatnál, hogy a bármilyen szakmában kiképzett munkaerő bármire könnyebben betanítható. Ezen nincs mit csodálkozni: a mikroelektronikai alapú technológiák (CAD-CAM rendszerek) a legkülönfélébb tervezési, termelési, irányítási, ellenőrzési folyamatokat teszik hasonlóvá, uniformizálják, a szakudásigény tehát egyre szűkebb körök közé szorult: felhasználói szintű számítógépes tudás és idegen nyelv – e két alapismeret önmagában több munkahely megszerzéséhez teremt alapot, mint bármely magas szintű specifikus képzettség. Tehát tanulni kell, hogy munkát kapjunk, de nem érdemes, mert nem ez fogja meghatározni sikerességünket. Ahogy mondani szokás, „a kiművelt emberfők kora lejárt”. A kiművelt emberfő ezért nem, illetve egyre kevésbé számít bele a munkaerő értékébe...

A munkaadó árának értéke alá szorítása (a munkaadó értékének történélmí szintje alá szorítása) azzal jár, hogy a munkaadó nem tudja a kor követelményeinek megfelelő színvonalon újratermelni magát. A tartaléksereg azonban éppen azért van, hogy ezzel a gonddal leszámoljon. A munkapiacokon túlhajszolt kék- és fehérgallérosok életmódból és a rosszabb egészségügyi-szociális ellátásból következő betegségei nem okoznak gondot, mert gyors elhasználódásukat gyors elbocsátásuk követheti.³⁵ (Gondoljunk a Magyarországon jól ismert jelenségre, hogy a 35–40 éves felüliek nehezen tudnak elhelyezkedni.) Természetesen az idősebbeknek is meg kell élni valamiből, ezért a kor előrehaladtával fordított arányban változik a kapott bér nagyságának jelentősége a munkát kereső számára.

A globalizáció körülményei közepette tehát a munkaadó árát számos tényező nyomja lefelé. Csak kevesek számára adatik meg a magas fizetés – és legtöbbször annak is nagy ára van (mérhetetlen túlórák, nagy felelősség, lojalitás, korai kiégés stb.).

A társadalom számára mindez hosszabb távon növekvő (egészségügyi és szociális) költségeket jelent, amelyet a töké felől a munka felé történő jövedelemátcsoportosítással lehetne fedezni. Ez visszalépés lenne a jóléti állam felé, amelyet ma szerte a világon – értelmiségi köröktől kezdve a „grassroots” antiglobalizációs mozgalmakig – számosan követelnek. Az 1.5. fejezetben azonban láttuk, hogy a töké termelés motorját jelentő profit rátájának csökkenése ezt a visszalépést nem enged(het)i.

2.2.4. Munkaidő

A kilencvenes években Nyugat-Európából a törvényes munkaidő-csökkenésről érkező hírek és napjaink – megkésített – magyarországi szakszervezeti követelései alapján

³⁵ „A tőke ... nincs tekintettel a munkás egészségére és élettartamára, ha csak a társadalom nem kényszeríti rá, hogy tekintettel legyen.” A tőke I. (MEM 23), 252.

azt hihetnénk, hogy a munkaidő általános csökkenésének korát éljük. A valóság azonban ennek éppen az ellenkezője. Vizsgáljuk meg ezt az ellentmondást a maga konkrétumában.

A csökkenés és ami mögötte van

Az EU15-ben az egy foglalkoztatottra jutó ledolgozott évi órák száma évtizedek óta folyamatosan csökken, 2003-ban 1615 óra volt. 1992 és 2003 között összesen 3,5%-kal esett vissza a ledolgozott órák száma. Ugyanezen idő alatt a munkaadóra jutó termelékenység 22,1%-kal emelkedett. A foglalkoztatottak reáljavadalmazása pedig kerekén 10%-kal, vagyis a termelékenységemelkedés alig 40%-ával nőtt. Az EU25-ben 2003-ban 37,5, 2004-ben pedig 37,7 óra volt a heti átlagos munkahét. (ELM, 2005)

Az USA-ban 1992 és 2003 között a ledolgozott órák száma összesen 1,2%-kal, évi 1815 (heti 35) órára csökkent, bár ez a csökkenés az „új gazdaság” 1999–2000-ben bekövetkező kifulladására koncentrált. A munkaadóra vetített termelékenység a 12 év alatt 23%-kal, a munkaadó lalók reáljövedelme ennél kisebb mértékben, 18%-kal emelkedett. A GDP mind az EU, mind az USA esetében gyorsabban nőtt a munkavállalók jövedelménél, tehát ez utóbbi aránya a megtermelt új értékből egyre csökken. (EC, 2004/a)

Amennyiben ezek az adatok a valóságot tükrözik, tagadhatatlan, hogy a ledolgozott órák csökkenési üteme elmarad a termelékenység és a GDP növekedési üteme mögött. A termelőerők fejlődéséből és a gazdaság növekedéséből tehát még a leggazdagabb országokban sem arányos mértékben részesülnek a munkavállalók – sem reáljövedelmük emelkedése, sem életmódjuk változása (a munkaidő töltött idő csökkenése) tekintetében.

A ledolgozott órák számának csökkenéséről szóló adatok azonban roppant távol állnak a valóságtól. Szó sincs ugyanis arról, hogy a termelékenység és a gazdaság növekedése következtében a munkavállalóknak kevesebbet kell dolgozniuk megélhetésükért!

Ennek oka mindenekei előtt az *adatfelvétel torzítása*. Az USA-ban a munkáltatók bevallása alapján 1964 és 1999 között 11%-kal csökkent a ledolgozott órák száma, míg a háztartási statisztikák – vagyis a dolgozók saját bevallása – alapján mindössze fél százalékkal (tehát gyakorlatilag nem).

Még ez az adat is túloz azonban, mert statisztikai hatások (a foglalkoztatás szerkezetének változása) rejtik el a valóban jellemző munkakörülményeket.

Az átlag által elfedett különbségek

Amint azt Eurostat alapján az Európai Bizottság (EC, 1998, 44.) is megállapította a kilencvenes évek közepén: a munkaidő csökkenése *szektorális* változásokból (a szolgáltatások térnyerése a mezőgazdaság rovására) és a *rész munkaidő* terjedéséből adódik. E két hatást azonban felerősítette a *kompenzáció* a *teljes* és *rész munkaidőben* foglalkoztatottak által munkában eltöltött idő *növekedése*. Valójában tehát a dolog éppen fordítva áll, mint ahogy azt a számok mutatják: az *átlagos munkaidő-csökkenés az alkalmazottak által kifejtett munkamennyiség növekedését takarja*.

Ez pedig nem csak az Európai Unióban van így.

Az USA-ban 1948 óta a heti munkaóraszám az egész privát szférában *átlagosan* közel 5 órával csökkent. A csökkenés egyre lassul, miközben időről időre a konjunktúrához igazodó növekedés akasztja meg, mint például a kilencvenes évek elején kezdődő IT-boom alatt. Az átlagóraszám csökkenése ugyanakkor a *szolgáltatási szféra* átlagának csökkenéséből adódott. Ezen belül különösen fontos szerepet játszott a kiskereskedelem, ahol a vasárnapi nyitva tartás visszaállítása és a szórakozó-falatozó-ivó helyek számának növekedése fellelőndítette a *rész munkaidősök* (diákok, másodállásúak) alkalmazását. (Kirkland, 2000)

A szolgáltatásokkal ellentétben az *árutermelemben* szó *sincs átlagos óraszámcsökkenésről*. Itt a hullámvázásokkal tarkított trend inkább *növekedést* mutat. 1993 és 1998 között a heti átlagos óraszám kétszer is meghaladta a 41 óráat, amire a második világháború óta nem volt példa.

Ráadásul az átlagot lefelé torzítja a terjedőben lévő *rész munkaidős foglalkoztatás*. Ezért sokkal többet mond a munkaidőről a *túlórák* száma, amelyben hosszú távon emelkedést tapasztalhatunk, így az utóbbi években elérte a 4,5–4,7 órát. Ez a magas túlóraszint csak a kilencvenes évek óta jellemző, azt megelőzően évtizedekig 4, de inkább 3 óra *alatt* mozgott.³⁶

A fejlett országok évi munkaidőátlagja 2003-ban 1643 óra volt, Ausztráliáé azonban 1855 óra! Az ausztrálok 58%-a nem használja ki éves szabadságát, és sokan „betegre dolgozzák magukat”. Japán, Új-Zéland és az USA után Ausztráliában a legnagyobb azoknak az aránya, akik heti 50 óránál is többet dolgoznak.³⁷

Az ILO statisztikája szerint³⁸ 18 fejlett országban a heti 40 óránál többet dolgozók súlyozott átlaga meghaladja az 58%-ot. Évi 46 ledolgozott héttel számolva ez azt jelenti, hogy az emberek nagyobb része még a legfejlettebb országokban is többet dolgozik, mint évi 1840 órát, ami lényegében az ausztrál csúcstétellel egyenlő.

Rejtett túlmunka

A tartaléksereg által kifejtett nyomás alatt a dolgozók meg nem fizetett túlmunkára is hajlandóak. Talán nem megfelelő, hogy ez a kérdés szintén nincs a mainstream társadalomtudományok homlokterében.

Kanadában, ahol az átlagos munkaidő csökkenő, 2002-ben az alkalmazottak 10%-a végzett túlóráat, amelyért megfizették, de ennél többen (12%) dolgoztak többet a hivatalosnál anélkül, hogy ezért kompenzációt kaptak volna.

Nem egyedi esetről van szó! Kis fáradsággal a rejtett túlmunka kiterjedt birodalmába nyerhetünk bepillantást,

³⁶ *Survey of Current Business*, January/February 1996. vol. 76, No 1/2, és <http://www.bls.gov> (2006-02-17)

³⁷ *Australians at risk from long work hours*. ABC News Online <http://www.abc.net.au/news/newsitems/200411/s1247471.htm> (2006-02-17)

³⁸ <http://www.ilo.org/public/english/employment/strat/kilm> (2005-11-12)

ha az interneten rákeresünk az „uncompensated working hours” kifejezésre. Csak ízelítőül:

1/ Az észak-kaliforniai Chapel Hill-i önkormányzatban 2004 tavaszán végzett felmérés szerint a tervezési osztályon dolgozók a megelőző 12 hónapban összesen 1142 túlórárt végeztek, ebből 514 órát kompenzáció nélkül. Mivel azonban igen nagy arányban nem vették ki éves szabadságukat (a felhasználható szabadság némelyeknél elérte a felhasználható maximumot), ehhez további 561 órát kell hozzászámítani, amellyel együtt a részleg dolgozói 1075 meg nem fizetett órát teljesítettek. A teljes munkaidős foglalkoztatottak éves óraszámja pedig körülbelül 2000 óra.³⁹

2/ 2002-ben clevelandi polgárok egyesülete tiltakozott a helyi (Davis-Besse) nukleáris erőműnél alkalmazottak „ki-merültség” való túldolgoztatása ellen, ami az üzem veszélyessége folytán a helyi lakosságra is negatív következményekkel járhat.⁴⁰

3/ Az Employment Law Alliance amerikai munkajogi szervezet 2002-ben végzett felmérése szerint a felnőtt alkalmazottak fele visz haza munkát, és nagy részük panaszkodott arra, hogy a korszerű telekommunikációs technológiákra (internet, mobiltelefon) támaszkodva munkáltatójuk a munkahelyen kívül is kihasználja őket, 24 óráss munkanapot teremtve számukra. 31%-uk hetente legalább 3 órát tölt elektronikus kommunikációval végezhető többmunkával, és 49%-uk nyilatkozott arról, hogy egyéb munkával kapcsolatos feladatokat lát el legalább heti 3 órában otthon, illetve a munkahelyén kívül. A megkérdezettek 55%-a semmiéle kompenzációt nem kap túlmunkájáért.⁴¹

4/ Az ILO 2001-es jelentése azzal foglalkozik, hogyan sikerült Japánban csökkenteni az éves ledolgozott óraszám-

ot. 10 évvel azelőtt Japánban dolgoztak a legtöbbet a munkavállalók (évi körülbelül 2000 órát), 2000-ben azonban az amerikai munkások már átlagosan 100 órával többet teljesítettek náluk. Mindazonáltal az ILO megemlíti: Japánban mindenki tisztában van azzal, hogy a dolgozók sok olyan meg nem fizetett órát dolgoznak le, amely nem jelenik meg a statisztikában.⁴²

5/ Több foglalkozási ágához kifejezetten hozzátartozik a meg nem fizetett túlmunka. Ilyen például a teherautó-szofőrök helyzete, akiknek amerikai példájáról a www.ws.org-on olvashatunk (Stanford-Watson, 2003). Az amerikai kamionsofőröknek csak 10%-a dolgozik órábértben, a többi teljesítménybértben fizetik. (A ki- és berakodási időt tehát senki nem fizeti számukra, nem számíthat be a munkaidejükbe, holott nyilván annak elengedhetetlen tartozéka.) Ennek pedig az az eredménye, hogy az átlagnál sokkal többet, 1997-ben például évi 3000 órát (!)⁴³ dolgoztak. A globalizáció viszonyai között ezek a sérelmek nemcsak hogy orvoslást nem nyernek, hanem egyenesen a jog részévé válnak: 2003-ban, a munkanap meghosszabbítását eredményező általános rendelkezések részeként a kamionsofőrök által végezhető (tőlük törvénysértés nélkül megkövetelhető) napi aktív (vezetéssel töltött) munkaóra 10-ről 11-re nőtt. A kamionsofőrök munkakörülményeinek romlása természetesen szorosan összefügg a szakma tartalékseregének növekedésével. A Carter-adminisztráció a nyolcvanas évek folyamán szabadította fel a közúti szállítási piacot, amelynek következtében 150 ezer kamionsofőr került az utcára. Egy részük saját vállalkozást alapított, és a kimerültségig hajtja magát, hogy a költségek fedezése után kitermelje azt a „nyereséget”, amely éppen megfelelő munkabérének. Más részük a szállítmányozási vállalatok között vándorol a jobb bérek után.⁴⁴

³⁹<http://townhall.townofchapelhill.org/agendas/ca040330ws/50-Planning%20Issues.htm> (2004-03-19)

⁴⁰ <http://www.cleveland.com/davisbesse/index.ssf/davisbesse/more/1039861947316410.html> (2003-03-19)

⁴¹ All Work and No Pay? New U.S. Poll Shows More Americans Taking Their Work Home. <http://www.millernash.com/groundup/shownews.asp?Show=68> (2005-10-29)

⁴²<http://www.jil.go.jp/emmm/vol.5/ilo.htm> (2006-02-17)

⁴³ Ami annyit tesz, mintha valaki az év minden napján (hétvégén és ünnepeken is) napi több mint 8 órát dolgozna, vagy a hétvégék és a szabadság figyelembevételével a napi munkaideje meghaladná a 12 órát.

⁴⁴ Mint látható, az amerikai kamionsofőrök helyzete sokban hasonlít a magyar taxisok helyzetéhez. A példák nyilván nem egyediek.

6/ A szakszervezeti kongresszus (TUC) felmérése szerint az Egyesült Királyságban a 2000-es évek elején az IT-alkalmazottak dolgoztak a legtöbbet, *heti egy extra napot* téve hozzá rendes munkaidejükhöz, többnyire megfizetetlenül. A háttérben az USA vezette IT-boom kifulladásra áll: ennek következtében 2001 után a vállalatok sok IT-szakembert bocsátottak el, így fokozódott a „szerencsés” benmaradókra nehezítő nyomás. (Goodwin, 2004)

7/ Egy másik felmérés szerint ma az Egyesült Királyságban a dolgozók 16%-a (a kilencvenes évek elején 15%-a) többet dolgozik heti 48 (!) óránál és körülbelül ugyanennyi azoknak az aránya, akik a vállalattal kötött szerződés értelmében bármikor kötelezhetők erre (Schnurbein, 2004).

A jövő

Egyre több európai országban folyik a vita a munkaidő adott bérek melletti meghosszabbításáról, így például Ausztriában és Hollandiában. Sőt, hallhattunk már híradást arról is, hogy az NSZK-ban a dolgozók „önként” vállalták, hogy többet dolgoznak, csak ne települjön át a cég egy másik országba. A 2004-ben a Siemensnél és a Daimler-Chryslernél bekövetkező „önkéntes” és kompenzáció nélküli munkaidő-hosszabbítás heti 5 óra, azaz 14,2% volt. Egyhateddel *nőtt tehát „a munkaerő hatékonysága”, illetve egyhateddel csökkent az órabér reálértéke.*

Talán kevésbé köztudott, hogy miközben innen, Keletről, a nyugat-európai országok munkakörülmenyeinek csodálatára kondicionáltak minket, az EU „törvényei” szerint a *maximális heti munkaidő 48 óra lehet.* Nem sokat jelentett tehát, hogy a nyolcvanas és kilencvenes években a nyugat-európai dolgozók ennél kevesebbet (gyakran csak heti 35-36 órát) dolgoztak, és szakszervezeteik még a heti törvényes munkaidő csökkentését is elérték (nem is olyan régen például Franciaországban 35 órára szállították le a törvényes maximumot, amit mára a munkaadók már a versenyképesség egyik legfőbb akadályának tekintenek). A *közösségi szabályokra hivatkozva a nemzeti parlamentek bármikor felemlelhetik a törvényes munkaidőt heti 48*

(6x8) órára, és ez természetesen az újonnan csatlakozókra, a „szociális Európába” igyekvő, attól életfeltételeik javulását váró országokra is áll.⁴⁵

Vajon valóban olyan keveset dolgoznak Nyugat-Európában? Az utóbbi években bizony már nem. Meglepő példa a kilencvenes évek közepi Írország (heti 43-44 óraszámával), de vehetjük a különösen alacsony átlagóraszámáról ismert Hollandiát is. Itt átlagosan csak évi 1340 órát (általában heti átlag 26 órát) dolgoznak az emberek a legfrissebb statisztikák szerint, de egyrészt az átlagot a különösen *nagyrányú rész munkaidős* foglalkoztatás húzza le, másrészt a viszonylag alacsony átlag *romló trend* mellett jelentkezik: a 15-54 éves korosztály 2001-ben majdnem 3 héttel többet dolgozott, mint 1990-ben, ami a leggyorsabb növekedés az EU-ban.⁴⁶ Ezenfelül Hollandiában mára az idősebbek is rákényszerülnek, hogy a korábbiakhoz képest többet dolgozzanak (még ha esetleg csak rész munkaidőben is), így az 55 és 64 év közötti korosztály munkavállalási aránya („*participation rate*”) gyorsabban nőtt, mint bármely más EU-tagországban. Az átlagos nyugdíjazási kor pedig 62,2 év, ami másfél évvel magasabb az EU-átlagnál.

A szabályozás tehát olyan keret, amelyen belül a munkavállalóktól megkövetelhető teljesítmény mozog. Legáltalában nagyjából, mivel az EU-ban éppen e sorok írásának idején folyik a vita arról, hogy elterelhetnek-e, és ha igen, hogyan, a tagállamok (vállalatok) az EU 48 órás szabályzásától. Az Egyesült Királyságban már régi gyakorlat ez: a munkavállalóval az EU-konform munkaszerződés aláírásával *egy időben* rögtön aláíratták az általános szabály aló-

⁴⁵ Nem sok realitása van tehát a magyarországi szakszervezetek (például az MSZOSZ) azon törekvésének, hogy a törvényes munkaidőt 40-ről 38 órára szállítsák le. Ahogy Gyurcsány Ferenc még miniszterelnök-jelöltként mondta a Gazdasági Rádióknak 2004 szeptemberében: „... ezt le kellene venni a napirendről”, ennek most nincs itt az ideje”. (Lásd http://www.kssz.org.hu/altalanos.php?archiv=archiv_altalanos&center=1 2006-02-17) A nemzetközi trendek alapján azt mondhatjuk: később sem igen lesz...

⁴⁶ EEO Monthly Newsletter, No. 17: August 2004 <http://www.eoemployment-observatory.net/en/newsletter/> [2006-02-02]

li kivétel lehetőségét tartalmazó „opt-out” szerződést, amely szerint munkáltatója öt a heti 48 óránál több munka elvégzésére is kötelezheti. Ezzel tehát egy korábban egyedi (brit) gyakorlat válna általánossá (a bizottsági javaslat az, hogy az opt-out-szerződést kollektív szerződéssel erősítsék meg – már ahol lehet...).⁴⁷

2.2.5. Szaktudás

A globalizáció felgyorsítja a munkanélküliség növekedését a világ minden táján, de ezen belül elsősorban a kevésbé kvalifikált munkások között. Ez nem jelenti azt, hogy a munka ugyanilyen arányban vált volna bonyolultabbá, több képzettséget igénylővé. A gépesítés, automatizáció és elektronizáció inkább a betanított munkához teszi hasonlatossá a legtöbb munkakört. A munkanélküliség érhetően mégis a kvalifikálatlanokat sújtja leginkább, hiszen még ha el is tudnának végezni bizonyos munkákat, inkább a nagyobb műveltségű embereket alkalmazzák helyettük – ha nem is több pénzért.⁴⁸ A diplomás-túltermelés mögött szintén ez a folyamat áll: a diplomával rendelkezők az érettségizetteket szorítják ki a munkaerőpiacról azáltal, hogy az érettségivel is elvégezhető munkakörökbe veszik fel őket. Ezért a fiatalok már nem érik be az érettségivel, továbbtanulnak. A diplomások száma egyre nő, korábbi bérelőnyük az alacsonyabb képzettségűekhez képest csökken, a diploma tehát leértékelődik...

⁴⁷ További vitás kérdés, hogy hány hónap átlagában kell megfelelni a 48 órás munkahétnak vagy hogy minek számít a „készenléti idő”. Bár a téma roppant érdekes és tanulságos, itt most nem folytatjuk kitéjtését. Az érdeklődő olvasó elégséges anyagot találhat erről többek között az Európai Unió, az ETUC vagy a www.euractiv.com honlapján.

⁴⁸ Egy magyar közép vállalatnál elmondták, hogy a gyártásban dolgozók 70–80%-a rendelkezik szakismerettel, számítástechnikai ismeretekkel. Betanított munkás alig van, ezek szerepét átvette a CNC-eszterga. 10 éve még több szaktudásra volt szükség a technológia akkori elavultsága miatt. A szakképzett emberek itt maradtak, de a technológiai fejlődés egyre kevésbé igényli szaktudásukat. A munkakörök 20–30%-a betanítható, a cégnél ezeket is muszterezsek, szakmunkások végzik.

Ahol magasan automatizált a termelés, ott kevés élő-munka és még kevesebb szakmunka kell, ahol a technológia még hiányos, ott több élőmunka és szaktudás szükséges. Az automatizáció előrehaladásával tehát a munkaerő kreativitásának, szakképzettségének jelentősége csökken, és ez a tendencia még a kutatás-fejlesztést sem hagyja érintetlenül.⁴⁹ Ez az általános tendencia azonban ágazatonként és vállalatonként is eltérő ütemben bontakozik ki. A munkaintenzív ágazatokban (például ruhaipar), vagy kisszerűs, kézműves jelleggel gyártott egyedi termékeknél (mint például egyes mérőműszerek) a gép nem tudja oly mértékben kiszorítani az élőmunkát, mint mondjuk a nagy mennyiségben gyártható autókalkatré-szeknél. Különbözőek lehetnek az élőmunka (szaktudás) szerepére vonatkozó vélemények a termékspektrum és az alkalmazott technológia fejlettségétől függően egy ágazaton belül is.

Az Európai Bizottság anyaga kimutatta, hogy 1997 és 2003 között mind a tizenötökben, mind a tizenötök tőkéjét fogadó 10 új keleti tagországban csökkent az igény a kéggalléros szaktudás iránt, és általában nőtt a fehérgalléros iránt. Ugyanakkor két további megállapításra kell itt felhívni a figyelmet. Egyrészt a fehérgallérosok között a két szélső érték (a magas, illetve az alacsony képzettek) iránt nőtt az igény, a közepes képzettség iránt csökkent. Másrészt a tizenötökben és a tőkefogadó tizekben hasonló, de ez utóbbiban markánsabb változásoknak lehetünk tanúi. (EC, 2004/a, 210.) Ezek a változások a termelés automatizációjának hatását tükrözik. Azt, hogy mind az üzemben, mind az irodán nő az automatizáció/számítógépesítés foka, amelynek következtében mindkét helyen a betanított munkák veszik át a speciális tudás helyét. Az idegennyelvutadást és innovatív készséget igénylő (vezetői,

⁴⁹ A korszerű számítógépek, szoftverek, teszt- és mérőműszerek, az internet stb. megkönnyítik, nagyrészt kiváltják a kvalifikált fejlesztő-mérnökök munkáját is. Mint egy vállalati interjú során elmondták: „jobb szoftverekkel csökkenthető lenne a bérrány” (Artnet, 2005), mássutt pedig egy szoftvermérnök hívta fel a figyelmet rá, hogy a szoftver-fejlesztés nem különbözik általában a mérnöki munkától.

fejlesztői) munkakörök esetében a képzettség még jelentős, bár a gépesítés itt is kiiktat – pontosabban átvesz – korábban szükséges szakismereteket.

2.2.6. Szakszerveződés

A munkavállalói érdekképviseletet már önmagában a megváltozott munkaszervezeti és foglalkoztatási formák – a munkavégzés „individualizálása” (Szigeti, 2005, 48.) – is nehezítik (elszört telephelyek, rész munkaidősök, távmunkások, alvállalkozásokba „kiszerveztettek”, munkanélküliek stb.), de efelé hajlik a munkaadók gyakorlata és többnyire a jogalkotás is. Az elsöre „a szakszervezet én vagyok”⁵⁰ típusú munkáltatói magatartás, a másodikra a magyar munkatörvénykönyv 1999-es módosítása a példa, amelyben eltörölték a szakszervezetek kollektív szerződésalkötési monopóliumát (lásd a **8. esettanulmányt**).

A foglalkoztatottak vállalaton belüli képviseletére és információra vonatkozó 2005-ös európai uniós irányelv vitája során például Belgiumban a munkaadók és a szakszervezetek a kis- és közepes vállalatok dolgozóinak érdekképviselete kapcsán vesztek össze: mivel az uniós irányelvek csak a 49 főnél nagyobb vállalatokra vonatkoznak, a belga munkaadók nem kívánták az ennél kisebb vállalatok dolgozóinak védelmét biztosító egyezményt kötni a belga szakszervezetekkel.⁵¹ A munkaadók nem látják szívesen az erős munkás-érdekvédelmet a vállalaton belül, és még kevésbé kívánják, hogy ez az érdekvédelem ágazati, szövetségi méretet öltödjön. Elszigetelt esetekben ugyanis több mint el lehet érni, hiszen ezáltal a munkavállalók kiábrándítóan egymás ellen. Ezt példázza, hogy felütötte fejét az ágazati-szövetségi irányelvektől eltérő vállalati kollektív szerződési forma, a már említett „önkéntes” munkaidő

⁵⁰ Egy vállalati interjú során fogalmazta meg így a dolgozó érdekképviselettel kapcsolatos véleményét egy külföldi vállalat magyarországi igazgatója.

⁵¹ EEO *Monthly Newsletter* No. 17: August 2004 <http://www.employment-observatory.net/en/newsletter/> (2006-02-02)

meghosszabbítása kapcsán.⁵² Az európai szakszervezetek szövetsége (ETUC) tiltakozott is a gyakorlat ellen, de ugyancsak kétséges, hogy tehet-e valamit a dolgok ilyen irányú fejlődésével szemben. Az 1. fejezetben elmondottak értelmében ugyanis a tőke korlátozásának sem a szubjektív, sem az objektív feltételei nincsenek már meg Európában. Az ominózus munkaidő-csökkentési esetekben az alternatíva az volt, hogy a multik a németországi üzemeket bezárják, a termelést alacsonyabb bérű országokba telepítik (ami előbb-utóbb be is fog következni). Ezen az alpozíción az sem változtatott volna, ha az ETUC maga ül le a tárgyalóasztalhoz. Sőt, még ha széles körű összefogással (például az említett cégek más európai üzemeit is érintő sztrájkkal) sikerült is volna elérniük a heti 5 óra extra ingyemmunkánál kisebb engedményt, ezzel hosszabb távon csak felgyorsították volna a tőke kitelepülését. *Csatát nyerhetnek, háborút nem.*

A jóléti állam *alappiainak* megrendülésével annak *vív-mányaiért* harcot folytatni finoman szólva is kétes kimenetelű vállalkozás. A szakszervezetek hagyományos funkciói a globalizáció korában értelmüket veszítették. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a munkavállalói összefogásnak és nemzetközi szervezetségüknek ne lenne kulcsfontosságú szerepe. *Ellenkezőleg! Az érdekvédelem céljainak és eszközeinek azonban változniuk kell.* Nem abban az értelemben, hogy – amint azt a fennálló apologetikusai sugallni szokták – a szakszervezeteknek tudomásul kell venniük a technológiai és piaci viszonyok követelte „racionalizálásokat”, hanem abban az értelemben, hogy az érdekvédelmet a megfelelő pályára kell terelni. Ha a hetvenes évek vívmányainak védelme hiábavaló, *a centrum és a periféria összefogásával az államhatalom alapstruktúráinak megváltoztatását kell megkísérelni.*

Az ilyen típusú érdekvédelmi harc jelei a fejlett tőkésországok munkavállalóinak hagyományos szervezetei

⁵² A Siemensnél és a Daimler-Chryslernél is a vállalati szakszervezet kötött új kollektív szerződést, amelyben a dolgozók vállalták a plusz 5 óra (ingyen) munkát.

réséről azonban még nem látszanak. Ezt inkább a *globalizáció-kritikai mozgalom* jeleníti meg, amelynek ugyan több nagy szakszervezet és szakszervezeti szövetség is aktív részese, de hajtóereje nem a szakszervezeti mozgalom, hanem a tömegeknek a *rendszer alapmotívumaival szemben fokozódó elégedetlensége* (lásd **II. rész**).

2.2.7. A munka (nélküliségi) körülmények romlása

Az előzőekből kitűnik, hogy bár a korszerű termelési technológiák jóvoltából az életminőség-javítás előtt óriási lehetőségek nyíltak meg, a csak munkaerejük eladásából megélni képes tömegek számára a munkakörülmények legfontosabb összetevői kifejezetten kedvezőtlenül változnak.

A *munkát kapó „szerencsések”* többet, intenzívebben, teljesítménynövekedésüket nem túlközöző bérekért, gyengébb érdekvédelem mellett kénytelenek dolgozni. Ráadásul a gépesítés csökkenti a szaktudás iránti igényt, ami normál esetben a munkát végző ember felszabadításával járna, munkakényszer esetén azonban a munkakörülmények romlását idézi elő (monoton, unalmas, gépnek alárendelt, embertelen), és az ennek megfelelő munkaszervezet az érdekvédelemet, szakszerveződést is nehezíti.

Arról, hogy a munkakörülmények e romlása nem a véletlen műve, az EU munkaügyi szabályozásában bekövetkező változások és a vállalatok javaslati tanúskodnak, valamint az egyes európai országok (így Írország, Görögország), munkaerő-piaci viszonyai, nyugdíjreformjai (lásd **6. és 8. esettanulmány**), az USA értéktöbblet- (profit)trátiájának növekedése (lásd **4. esettanulmány**), a fejlődő országok jól ismert kényszerpályái, és a magyarországi feldolgozóipari vállalatok körében végzett empirikus kutatás tapasztalatai. (Artner, 2005)

A *munkaerőpiacról kihulló emberek* ugyanakkor a munkanélküliségi segély-rendszerek erodálásával, a szociális bérlakások és egyéb juttatások (egészségügy, kultúra stb.) visszaesésével néznek szembe. A munkanélkülivé vá-

lók kisebb része a mind jobban polarizálódó piacon bizonytalan léthelyzetű, ügyeskedő kispolgárként („lumpen-kispolgárként”) talál megélhetést, nagyobb része pauperizálódik: munkanélküli-segélyből, családtagja keresetéből, alkalmi munkából, koldulásból, guberálásból stb. tartja fenn magát. Mindez országonként és régióként különböző formában és mértékben, de a szegénység növekedésével jár. (Erre a kérdésre a **2.3. fejezetben** térünk ki.)

A *munkásosztály tehát objektíve egyre inkább szembe-annak része, hogy egyszersmind ki is kerül belőle*: a szó szoros értelmében a kapitalista termelés periferiáján tengődik. Nagyzemmi jellegének letűnésével a munkásság elvesztette szervezetségének még a lehetőségét is, helyileg és törekvéseiben is szétaprózott, a létfenntartás *individuális* formájába taszított. Objektíve egyre forradalmibb, miközben szubjektíve képtelen bármiféle forradalmiságra, helyzetének hatékony – összefogáson alapuló – javítására.

2.3. A globalizáció jövedelmi hatásai

Korunk nagy kérdése, hogy igaz-e a proletariátus elnyomórodására vonatkozó marxi tézis. A jövedelemkülönbségek növekedése elsősorban az arányokat tekintve mutatkozik meg, de – mint utaltunk rá – sokan még ezt is vitatják. Az abszolút szegénységben élők száma csökkenni látszik. Vajon tényleg így van ez?

A kérdés tárgyalása előtt szét kell választani a feltett kérdésben megbújó két különböző vonatkozást: nevezetesen a *szegények számának* növekedését a szegénység/nyomor *szintjének* abszolút értelemben való növekedésétől. A vitákban ez a két szempont gyakran keveredik, és az előbbinek (a szegények számbeli növekedésének) a tagadása nagyrészt éppen az utóbbi (a szegénység, különösen a jövedelmi szegénység abszolút növekedése) tagadásán, sőt a szegénység abszolút csökkenésére vonatkozó állításon alapul. Az abszolút (jövedelmi) szegénység *csökkenésével*

való érvelés képtelensége azonban kis erőfeszítéssel is könnyen belátható: ha adott időben és helyen az elemi lét-feltételek biztosításához több (anyagi) erőforrásra van szükség, mint egy másik időben egy másik helyen, az még nem teszi gazdagabbá a „többet” birtoklót. Ma New Yorkban több pénz és termék birtoklása mellett is éppen annyira lehet nyomorogni, mint 100 évvel ezelőtt Budapesten. Az „abszolút” szegénység tehát az *adott társadalmi körülmények által meghatározott relatív kategória*. Relatív jellegét történelmileg változó mértéke, abszolút jellegét pedig tartalma: az általa létrehozott állapot, nevezetesen a nélkülözés adja.

2.3.1. Abszolút szegénység?

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a globalizáció társadalmi-gazdasági rendjének elővasára, elméleti és gyakorlati hivatkozási pontjára, a kilencvenes évek IT-alapú „új gazdaságának” szülőanyjára, az Amerikai Egyesült Államokra (Lásd az **5. esettanulmányt**). Itt részletesen bemutatjuk többek között hogyan gyarapodott a szegények tábora a globalizációs kor beköszönte óta. Láthatjuk, hogy a szegénységi küszöbön vagy alatta élők száma az elmúlt 3 évtizedben 13 millióval nőtt, a küszöb 50%-a alatti jövedelemmel bíróké pedig 7–8 millióval. *Ez abszolút növekedés.*

Úgy tűnik tehát, hogy a tartaléksereg növekedése mellett a szegények tábora is gyarapodik a világ legfejlettebb országában. Marx és Engels egészen más konkrét feltételek között vizsgálta a (brit) munkásosztály helyzetét és a pauperizmust. Ezek alapján Marx arra a megállapításra jutott, hogy *minél nagyobb a tartaléksereg, annál nagyobb a pauperizmus* (MEM 23, 600–602.). Ez a törvényszerűség a mai USA példáján is igazolódni látszik...

Fordítsuk most figyelmünket azonban arra, hogyan állunk a szegénységgel világméretben!

Miközben 1980 és 2000 között az egy főre jutó éves jövedelem (GDP) a legfejlettebb országokban 20 000 dollárról 31 000 dollárra nőtt, addig Nyugat-Ázsiában 6700-ról

3800-ra, Afrikában 790-ről 730-ra, a legelmaradottabb országok csoportjában 300-ról 250-re, Kelet-Európában pedig 2600-ról 2100 dollárra csökkent.⁵³ 1,5 milliárd ember él azon övezetekben, kontinenseken, ahol az elmúlt évtizedekben csökkent az egy főre jutó jövedelem. Minden nyolcadik földlakó rendszeresen éhezik, nagyjából ugyanennyi nem tud írni és olvasni, minden hatodik hajléktalan, és minden ötödiknek nem jut ivóvíz. Háromnaponta több ember hal éhen a Földön, mint ahány áldozatot a hiszrosimai atombomba szedett. Óránként körülbelül 1500, percenként 24, 2-3 másodpercenként 1 ember...

Az ENSZ már az ezredfordulójáig felére kívánta csökkenteni a szegénységet a Földön. Mivel e célt nem sikerült elérni, az időpontot 2015-ig tolták ki. Sokatmondóak már maguk a célkitűzések is: a születéskori halálozást évi 3,6 millióra, a napi 1 dollárból élők számát 600 millióra, az alultápláltak számát 400 millióra kívánják csökkenteni.⁵⁴ *Azon a Földön, ahol több mint egy évszázada minden évben elegendő élelmiszert termelnek meg ahhoz, hogy mindenki jólakihasson, még 10 év múlva is százmilliók nyomorával számolnának!*

A kilencvenes évek, ha nem is hozták meg a kívánt eredményt, látszólag azért javítottak a helyzeten: a napi 1 dollárnál kevesebből élők száma 1,3 milliárdról 1,1 milliárdra, arányuk az 1990-es 32%-ról 25%-ra csökkent. Ugyanakkor a 2 dollárnál kevesebből élők száma 2,4 milliárdról 2,7 milliárdra nőtt. A UNDP által használt felmérésen alapuló jövedelmi statisztikák helyett a GDP-t figyelembe vevő Sala-i-Martin (2002/a és 2002/b) a világszegénység alakulásáról sokkal kedvezőbb képet mutatott. Eszerint 1976 és 1998 között a kevesebb mint 1 dollárból élők száma 235 millióval csökkent – teljes számuk így mindösszesen 350 millió volt –, a 2 dolláros küszöb alatt

⁵³ Farkas, 2002, 72. A World Economic and Social Survey 1999 és 2001 alapján. 1993. évi dollárértéken és a valutaárfolyamok alapján számított értékek.

⁵⁴ További cél 2,5 milliárd ember energiával való ellátása, és tiszta víz biztosítása 1,1 milliárd, ma még azt nélkülöző ember számára.

előké 450 millióval lett kevesebb, számuk tehát körülbelül az 1 milliárdot érte el.⁵⁵

Am, mint ahogy az lenni szokott, közelebbről nézve már nem ilyen „kedvező” a kép. Mások mellett Farkas (2002, 66–73.) és Vandemoortele (2002) is rámutatott arra, amit egyébként a UNDP éves jelentéseiből is megállapíthatunk, hogy a regionális különbségek örjásiak és egyre növekvők, a javulást pedig lényegében Kelet- és Dél-Ázsia, azon belül is elsősorban Kína és India mutatói eredményezték. (Ezt egyébként Sala-i-Martin sem tagadja.) A többi régióban – Latin-Amerika, Afrika – 1990 és 1999 között a szegénység aránya nem csökkent, a szegények száma pedig évi 7 millió fővel nőtt. A globális szegénység többi mutatójának esetében is hasonló a helyzet.

Ráadásul a pozitív trend csak 1996-ig tartott, azt követően a szegénység újra növekedésnek indult. A UNDP (2004, 129.) jelentése szerint 2000-ben az 1 dollárnál kevesebből élők száma továbbra is 1,1 milliárd, 831 millió ember alultáplált, 1,2 milliárdnak nem jut tiszta ivóvíz, 2,7 milliárd nem kap megfelelő egészségügyi ellátást, 11 millió 5 éven aluli gyermek hal éhen évente, és 104 millió gyermek nem jár iskolába. A 2000-es jelentés szerint 1999-ben még 1 milliárd ember nem jutott tiszta ivóvízhez (tehát azóta 200 millióval nőtt a számuk), és 2,4 milliárd nem kapott megfelelő egészségügyi ellátást (a növekmény itt 300 millió fő). Az 1 dolláros küszöb alatt élők számának csökkenésére vonatkozó trend még a Világbank adatai szerint is megtört, lelassult a kilencvenes évek közepén. (World Bank, 2005)

Vandemoortele (2002), az ENSZ Millenniumi Fejlesztési Céltűzések (MDG) Programjának vezetője azonban még ennél is tovább megy: megkérdőjelezi az alkalmazott mutatók létjogosultságát. A szegénység mindenkor relatív, az adott ország prosperitásának függvényében változik: *szegény az, aki az adott társadalomban szegénynek szá-*

⁵⁵ Sala-i-Martin módszerében az élelmítőt nem a személyes jövedelem és fogyasztás alapján, hanem a magánberuházásokat és kormánykiadásokat is tartalmazó GDP alapján határozzák meg. A vitáról lásd még Ravallion, 2004.

mít. Mindegy, mekkora a jövedelem abszolút szintje, ha abból nem elégíthető ki a lakhatás, táplálkozás, öltözködés, kulturálódás, gyermeknevelés stb. alapvető szükségletei.

A vásárlóerő-paritáson (*purchasing power parity* – PPP) alapuló átszámítások pontatlanok, azért a szegénység alakulását jobban tükrözik a nemzeti statisztikák (nemzeti szegénységi küszöbök) számításával kapott adatok. A jövedelmi szegénység ráadásul a szegénységnek csak az egyik dimenziója – érvel Vandemoortele. Ha tehát a többi (mint például az alultápláltság, analfabétizmus, iskolázatlanság, ivóvíz és csatornázás hiánya, vagy akár a fejlődő országok piacra jutásának nehézségei) nem orvosoljuk, a szegénység felszámolására hasztalanul törekszünk. Márpedig ezeken a területeken nem sok előrelépés történt.

A probléma, amelyet a belga szerző feszeget, egyáltalán nem ismeretlen a szegénységgel foglalkozó szakemberek és szervezetek előtt. A UNDP 1997-es jelentése óta megkülönbözteti a *jövedelmi* szegénységet a *humán* szegénységtől. Ezt azzal indokolta, hogy a szegénység nem egyszerűen az alapvető vegetatív funkciók kielégítését szolgáló lehetőségek hiánya, hiszen az emberi lét ennél tágabb kategória. A humán szegénység tehát nemcsak azt veszi számba, mi *je van* (illetve *nincs*) az embereknek, hanem azt is, hogy mit tudnak (illetve nem tudnak) *megtenni*. A humán szegénységi index (*Human Poverty Index* – HPI) a következő faktorok beszámitásával készül: azoknak az aránya, akik várhatóan nem élik meg a 40. életévet; az analfabéta felnőttek aránya; azok aránya, akik nem jutnak egészségügyi ellátáshoz, tiszta ivóvízhez, valamint az 5 évnél fiatalabb alultáplált gyermekek aránya. A UNDP megállapítja, hogy *a humán szegénység számban felülmúlja a jövedelmi szegénységet*. A donor országok ennek ellenére csökkentették a segélyeket: 1987-ben még a GNP 0,33–0,34%-át költötték hivatalos segélyekre (ODA), 1997-ben már csak 0,22%-át.

Mindennek ellenére a világszegénységet továbbra is alapvetően egyetlen mérével, a napi 1 dollár/fő jövedelemmel mérik. Vandemoortele kimutatja ennek a mércének az önmagában vett képtelenségét is. Az 1 dolláros küszöb

egy, a nyolcvanas évek közepén készült, 33 országot vizsgáló tanulmányon alapul, amikor 8 ország – Banglades, Indonézia, Marokkó, Nepál, Kenya, Pakisztán, a Fülöp-szigetek és Tanzánia – nemzeti szegénységi küszöbe 1985-ös vásárlóerő-paritáson átszámolva körülbelül 1 dollárnak volt megfelelő. 2000-ben a Világbank újraszámolta a nemzeti szegénységi küszöböt 1993-as vásárlóerő-paritáson, a korábban említett 33 ország legalsó 10 szegénységi küszöbének középértékét véve alapul. Az eredmény 1,08 dollár lett, vagyis lényegében nem változott. Eszerint tehát a dolog úgy fest, hogy a világ szegénységi küszöbe *mindenkor az a szint, amelyen a legszegényebb emberek élnek*. Márpedig a szegénység ilyen meghatározása semmit nem mond a szegénység alakulásáról.

E számítással azonban több gond is akad. Egyfelől technikailag, hiszen például nem nemzetközi fogyasztói kosárral számoltak, hanem 10 különböző ország adatát vonták össze egy mutatóba. Az 1985-ös és a 2000-es adat már csak azért sem összehasonlítható, mert az első esetben átlagot, a másodikban középértéket számoltak. Különböző évek vásárlóerő-paritása szintén nem összehasonlítható. Túl a technikai kifogásokon, a nemzetközi szegénységi küszöb egyenes megállapítása ellentmond a jövedelmi szegénység általános definíciójának is: *akkor számít valaki szegénynek, ha nem éri el annak a társadalomnak a létminimumát, amelyben él*. [Magyarországon például a létminimum még a vásárlóerő-paritásonál rosszabb árfolyamon is napi 5 dollár körül mozog, PPP-n számolva pedig még több lenne.] Az abszolút szegénységnek elkerülhetetlenül létezik egy relatív dimenziója – szögezi le Vandemoortele (2002). A szegénység idő- vagy térbeli méréséhez nem alkalmazható egyetlenesen ugyanaz a mérce.

Vandemoortelenék igaza van. A legfőképpen gazdasági teljesítményért dicséret globalizáció két évtizede után szakmai szempontból megengedhetetlen – merthogy a szegénységi küszöb jövedelemelaszitását nullának tételezi –, *erőlköszileg pedig felháborító a világszegénység 1 dolláros küszöbhez kötése*. A rugalmatlan és egységes 1 USD/nap szint jelentősen alábecsüli a szegénységet és túlbecsüli a

felszámolásában történő előrehaladást. Vandemoortele az országok szegénységi küszöbének alkalmazását javasolja a világszegénység méréséhez.

Ugyanez a szerző egy másik munkájában azt is hangsúlyozza, hogy a szegénység leküzdésében mutatózó – a fenntartott megkérdőjelezett mutatókkal mért – javulás kifejezetten *lelassult* a kilencvenes években. A statisztikai adatokból levont következtetések előtt elengedhetetlen az adatok mélystruktúrájának, az adatgyűjtés módszerének stb. vizsgálata – véli Vandemoortele (2003). A jövedelmi viszonyokat például minden egyéb feltétel változatlanúsága mellett jelentősen befolyásolhatja a háztartások létszámának változása – így például Kína esetében, ahol a nyolcvanas évek óta a szegény családok is „kisebbség” lettek, egy főre jutó jövedelmük tehát pusztán ettől is javult. (Vandemoortele, 2002, 9.) A magyarországi szegénység viszonyainak vizsgálata alátámasztja Vandemoortelené a statisztikával szembeni bizalmatlanságát (lásd a **8. esettanulmányt**).

A képhez elengedhetetlenül hozzátartozik ugyanakkor, és saját kutatásaink tanúsága szerint bármely – még a legjelentősebb szociális javulást felmutatók – országra is kiemelt, hogy a *szociális viszonyokban bekövetkező pozitív változások messze lemaradnak a nemzetgazdasági teljesítmény (növekedése) mögött*. Így például a kínai szegénység csökkenése meglepően kicsi az ország kilencvenes években mutatott gazdasági dinamizmusához képest; az ír lakosság életkörülményei pedig nemhogy az elvárhatónál kevésbé javultak, de a legtöbb szempontból *romlottak* a gyors növekedés éveit alatt (lásd a **7. esettanulmányt**).

Mind ezek alapján megvonva a világszegénység mérlegét, egyáltalán nem megnyugtató kép tárul elénk: *az 1 dolláros küszöbön számított szegénység a világon csökkent, de csak 1996-ig és csak egyes országokban (mint például Kína), több helyütt növekvő nyomor mellett, a küszöbérték változatlanúsága alapján, az egyéb szegénységi tényezőket nem vizsgálva, és messze kisebb ütemben, mint ahogy az emberiség összgazdagúsága nőtt...*

2.3.2. Jövedelmi differenciálódás

Az IMF 1997-es statisztikája szerint a 108 fejlődő ország jövedelmi átlaga alapján képzett ötödöket tekintve 1965 és 1996 között az alsó jövedelmi ötödbe tartozó országok száma 50-ről 84-re emelkedett, míg a felső ötödbe tartozóké 5-ről 2-re csökkent. 1965 és 1975 között – amikor az államilag vezérelt nemzetgazdaság-fejlesztő politikák fénykorukat élték – enyhe kiegyenlítődési tendencia érvényesült, ez azonban a nyolcvanas évektől az ellenkezőjébe fordult. Nem tapasztalható konvergencia a fejlődő és fejlett országok között sem. (IMF 1997, 78–81.) Az ENSZ (1999, 261.) 1999-ben arra az eredményre jutott, hogy 1980 és 1998 között a fejlett („triád”) és fejlődő országok egy főre jutó GDP-jének aránya 18-szorosról 21-szeresre nőtt. Miközben több mint egymilliárd ember nyomorog és további milliárdok élnek alig valamivel jobban, addig a *Forbes Magazine* szerint 2003-ban még 476, 2003-ban már 587 milliárdos élt a Földön, vagyunk pedig egy év alatt közel 2 billió dollárral nőtt. Gazdagságuk felé a Föld 170 szegényebb országának összesített GDP-jével és a világ GDP-jének 4%-ával. A milliárdosok közel fele az Amerikai Egyesült Államokban lakik. (Chapman, 2004)

Milanovic (1999), a Világbank munkatársa, háztartási statisztikák alapján vizsgálta meg a szegénység alakulását 1988-ban és 1993-ban, 91 ország esetében.⁵⁶ Arra jutott, hogy a jövedelmi különbségek nőttek (a Gini-koeficiens⁵⁷ 62,8%-ról 66%-ra nőtt, ami meglehetősen gyors növekedés). A legalsó 5% és a legfelső 5% között 78-szeresről 114-szeresre nőtt a jövedelemarány. Még ennél is fontosabb azonban, hogy csak a felső 2 decilisben nőttek, a többiben abszolút értékben csökkentek a jövedelmek.

A jövedelmi egyenlőtlenségek és az abszolút elszegé-

⁵⁶ A minta a világ népességének 84, és a világ GDP-jének 93%-át képviseli.

⁵⁷ A Gini-koeficiens azt mutatja meg, milyen arányban tér el az adott társadalom jövedelemelosztási struktúrája az egyenletről. A koeficiens értéke 0 és 1 között változik, minél kisebb, annál egyenlőbb az eloszlás.

nyedés tehát mind országok között, mind országokon belül bekövetkezett.

A globalizációval módosul a jövedelmi hierarchia tér szerkezete a világban. A tőke önfenntartásért vívott harca, a tőkefelhalmozás törvényszerűsége immár olyan kényszer és lehetőség, amely a centrumországokban is a munkásosztály életszínvonalának visszavetésével jár. A jövedelmi hierarchia tehát nagyrészt „internalizálódik”, és míg korábban markánsan az országok, nagyrégiók között jelent meg, addig a globalizáció idején magukon az országokon, valamint azok alrégióin belül is erősödik. A termelés számára az országhatárok immár semmit nem jelentenek, de a statisztika – mint sok más egyéb – még mindig országokhoz kötődik. Ez az ellentmondás gátolja a tudományos haladást, hiszen nem megfelelő eszközökkel feyverzi fel. Ezért a nemzetközi porondon éles vita dúl a globalizáció jövedelepolarizációs hatása körül.

Nem feladatunk a szegénység csökkentése és a jövedelmi különbségek növekedése körül folyó vita meglehetősen széles irodalmának bemutatása, de utalunk arra, hogy miközben tanulmányok sora mutatta ki, hogy a globalizáció korában a jövedelmi különbségek mind országok között, mind azokon belül nőnek, a globalizációparti közgazdaságtan ragaszkodik a különbségeket elfedő átlagokhoz és aggregátumokhoz. Olyan művek is születnek, amelyek a statisztika eszköztárát kihasználva cáfolni látszanak a növekvő jövedelmi különbségekről szóló állításokat. A WTO, az IMF publikációin túl ilyenek például Sala-i-Martin 2002-ben íródott munkái. Ezekben arra a következtetésre jut, hogy 1970 és 1998 között az egyéni jövedelmi különbségek csökkentek a világban. Ennek oka, hogy Kína óriási eredményeket ért el a szegénység felszámolása terén. Számításai eredményeül azt kapta, hogy a világ felső és alsó jövedelmi ötöde közti különbség 1970 és 1980 között 40-szeresről 45-szörösre nőtt, utána azonban csökkenni kezdett, így 1990-ben 41-szeres, 1998-ban pedig 39-szeres volt. (Sala-i-Martin, 2002/b)

Amint az látható, játék folyik a számokkal. Sala-i-Martin ugyanis az egy főre jutó GDP alapján képzett jövedel-

mi ötdöntéssel számol, amely módszer matematikusságát részben ő is elismeri (az ötödöknön belüli differenciák változásai rejte maradnak). Valóságközelebb képet nyújtana a tizedekkel történő számolás. Ugyanakkor Sala-i-Martin nem reflektál Milanovic fent említett (és általa is ismert) munkájára. Továbbá, ami a jövedelmi különbségek csökkenését illeti: még Sala-i-Martin számításai is arra mutatnak, hogy a globalizáció kiteljesedését hozó kilencvenes években lelassult – ha volt – a jövedelmi differenciák csökkenése. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a globalizációs berendezkedés éppen a kilencvenes évek második felére bontakozott ki (gondoljunk például arra, hogy a szegénység csak 1996-ig csökkent).

Létezik azonban egy általánosabb probléma is: *felzárkózást jelent-e az, ha a szegények jövedelme a gazdagok jövedelmének nagyobb hányadát teszi ki, miközben a jövedelmek közötti abszolút különbség nő?* Márpedig a világban a legtöbb esetben is ez a helyzet: a gazdagok jövedelme nő, amelynek abszolút különbségnövelő hatását a szegényebb országok csak kimagaslóan nagy növekedési ütemmel tudnák ellensúlyozni.

Ha két ország/jövedelmi csoport egy főre jutó jövedelme azonos ütemben nő, akkor a közöttük lévő távolság abszolút mértéke is ugyanilyen arányban nő. Minél szegényebb egy ország/jövedelmi csoport, annál nagyobb ütemet kellene produkálnia ahhoz, hogy a gazdag ország/jövedelmi csoport akár csak 1 százalékos növekedésével is lépést tartson a közöttük lévő különbség abszolút mértéke tekintetében. Az abszolút távolság akkor stagnál vagy csökken, ha a két ország jövedelemnövekedési üteme közti arány *egyenlő vagy nagyobb*, mint a fejlett és a fejletlen ország jövedelmének aránya. Vagyis abban az esetben, ha

$$a_x/a_y = y/x,$$

ahol y = a gazdagabb ország jövedelme

x = a szegényebb ország jövedelme

a_y = a gazdagabb ország növekedési üteme

a_x = a szegényebb ország növekedési üteme

A képletből jól látszik, hogy minél nagyobb a szegény ország lemaradása, annál nagyobb ütemben kell növekednie már csak a *lépéstartáshoz* (az abszolút jövedelmi különbség változtatatlansághoz) is: ha például az eredeti jövedelemkülönbség százszoros, akkor a növekedési ütemkülönbségnek szintén százszorosnak kell lennie a szegény javára, hogy abszolút értékben mért lemaradása ne nőjön. Ugyanakkor a szegényebb ország/jövedelmi csoport egy főre jutó jövedelme a *gazdagéhoz mérten* minden olyan esetben nő (tehát a relatív lemaradás csökken), amikor a szegényebb ország növekedése – bármilyen kis mértékben – meghaladja a gazdagabb országét.

A statisztikával történő játszadózásnak tehát tág tere van (v.ö. **3. esettanulmány**), így az adatok feldolgozása és értékelése az elemző szakmai tudásának, illetve személyes meggyőződésének is függvénye. Ezért kapaszkodót nem elsősorban a számok, hanem a mechanizmusok elemzése adhat. Tekintve, hogy az államok jóléti kiadásai leépülőben vannak (mint azt a dezertatizációról szóló fejezetben az *1. táblázat* segítségével szemléltettük), a versenyképesség a költségek – benne a munkaerőköltség, valamint a profitadó – leszorítását feltételezi. Így a „lecsorog a jólét”-elmélet hirtetői csak a munkahelyteremtés jólétnövelő hatásával érvelhetnek. Ez pedig, mint láttuk, több okból sem igaz: egyrészt a termelésben biztos megélhetést lelők száma és aránya csökkenő, másrészt a munkavállalói jövedelmek emelkedése nem tart lépést a gazdagság általános növekedésével (a bérek aránya a GDP-ben általánosan csökken!), harmadrészt a munkakörülmények változása az életkörülmények romlását eredményezi (lásd a **2.2. fejezetet**).

2.4. A globalizáció ideológiai és kulturális hatásai

A társadalmi viszonyok alapvetően befolyásolják, sőt meghatározzák az uralkodó eszméket, etikai normákat, az egész kultúrát, ezért jellegük tükrözi a társadalom állapotát. A ma uralkodó eszmei áramlatok nem válnak a globalizációs dicsőségére.

2.4.1. Individualizáció

A globalizáció gazdaságtana a *liberalizáció-dereguláció-pri-vatizáció* hármassával írható le. Ehhez nem járulhat más erkölcesen és világnézet, mint az *individualizmus*. Ott, ahol „nincs állam, nincs szabályozás és bárki bármit tehet”, az egyéneken múlik saját sorsa. Végső soron az individualizációt állítja elemzése középpontjába a világtrendszerek is, amikor a „kertvárosi közeposztály” kényelmét, tágasságát, magánéletét és cselekvési szabadságot preferáló életmódjában látja korunk hegemoniagyakorlásának kulturális eszközét.⁵⁸

Az individualium eszméje zseniális: gyökere az önimádatnak, korlátlan önbizalomnak és gátlástalanságnak éppúgy, mint a határtalan önvádnak, kishitűségnek és gátlásoknak. Ezáltal egyszerre tölti be (1.) a „*tőkés erény*” (a fellelé törekvés); (2.) a jóléti („paternalista”) *állam lebontása*; és (3.) a fennálló viszonyokkal szembeni *türellem propagandistájának* szerepét, miközben (4.) remekül *ellenüllyozza a nacionalizmusban megbújó közösségiség kapitá-lizmusellenes életét*.⁵⁹

Az individualizáció áthatja az egész társadalmat, a ter-melést és a magánéletet egyaránt. Megjelenik a munkahe-lyi pozícióharcokban, a kerítéssel védett „elit” lakótelepek-ben, az iskolák és a szülők kapcsolatában, a társadalmi ba-jok orvoslását célzó, jóhiszemű állampolgárok által működtetett civil szerveződések gyakorlatában stb.

2.4.2. Homogenizáció

A korszerű technikák közelebb hozzák egymáshoz a kü-lönböző kultúrákat, lehetővé teszik egymást megterméke-nyítő fejlődésüket, ötvöződésüket, tisztulásukat. *Az ebben*

⁵⁸ Az amerikai hegemonia fogyasztói életformaként való megvalosulá-sát P. J. Taylor munkásságára támaszkodva bővebben kifejti Szigeti, 2005.

⁵⁹ Szigeti (2005. Appendix) kimutatja, hogy az individualizáció a játékelmélet társadalomra alkalmazásából született apológia, amelynek célja a konkurencia elfogadtatása és a társadalmi egyenlőtlenségek igazolása.

az *értelemben felfogott „egységeseülés” az emberiség egyve-temes kultúrájának kívánatos fejlődési iránya*. A globalizá-ció azonban nem ezt, hanem a fogyasztásnak (profitnak) alárendelt – a folyamat vezető országának kitüntetett he-lye miatt „amerikanizáltnak” is nevezett – kultúra befolyá-sát jelentő *homogenizációt* hozza magával. Egyrészt a *szűk elit* számára rendelkezésre álló egyetemes kultúrán belül is jórészt csak a hierarchikus világtrend *számukra kínált elő-nyeit* megtestesítő részét engedi érvényesülni és fejlődni, másrészt a tömegek számára kizárólag olyan „kultúrát” kí-nál, ami profit realizálására alkalmas *fogyasztást generál*. (Az ettől eltérő kultúraelemek előállításuk anyagi vonzata miatt kívül esnek a globalizáció – a piac – területén.)

A fogyasztási alapon homogenizált életmód kultúrája a *kulturálatlanság*, az információdömpingből sarjadó *tudat-lanság*, a (pénzért) mindenki számára nyitott és vállalkozá-si tereppé vált oktatás/képzés szülte *álműveltség*.

2.4.3. Nacionalizmus

A „nemzeti együvé tartozás” eszméje látszólag az indivi-dualizáció és homogenizáció elembertelenítő voltára adott válasz: *az emberek természetes vágyát fejezi ki a közösség és megszokott életmódjuk, kedvelt kultúrájuk megóvása iránt*. E kétségtelenül ható „ellenreakción” túl azonban a nacionalizmusnak nagyon is anyagi alapjai vannak a tőke uralmát kiteljesítő globalizációban: egyáltalán nem vélet-len, hogy a fennálló rend a „nemzeti”, és nem az *osztály-helyzet szerinti összetartozás* tudatának súlykolására es-küldött fel.

A *munkavállalókra nehezedő fokozott nyomás* az osz-tályellentétek kiéleződésével, az alulvők ellenállásának erősödésével jár. Ezt hivatottak leszerelni/elnyomni a de-mokratikus intézmények (például szakszervezetek) lebön-tására, az elnyomó szervek bővítésére és hatáskörük erősí-tésére, a legkülönbözőbb ellenőrzési mechanizmusok fej-lesztésre irányuló állami intézkedések, valamint a demagóg, az osztályellentéteket valamiféle „össznemzeti”

érdék szőnyege alá seperi hivatott szélsőjobboldali erők. Ezért – paradoxnak tűnő módon – a nacionalizmus éppen a rendszer fenntartásában leginkább érdekelt, és azért mindenre képes legnagyobb tőkék céljait szolgálja. A tudati elnyomás segít, sőt, jórészt ki is váltja a fizikait.

A nacionalista és az azon könnyen kicsírázó fasisztoid tendenciák táptalaja az a tény, hogy a tökekonzentráció nemcsak a munkavállalókat, hanem a kisebb tőkéket is sújtja: a nagyvállalatok konkurenciája maga alá gyűri a kis- és közepes vállalatokat. Az ebből következő tudati torzulás logikai menete a következő:

- (1) A kis- és közepes tőkék szükségszerűen „nemzeti” (azaz nem nemzetközi méretekben tevékenykedő, nem transznacionális) vállalatok. A nagytőkék pedig rendszerint külföldiek, transznacionálisok. Eképpen a kis- és nagytőke közti harc a „nemzeti kontra külföldi”, „hazai kontra transznacionális” ellentétpár lepleiben jelenik meg.
- (2) A külföldi tőkével szembeni ellenérzést csak fokozza a piacszerzését lehetővé tevő, és a hozzá gazdasági-politikai szálakkal kötődő hazai élit (a komprádor burzsoázia) gazdagodása, pozíciónyerése.
- (3) A konkurencia elnyomó hatása tehát nem általában a tőke, hanem a nagy/külföldi tőke (és hazai kiszolgálói, a „hazaárulók”) jellemzőjeként tudatosul. Érthető, hiszen annak tevékenysége során keletkeznek a legnagyobb, legszembetűnőbb társadalmi, környezeti, erkölcsi károk és torzulások.
- (4) Ha a nagy/külföldi tőke és helyi kiszolgálói okozzák a károkat, akkor a kisebb/hazai tőkével nincs baj, annál is inkább, minthogy ezek igen hevesen tiltakoznak az előbbieket (valójában csak a konkurencia) diktátuma ellen.⁶⁰

⁶⁰ Napi hír az írott és elektronikus médiában, hogyan marad eladhatatlan a magyar tojástermelők, borászok, textíleszek árúja a „rosszabb minőségű és/vagy dömpingáron értékesítő” külföldi konkurenciával szemben. Még az sem hat a felismerés erejével, hogy a magyar paprika nem magyar terméktől, hanem a magyar termelők által belekevert

(5) A transznacionális cégek – hazai pártfogóik elengedhetetlen segédletével – átveszik a termelés és a hétköznapiak territóriumait, hozzák a maguk kultúráját, leépítik a megszokott viszonyokat (munkahelyeket, szokásokat stb.). *Munkást és hazai tőkét tehát – látszólag – ugyanaz győtri: a transznacionális vállalat.*

(6) Hazai tőkés és hazai munkás tehát egy csónakban evez: közös ügyük „a nemzet” megmentése, felvirágoztatása.

A nemzetfogalom létalapiját erősíti az önmegkülönböztetés, amely szinte elkerülhetetlenül rasszizmusba (cíngányellenességbe, antiszemizmusba stb.) toroklik. Más népek lenézésével ugyanis a saját nemzetársai által (is) megnyomorított tömegek a „nem én vagyok a legutolsó” kétes vigaszában részesülhetnek.

A globalizáció paradoxonja, hogy éppen a világ virtuális „összeszűkülése”, az információ és a kultúra szabad áramlásának technikai értelemben korlátlan lehetősége idején erősödnek fel a nacionalista eszmék. Bár a hierarchizált világgazdaság körülményei és az arra épülő imperialista amerikai politika mellett a „nemzeti” harc bizonyos esetekben még az elnyomott népeket szolgálhatja (lásd például Irak helyzetét), a nacionalizmus eszméje korunkban többé nem progresszív. Éppen azokat az alapvető gazdasági és társadalmi problémákat rejtja el ugyanis (nevezetesen a profitmotívum emberellenességét, valamint tőketulajdonosok és munkavállalók ellentétét), amelyek feloldása nélkül a globális problémák nem orvosolhatók. Ezek pedig a tőkefelhalmozás törvényszerűségeinél fogva olyanok, hogy ha nem oldják meg őket, eszkalálódnak.

(2004 végén éppenséggel mérgező) importanyagról volt piros. „A külföldi a hibás” bevett értékítéletét nemcsak azért nehéz áttörni, mert mélyen gyökeredzik, hanem mert a helyi tőkés érdekek által fenntartott „tudatipar” nem engedi.

2.4.4. A három édestestvér

Individualizmus, homogenizáció és nacionalizmus ellentétes, mégis szorosan összetartozó fogalmak. Rossz testvérek, mert ugyan egymáshoz köti őket a közös ok, amiben gyökereznek, mégis unós-untalan kénytelenek összecsapni egymással.

Az általános emberi értékek, amelyek az individualizmus, a homogenizáció és a nacionalizmus alapját képezik, az *egyéniesség*, a *közösségség* és az *egyetemes kultúra*. E három fogalom kölcsönösen feltételezi egymást és harmóniában áll egymással. Nem úgy, mint mai, kényszerzubbonyt kapott változataik. Az egyéniséget, a közösségséget és az egyetemes kultúrát ugyanis leszűkíti és megnyomorítja a világon uralkodó társadalmi-gazdasági rendszer: az egész társadalmi létre kiterjedő általános árutermelés, a transznacionális formát öltött kapitalizmus. A „mindenki harca mindenki ellen” világa, ahol az önzés uralkodik. Nincs helye szolidaritásnak az emberiség egészével, gondjaival, történelmével, mert a vezető elv a profit. Ahogy a piacon is elbukik az a vállalat, amelyik nem saját tőkéjének megfelelő értékesülését tartja szem előtt, úgy az egyetemes közösségi cselekvés is halálra van ítélve a piacon egymással konkuráló emberek, nemzetek világában.

Ahhoz, hogy a sokféleképpen megnyomorított emberek (a világ sokszínű, változatos formájú és szétszórt munkasztyálya) tömegesen felismerjék e torzulást, és ez hasznukra is legyen, erős politikai akaratra és szervezettségre van szükség.⁶¹ A könyv II. részében bemutatott globalizációval szembeni ellenállás e tekintetben talán némi reményre ad okot: a világ népei az *egyéniesség* ezreinek önfeláldozó munkájával, az *egyetemes tudásra* támaszkodva a globalizációkritikai mozgalmak *összefogásának* útját járják.

⁶¹ Erről lásd bővebben a II. rész 4.1. fejezetét.

2.4.5. Irracionalizmusok

A mind kulturálisan, mind közösségeik által magukra hagyott tömegék életébe tömegével nyomulnak be az irracionális eszmék. Erre ítéli őket az, hogy problémáikra nem lelnék racionális megoldásokat, valamint hogy az irracionalizmusok a befolyásolás és fogyasztás kiapadhatatlan tárházát kínálják. Ezért a globalizációban lendületet vesz (és állami eszközökkel is támogatott) a legkülönfélébb vallások, szekták, babonák terjedése, a valós elemek mellett a hamisak tömegét kínáló természetgyógyászat, a pszichét gyótró viszonyok között kelendő lelki gyógymódok, a romló népegészség mellett jogos érdeklődést keltő legkülönfélébb fizikai-vegyi „csodaszerek”, a szórakoztatásban a sci-fi, a horror stb. Mindez következménye, de egyben hatékony támasza is a *társadalomfilozófia rangjára emelt irracionalizmusoknak*, mint amilyen a fent tárgyalt nacionalizmus, rasszizmus, individualizmus vagy a nemekről alkotott torz elméletek.

2.4.6. Emancipálatlanság

A globalizációban kiéleződnek a kapitalizmus társadalmi ellentmondásai, amelyek a hierarchizált társadalmat jellemző igazságtalanságok, *emancipálatlanságok* továbbélésének, sőt *erősödésének* kedveznek. Ennek egyik vetülete a nemi emancipáció, ami azonban kitüntetett helyet foglal el az emancipálatlanságok sorában. Fourier-vel szólva: a nemi viszonya minden történelmi kort jellemez, így „a nők emancipációjának foka az általános emancipáció természetes mérője”.⁶² Ezért ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozunk.

Az emancipáció problémája nem újkeletű, de a globalizációval szélesedik, mélyül és újabb dimenziókat nyer. Cagatay (2001) kimutatta, hogy a kereskedelem-liberalizá-

⁶² Fourier: *Théorie des quatre mouvements*. Idézi: Marx-Engels (1845), 195.

ció fokozza a nemek közötti egyenlőtlenséget, mivel a szabadkereskedelem polarizációs hatása fokozottan sújtja az *elevé* rosszabb helyzetben lévő nőket. Ők ugyanis gyakran korlátozottak a jövedelem feletti rendelkezésben, esetleg el vannak tiltva a pénzkeresettől, vagy a konkurencia által elsősorban érintett családi és kisgazdaságokban dolgoznak, kevésbé iskolázottak stb. A globalizáció viszonyai között tehát a nők helyzete még a munkavállalókon belül is a legrosszabbak közé tartozik.

A globalizációban a tőke hatalmas, előle addig jöszerevel elzárt területeket sorol be maga alá. Ezáltal lassan minden áruvá válik, a társadalom rendelkezésére álló teljes munkaidőalap helyett a gazdálkodás tárgya pedig a szükséges munkaes munkaidőre (a „költségekre”) korlátozódik. A munkaeserő is csak mint ennek a szükséges munkának a szolgáltatója, s nem mint a legfőbb termelőerő játszik szerepet. A tőke a munkaerő újratermeléséhez szükséges munkaidővel gazdálkodik, de eközben a munkás (a társadalom) teljes munkaidőjét, sőt szabadidejét is uralja. Ez azzal jár, hogy a munkaerő (a munkát végző ember) szunnyadó potenciáinak kibontakoztatása *helyett* az ember minden tulajdonsága és minden viszonya csak a profit termelésének vagy realizálásának eszközeként jön számításba. A kapitalizmusban ennek az összefüggésnek rendelődik alá a nemek közötti kapcsolat is, a globalizáció viszonyai között az alábbiak szerint.

Három folyamat zajlik. Egy (látszólag) *modern emancipatórikus*: a nők fokozott bevonása a munkaerőpiacra; egy *konzervatív patriarchális*: a családeszmény és a női szerep (anyaság, az otthon melegének védelme) felértékelődése; és egy *modern patriarchális*: a felszabadított nemiség és a női emancipáció (önbizalom) a nő(iesség) fokozott kiszolgáltatottságát, a nő nyíltan áruvá silányítását hozza. Valójában mindhárom folyamat az emancipáció történelmi eredményeiből vesz vissza, a nemi egyenlőtlenséget, a nők alávetettségét takarja – amelynek következtében persze a férfi sem szabadulhat az őt gúzsba kötő viszonyoktól, a mindenért való felelősség súlya alól. („A nő rabszolgaság-

ban tartásáért senki sem bűnhődik jobban, mint a férfi.” – állapította meg lassan két évszázada Fourier.)

Egy rendszer, a globális kapitalizmus felépítményi alkotóelemeiként a *modern emancipatórikus*, a *konzervatív patriarchális* és a *modern patriarchális* folyamatok szorosan összefüggnek egymással és más tárgyalt alkotóelemekkel is. Például úgy, hogy – amint azt Szigeti (2005, 48.) is megállapítja – a konzervatív családeszmény a férfi és női bérek közti olló tágulása irányába hat. Vizsgáljuk meg a három folyamatot közelebbről.

A modern emancipatórikus folyamat: a női foglalkoztatás

A női munkaerő olcsóbb és jobban fegyelmelmezhető, ami indokolja a *nők fokozott bevonását a munkaerőpiacra*. Jelen körülmények között azonban ez nem felszabadulást, hanem terheik növekedését hozza magával a következők szerint. Egyrészt különösen kedvelt foglalkoztatási forma számkukra a rész munkaidős és/vagy távmunka, ami annak elismerését jelenti, hogy a család (a háztartás, a gyermekek és a férfi) körüli teendők továbbra is rájuk hárulnak. Tudjuk azonban, hogy a rész- és távmunkásoktól megkövetelt munkamennyiség tendenciája szintén növekvő (lásd **2.2.4. fejezet**). Másrészt a teljes munkaidős női foglalkoztatás sajátos *paradoxont* takar, amelynek anyagi alapja, hogy a költségsőkcentésben érdekelte munkáltatók a női munkaerő előnyeit (olcsóság, fegyelmelmezhetőség, ügyesség) a férfi munkaerő előnyeivel (a tartaléksereg nyomása alatt maximális, sőt túlmunkára való hajlandóság) kívánják ötvözni. Ezért a fiatal, független, bármikor és bármeddig hadra fogható (gyermektelen, vagy a gyermekekkel kapcsolatos időigényes feladatokat másra hárítani képes) női munkaerőt részesítik előnyben – vagyis „a férfias nőket”.

A női munkaerő alkalmazása a globalizációban tehát nem a „nőiség” teljességének kibontakozását, hanem éppen annak korlátozását jelenti: *látszólag/formailag emancipáció, valójában nem az*. Egyenrangúság helyett önfeladás.

A „nő” továbbra is ki van szorítva a munka világából.

Nemcsak a kizárólag „pénzkereső” munka világból, hanem fokozott mértékben az alkotó, önkitejesítő munka világból (amely persze a férfiak esetében is csak a törpe kisebbség privilégiuma). Az ilyen munka ugyanis többnyire különleges szabadságot igényel az *idő* és a *szellemi-idegi lefoglaltság* értelmében egyaránt. Ehhez pedig az kell, hogy az ember megszabaduljon a házimunka és a gyermeknevelés mókuskerekéből. Ez azonban éppen a nő számára nem lehetséges.

Mégpedig azért nem, mert a *házi- (családi) munka egyenjogúsítása még a foglalkoztatási egyenjogúság bizonyos (formai) előrehaladásától is elmarad*. Igaz ugyan, hogy a jogi keretek megszülettek, és a társadalomban vannak öröndetes jelek a gyermekekkel, háztartással kapcsolatos feladatok megosztására, ezeket a folyamatokat azonban a globalizáció *lefékezte* és részben *kiürítette*. Ugyanis a jóléti állami intézkedések leépítése, Keleten a rendszer-váltás, és újabb mindenütt a szolgáltatások privatizációja *beszűkítette a társadalmi segítséget*. A *magánélet teljes „privatizálása”* (individualizáció) a családdal kapcsolatos minden feladatot az egyénre – értelemszerűen leginkább a nőre – hárít. Ez a konzervatív patriarchális folyamat egyfelől megokszorozza az utódneveléssel, háztartással kapcsolatban *társadalmi szinten* kifejtendő munkamennyiséget (a rendszer tehát rendkívül hatékonytalan!), másfelől sokszorosan megnehezíti a nők számára az egyenjogú részvételt a munkapiacon.

A család megélhetése fokozott munkavállalást igényel, ami – a fent elmondottak értelmében – vagy a nő „elférfiasodása” vagy „túlnőiesedése” formájában dolgozik az emancipáció ellen. Az előbbi eset akkor áll fenn, ha a nő énkényszerül a családfenntartó szerepébe, az utóbbi, ha részben vagy teljes mértékben eltartottá válik (lásd alább a családészményről).

A *nők munkavégzése függetlenségük alapja, ezért az emancipáció elmaradhatatlan kelléke*. A kapitalizmusban azonban a munka kényszer, ami alól fel kell szabadulni, különösen a nőknek, akik számára a munkavállalás (de a család ellátása is!) a globalizáció körülményei között újabb

teher. Ekképpen – mint oly sok minden – az emancipáció alapjai is visszajúkra fordulva jelennek meg: *a nők – legalábbis közvetlenül és rövid távon – felszabadulásként élnek meg az otthonlét lehetőségét, holott az nem más, mint visszakényszerítéstük a család feudális-patriarchális viszonyai közé*. És fordítva: az életben a családanyaságon túlmutató értelmet látó, egyre nagyobb számú (főként értelmiségi) nő nem a társadalmi viszonyokban, hanem a közvetlen okban: a családban látja rabsága okát, ezért nem, vagy csak korlátozott számban vállal gyermekeket.

Az, hogy a nő számára a foglalkoztatás éppúgy zsákutca, mint az otthonlét, a család felvállalása pedig éppúgy emberi mivoltán üt csorbát, mint az, ha nem dolgozik, arra utal, hogy *magá a családdal került válságba a globalizációval*. A globalizáció ebben a vonatkozásban szintén saját bázisát emészti fel.

A konzervatív patriarchális folyamat: a családészmény erősödése

A család a magántulajdonra épülő társadalom *szervezeti alapegysége*. Ezért nem meglepő, ha az anyagi alapzat, tehát a *magántulajdon* territóriumának növekedésével e szervezeti alapegység jelentősége is nő.

A család leképezi a társadalom makrostruktúráját, amennyiben tagjait *hierarchiába* rendezi. A gyermek áll a láncolat legálján, aki felnőve kilép e köteletkből, és hasonló struktúrájú saját családot alapít. A nő viszont a globalizációban mindvégig a család foglya marad, kivéve, ha – a már említett – „férfias” nőként viselkedik. A család a globalizációban többszörös funkciót lát el.

A *család a társadalmi reprodukció alapja, az ehhez szükséges anyagi tartalmú szerződés kerete* a kapitalizmusban (*1. funkció*). Ismét egy *paradoxonnal* van dolgunk: a globális kapitalizmus az egyénre hárítja a sorsáért való felelősséget, aki azonban egyedül mégsem képes viselni azt. Család nélkül hamar nyilvánvalóvá válna az individuális eszméjének képtelensége, a család tehát az *individualizáció ideológiai és gyakorlati támasza* (*2. funkció*) Mi-

vel az individuuum életképtelen önmaga ellentéte, a család nélkül, támasza egyben *korlátja is*. Az individuuum család általi korlátozása fékezi a „mindenki harca mindenki ellen” társadalmának centrifugális erőt. A családot az teszi nélkülözhetetlenné a kapitalizmusban, hogy az individualizáció kizárólag a család bázisán működőképes. A család továbbá – azzal, hogy eltartja a munkanélkülit, a kiskeresetűt, a diákot, ápolja a beteget stb. – az ipari *tartaléksereg fenntartásának* szervezeti egysége (3. funkció). A magántulajdonon alapuló társadalmak közül egyedül a kapitalizmus teszi önmaga eszközévé saját alapzatát: a család a *tőkeértékesítést szolgáló fogyasztás terepévé* válik (4. funkció), ugyanis a gyermekekkel, szórakozással, egészséggel, pihenéssel stb. kapcsolatos termékekre és szolgáltatásokra az individualizáció miatt a kellenél sokszorosan nagyobb mennyiségben van szüksége. (Ilyenek például a divatcikkek, kozmetikumok, video, DVD, házimozi, házi sport-szer, saját medence, kocsik, mobiltelefonok, számítógépek stb., amelyek hiánya adott esetben a társadalomba illeszkedés gátja lehet.)

Társadalmi polarizációs hatásának köszönhetően azonban a globalizáció rendszeresen zátonyra futtatja legfontosabb alapegységét, a családot. (Magyarországon a házaságkötések száma az elmúlt másfél évtizedben több mint 40%-kal visszaesett; nőtt a hosszabb idő után felbomló családok aránya, és csökkent az újrահázasodási kedv; a házasságok 42%-a végződik válással,⁶³ de a fennmaradók nagy részét is csak az anyagiak tartják össze.) A család eme objektív alapú válsága miatt van szükség a globalizációban olyan sok hasznos funkciót betöltő család *eszményének* ideológiai-tudati-kulturális felvirágoztatására. Ezzel pedig a nő (és vele a gyermekek, elváltak, öregek, homoszexuálisok stb.) helyzete romlik.

A családanyaszerep erősödése a nő e funkciójában szinte gúzsba köti. Mivel pedig a globalizáció polarizáló hatása

⁶³ *Társadalmi helyzetképek*, 2003. KSH Hírlevél, 2004. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hum/hirlevel/0501/hir0501_cikk_ujderd.html (2005-02-12)

a családra is hatással van, a nő *kiszolgáltatottabbá* válik. Az emancipáció ellen *ható konzervatív-patriarchális folyamatok kéz a kézben járnak a nacionalizmus és az irracionálisizmusok erősödésével*. E kötődés felől is magyarázható válsága (gondoljunk arra, hogyan kezdte ki a globalizáció a transznacionális vállalatok és a homogenizáció révén mind a politikai, mind a kulturális értelemben felfogott „nemzetet”).

A modern patriarchális viszony: a nő fokozott prostitualizálódása

A kapitalizmus azzal, hogy elsöpörte a születési előjogokat, kitárta a kaput a szabad szerelem, a szexuális felszabadulás és a női emancipáció előtt. Am ugyanúgy, mint minden egyéb eredményét, ezt is nyomban alárendelte a többletérték termelésének, miáltal a szerelem, a szex és vele a nő is áruvá vált. A globalizáció, szoros összefüggésben az „amerikanizált”, individualista, hedonista fogyasztói kultúra terjedésével, továbbviszi ezt a folyamatot. A kelet-európai rendszerváltás egyik nagy „vívmánya” a prostitúció és a pornó engedélyezése volt...

A „szabad szerelem” tehát ismét csak látzata önmagának: nem „szabad” és legkevésbé a nő számára az. (Gondoljunk arra, hogy több száz évvel a boszorkányégetés eltörlése után milyen különbség van a hűtlen férfi és a hűtlen nő társadalmi megítélése között.) A globalizációban a nemzetközi kereskedelem szerves részévé váló „szabad” szerelem csupán a nemi konzervativizmus formaváltását, *piaci értékesítését* jelenti.

A prostitúció azonban nem az utcán kezdődik. Ha a nő feladata a „családi tűzhely melegének őrzése”, a gyermekek és a férfi igényeinek kielégítése, akkor a nő a fajfenntartás szükséges kellékévé és a férfi szexuális eszközévé (ahogy Marxék a *Kommunista Kéltványban* találoán megállapítják: pusztá termelési eszközzé – MEM 4, 457.) válik. E funkciójában meg is fizetik: eltartják. A *(globális) kapitalizmusban a nő már a családban prostitualizálódik*.

* * *

A globalizáció ellentmondások halmaza. Felerősíti az individualizációt, de a közösség iránti vágyat is, amit aztán nacionalizmussá alacsonyít. A tudomány soha nem látott magaslatainak „népszerűsítése” az irracionális terjesztésével párosul, a kultúrák és egyetemes ismeretek mindenki számára elérhető volta a tudatlanságból eredő gátlások és előítéletek eltüntetése helyett hajótörést szenved a fennálló nézve kevésbé veszélyes konzervatívizmusok hullámán. *Ahogy a globalizáció az individualizációt úgy erősíti, mint a közösséget, úgy gyűri az emberiséget egyetemes kultúráját a tőkés szolgáltató fogyasztói kultúra által megkövetelt homogenizáció alá, úgy változtatja a tudás terjedését az irracionalizmus terjedésévé, és úgy válik keze nyomán a szabad szerelem a prostitúció, a pornográfia és az emancipálatlanság rabjává.*

Mészáros (2005) úgy ítéli meg, hogy a globalizáció a régi társadalom elhúzódó haláltusáját jelenti, az emberiség pedig a „szocializmus, vagy barbárság” alternatívája előtt áll. A bolygónkon uralkodó társadalmi állapotok alapján kétségtelenül nehéz más következtetésre jutni...

II. rész:

A globalizációval szembeni világméretű ellenállás

1. A globalizáció immanens fékei – a tőkestruktúra belső ellentmondásai

A globalizáció – vagyis a világgazdaság egészének alárendelése a piaci viszonyoknak – önmagában is ellentmondásos folyamat. *A konkurencia szabadabbá és általánossá tétele mindenkor csak a legerősebbeknek kedvez.* Érthető hát, hogy a globalizációt a transznacionális vállalatok lobbicsoportjai, ezen belül pedig elsősorban a világ legerősebb gazdasági-katonai hatalma, az USA uralgó osztálya támogatja. A piac hierarchikus, ahol mind vertikálisan, mind horizontálisan állandó harc folyik az elfoglalható pozícióért. Ezért az államok között is számtalan ellentét feszül, amelyek a különböző nemzetközi liberalizációs tárgyalásokon élesen megnyilvánulnak. Ezek az ellentétek – a fenntebb elmondottak szellemében – a *tőkestruktúra immanens korlátai*, a viták pedig „*insiderek*” vitái, amelyek a *rendszer uralgó osztályai közötti pozícióharcokat* fedik. Ezért ezeket az ellentéteket és vitákat súlyos vétek összekeverni a rendszerrel szembeni ellenállással.

Éppúgy hiba lenne azonban, ha kizárólag az ellentétet látnánk a globalizációban vesztés tőkéik és más kárvallott társadalmi csoportok ellenállási törekvései között. „Az általam egyetlen csoport szervezeteiként szerepel ugyan – mondja Gramsci (1977, 87.), – s feladata az, hogy megteremtse a csoport maximális önkifejtésének feltételeit, de ez a fejlődés és ez az önkifejtés úgy jelenik meg és úgy szerepel, mint egy egyetemes önkifejtésnek, az összes »nemzeti« energiák fejlődésének hajtóereje, azaz az uralgó csoport konkrétan azonosul az alárendelt csoportok általános érdekeivel...” Amikor tehát a fejlődő országok politikusai saját tulajdonos osztályuk világgazdasági pozíciójáért harcolnak, akkor egyben – éppen eme osztály otthoni pozíciójának vé-

delme érdekében – gyakran közvetlenül is az alávetett csoportok érdekeit képviselik. A globalizáció meghatározó gazdasági-politikai szereplőinek érdekével szembeni fellépés más országok érdekvédelmi szervezeteivel és mozgalmával is közös nevezőre hozhatja a nemzetközi tőkestruktúra vesztes csoportjait. Lássunk erre néhány példát!

A legnagyobb harmadik világbeli koalíció az 1964-ben alakult G-77 (tagjainak száma mára 134). Célja, hogy növelje a fejlődő országok tárgyalási erejét saját érdekük, fejlesztési igényeik sikeresebb érvényesítése terén. Ez a csoport hozta létre 2000 áprilisában, Havannában a történelem első „Dél-csúcs”-át (a fejlődő országok csúcstervezletét). Az ott született deklaráció részletesen tárgyalja a globalizációs folyamatokat, és világossá tette a fejlődő országok érdekeit a készülő katarai WTO-csúcs előtt. Eszerint a fejlődő országok jogot követelnek exportjuk támogatásához, különös tekintettel a fejlett országok alkalmazta dömpingeljárásokra és importvédelemre. Kéri továbbá az agrár- és textilpiac jelentős liberalizálását is. Felvetik, hogy a WTO-egyezményeket (például TRIPS)⁶⁴ összhangba kell hozni a fejlődő országok különös érdekeivel stb.⁶⁵ Ezekben a követelésekben a fejlődő országok tőkéjének és munkavállaló tömegeinek érdekei egybeesnek.

A fejlődő országok kormányainak ellenállása és a társadalmi mozgalmak közösen akadályozták meg a Multilaterális Beruházási Egyezményt (*Multilateral Agreement on Investments*, népszerű nevén MAI), és e kormányoknak a WTO 1999-es kudarcában is döntő szerepük volt: az utcai tüntetések önmagukban nem lettek volna elegendőek, hanem találtak az államok közti gazdasági érdeklődéségekkel.

A többszörös érdekütközés, amely végül is Seattle kudarchoz vezetett, témánk szempontjából szimptomati-

⁶⁴ Trade-Related Aspect of Intellectual Property Rights Agreement – a szellemi tulajdonjogok védelméről szóló egyezmény, amelynek egyik következményeként például jelentősen csökkenthet a fejlődő országok állampolgárainak gyógyszerhez jutási lehetősége.

⁶⁵ http://www.g77.org/main/docs/Declaration_G77Summit.doc (2005-12-02)

kus. Egyrészt az *EU-nak és Japánnak* esze ágában sem volt feláldozni a versenyképességüket és társadalmi támogatottságukat védő intézkedéseket (japán piacvédelem, uniós agrárszubbenciók) az USA által szorgalmazott szabadkereskedelem oltárán. Másrészt a készülő *utcai tüntetések* kiközösítést látszottak az amerikai kormány belpolitikai pozícióit, ezek méregfogát tehát ki kellett húzni. Úgy kellett tenni, mintha az utca hangja félérte a nagypolitikához. (Wallerstein, 2000) A tüntetők követeléseinek csak egy kis része jutott be a tárgyalóterembe: a zöldek és a szakszervezetek azon szándéka, hogy világszinten hangolják össze a környezetvédelmi szabályokat és a munkafeltételeket. (Az USA által szorgalmazott kereskedelmi liberalizáció kritikája a tárgyalásokig eljutó „civil” követelésekben szóba sem került. Lásd Chossudovsky, 1999). E javaslatok azonban a fejlődő országok heves ellenállását váltották ki, és ez volt a harmadik ok, ami Seattle kudarcát magyarázza.

Nézzük meg közelebbről, kinek az érdeke a „munkafeltétel és környezetvédelmi szabályok egységesítése”? Előszörban a fejlődő országok munkavállalóinak, hiszen ez az ő munkakörülményeik-környezetük javítását jelentené, de hasznos lehet a munkaadók számára, akik saját jól fel-fogott érdeklődésükben is fel kell vállalják az alávetett csoportok képviselését (lásd Gramsci). Emellett fontos lehet továbbá a fejlett országok tőkéjének, mert ezzel csökken a fejlődő világbeli konkurensaik versenyképessége, valamint a fejlett világ munkásai számára is, hiszen ha saját nemzetük tőkéjének világméretű pozíciója javul, akkor az ő foglalkoztatásuk feltételei is javulnak.

A munkafeltételek javítása ugyanakkor *nem érdeke* a fejlődő országok tőkéjének, mert az megdrágítaná az ottani munkaerőt (illetve a termelést általában), ami rossz hatással van a vállalatok versenyképességére, és így a profitjukra. (Seattle-ben ez az érv volt az erősebb.) Nem érdeke a fejlődő országok munkásainak sem, mert a hazai tőke versenyképességének romlása munkahelyek ezreinek megszűnését jelentené.

Egy látszólag velejéig humanitárius és szolidaritásról tanúskodó követelésről tehát kiderül, hogy semmi köze a

közvetlenül érintettek, nevezetesen a fejlődő országok gazdasági körülmények között dolgozó millióinak problémájához, mivel ez a probléma számukra az adott rendszerben megoldhatatlan. Akik számára e követelésnek értelme van, az egyedül a fejlett országok tőkéje és munkásosztálya – akkor viszont sem szolidaritásról, sem humánusztól nincsen szó. És valóban: Chossudovksy (1999) szerint az AFL-CIO (a legnagyobb amerikai szakszervezeti szövetség) Washington sugalmazására állt elő „a munkások érdekeit és a környezetvédelmet megóvó” szabályok követelésével Seattle-ben, anélkül, hogy a kereskedelmi liberalizációt (pláne az egész rendszert) megkérdőjelezték volna.

Az ebből az összetett játszmából adódó végeredmény a globalizáció kárvallottjai szempontjából kedvező: Seattleben megtorpant a tőke kifejtett formáját, a transznacionális vállalatokat szolgáló liberalizációs folyamat. Az ok: a nemzetközi tőkestruktúrán belüli ellentét, amely a tömegek általános elégedetlenségének leszerelésére hivatott manőverek következtében kiéleződött.

Járható út-e azonban a globalizáció mai formája okozta társadalmi antagonizmusok kiküszöbölésében érdekelt osztályok számára a különböző tőkés csoportok közti ellentétek mentén történő politizálás? Vajon a rossz munkakörülmények vagy a gyermekmunka védelme azon az alapon, hogy „a szegény országok” számára ez az egyetlen piaca jutási lehetőség, nem pusztán a gyengébb tőkék gazdaszkodása az alacsony termelési költségekhez? Vajon a fejlett országok alkalmazta, a fejlődő országok áruit sújtó „kereskedelemtorzító” eszközök (dömpingeljárás, textilkvóták stb.) eltörlésének követelése nem a kereskedelem szabadságára törekszik és ekképpen nem teljes mértékben a tőkeértékesülésnek kedvez?

Amint azt e példa is illusztrálja, a globalizációval szemben az egyes „államok” részéről megmutatkozó ellenállás a konkurencia általános törvényeiből következik, és semmi köze sincs a transznacionális monopolkapitalizmus („globalizáció”), tehát a tőkés termelési mód világméretű kiterjedésének elutasításához. Ahogy az egyik tőkésnek a másik tőkés elleni gazdasági, jogi, katonai stb. harca sem

kötődik a munkások tőkéséssel szembeni ellenállásához. Nem országok állnak ellen a globalizációnak, hanem egyes – rosszabb helyzetű – tőkés csoportok, valamint az ő országai állnak ellent más – jobb helyzetű – tőkés csoportok előretörésének. Mivel azonban az általános konkurencia viszonyai között a konkurencia korlátozásáról beszélni értelmetlen, ez az ellenállás semmiképpen sem lehet teljesen sikeres, amint azt a WTO keretében folyó liberalizációs időközbeni előrehaladása is bizonyítja...

A legerősebb transznacionális vállalatok WTO-ban zajló érdekérvényesítését elutasítók táborán belül tehát az osztályhelyzet alapján feloldhatatlan ellentét feszül: nem arról van szó, hogy a vesztes pozícióban lévő (fejlődő) országok és elítelt egyazon célokért küzdenek a minden országban megtalálható vesztes társadalmi csoportokkal, hanem arról, hogy a rendszert átható, ráadásul egyre növekvő és élesedő ellentétek akadályozzák, fékezik annak működését.

A rendszer működési zavarait azonban nem szabad összekevernünk a megváltoztatására irányuló törekvésekkel. Ahogy a gazdasági válságok is a rendszer jellemzői és semmiképpen sem változásának tünete, úgy az uralkodó gazdasági-politikai körökön belüli pozícióharcok sem érintik a rendszer kereteit.

Ezért a globalizáció útjában hatékony „akadályt” csak a rendszer termelőeszközökkel nem rendelkező, és így a rendszer fenntartásában valójában nem érdekelt társadalmi csoportjainak szervezett ellenállása jelenthet.

2. A tőke-bérmunka ellentét kezelésének hagyományos formái

A kapitalizmus globalizációs szakasza előtt a munkavállalók érdekvédelme elsősorban a szakszervezetek működésében, ideológiai és pártpolitikai téren pedig a szociáldemokrácia tevékenységében valósult meg. A tőke uralmának kiteljesedésével e hagyományos eszközök erőtlenné váltak, a megváltozott reálfeltételek miatt ideológiai alapjukat veszítették. Új típusú politikálásra és nemzetközi kapcsolatokra van szükség, annál is inkább, mivel a beállított vákuumba sebesen nyomulnak be a kárvallottak megosztását, ezáltal fokozott elnyomását szolgáló demagóg eszmék. A szakszervezeti harc, a szociáldemokrácia helyzete és a retrográd antiglobalizmus mentén ezt a problémát járjuk körül az alábbiakban.

2.1. Szakszervezetek

Míg Kelet-Európában a mai napig inkább a benuitság jellemző, a szakszervezetek a legtöbb nyugat-európai és déli országban aktívak. Hatalmas sztrájkok szervezése mellett részt vesznek minden demonstráción, találkozóon és szociális fórum-megmozduláson (például a franciaországi, görögországi, és törökországi alkalmakon, de képviseltették magukat a magyarországi szociális fórumon is). A civil mozgalmak mellett – részben a hagyományok, részben a romló osztályhelyzet következtében – együttműködnek a baloldali (szociáldemokrata, kommunista) pártokkal, ezáltal nem kis mértékben egyfajta hídszerpet töltve be a civil és a politikai szféra között.

Észak-Amerikában a két legnagyobb szakszervezeti

konföderáció, a 61 ágazati szakszervezetet és 13 millió munkavállalót tömörítő amerikai szakszervezeti szövetség, az AFL-CIO és a Canadian Labour Congress található a szabadkereskedelem elleni megmozdulások fő szervezői között. Az első „klasszikus” globalizációkritikai megmozdulás Seattle-ben szintén az AFL-CIO mozgósításával szerveződött. Az ekkor megtartott fórumokon az AFL-CIO elnöke, az ICFTU főtitkára, valamint több más amerikai és nemzetközi szakszervezeti vezető is felszólalt. Lényeges körülmény azonban, hogy mindez szoros együttműködésben történt a WTO-val, az AFL-CIO feladata pedig a következők radikálizálásának megakadályozása volt (Chosudovsky, 1999).

A szakszervezetek közül a legradikálisabbak az USA-ban a kikötői rakodó- és raktári munkások szakszervezete (*International Longshore and Warehouse Union*), a Szolgálati Dolgozók Szakszervezeti Szövetsége (*Service Employees International Union*), és az Acélipari Dolgozók Szövetsége (*United Steelworkers of America*). Kanadában aktív globalizációkritikai mozgósítást vállal még a közalkalmazottak szakszervezete (*Canadian Union of Public Employees*), az autóipari (*Canadian Auto Workers*) és a postás szakszervezet (*Canadian Union of Postal Workers*), valamint a québeci föderáció (*Fédération des Travailleurs du Québec*).

Bár a fejlődő országokban szintén szép számmal vannak globalizációkritikai tömegmozgalmak (különösen a parasztmozgalmak jelentősek például Brazíliában, a Fülöp-szigeteken vagy Bangladesben), amelyek a nemzetközi demonstrációkon is képviseltetik magukat, szakszervezetiről ritkábban hallani. Ennek egyik oka az, hogy a szakszervezetek a fejlődő országokban gyakran gyengébbek, mint a fejlettekben, a másik azonban a tájékoztatás hiánya. Ugyanis ha történelmi okok miatt kevésbé szervezett is a fejlődő országok munkásosztálya, a körülmények nyomására a szervezethez nő, nemegyszer radikálisabb megmozdulásokat eredményezve így, mint a fejlett Északon.

Az egyik példa erre a pakisztáni szakszervezeti szövetség (APTUF), amely szorosán együttműködik a meglehe-

tós radikálisizmusról híres Working Women's Organizationnel (WWO). A két szervezet egyebek mellett közösen szervezte meg a 2003. május 1-jei, több várostra kiterjedő országos felvonulást a munkavállalók érdekeiért.

Találunk azonban erős szervezeteket Afrikában is. A Nigériai Munkakongresszusnak (NLC) például 4 millió tagja van, a Dél-Afrikai Szakszervezeti Konföderációnak (COSATU) pedig 1,9 millió. Másik két dél-afrikai szakszervezeti tömörülésnek (NACTU és FEDUSA) együtt több mint 600 ezer. E két országban tehát, amelyek a Szahara alatti területek lakosságának több mint egynegyedét (640 millió fő) adják, elégséges szervezett erő van ahhoz, hogy ellenálljon a kormányok neoliberalis politikájának. A rossz és egyre romló életkörülmények ugyanakkor több más afrikai országban is sztrájkokra, akciókra sarkallják a szakszervezeteket. Egyre gyakoribb a szakszervezetek és civil szervezetek együttműködése is (Dél-Afrika, Ghána, Szenegál stb. – lásd a **3.2.6. fejezetet**).

2.1.1. A szakszervezetek és az új típusú civil mozgalmak

A szociális fórum-mozgalmak számára igen fontos a szakszervezetek részvétele: mozgósító erejük és pénzügyi támogatásuk nélkül nem tudtak volna az eddigiekhez hasonló sikereket elérni. Ugyanakkor egy fordított irányú hatás is érvényesül: a különböző érdekképviseleti szervezetekben (pártokban és szakszervezetekben) csatlódott embe-rek civil mozgalmaknak lendülete, nemegyszer radikálisabb rendszerkritikájára részben aktivizálta a szakszervezeteket. Nagymértékben az EU bővítése által inspirált európai szakszervezeti együttműködésnek köszönhetően a kelet-európai rendszerváltó országokban szintén erősödik az együttműködés. Ezt ösztönözni fogja a munkaerő-áramlás vélhető megjelenülése is. (A bevándorlók kérdése a szakszervezetek számára Nyugat-Európában régóta központi kérdés, mivel a külföldi munkavállalókat a vállalatok a bérek lefaragásának és a munkafeltételek rontásának

eszközüül használják. Ez a probléma ugyanakkor a nemzetközi szociális mozgalomban is terítéken van. Lásd Benyik, 2003.)

Bár a demonstrációkon a szociális mozgalmak és a szakszervezetek gyakran együtt lépnek fel, egyelőre még nem mondható el, hogy szoros „összeszervezettségben” dolgoznának (bár erre is van példa, mint például a fent említett APTUF-WWO kapcsolat). Az igazi új típusú tömegmozgalmak és szakszervezetek honlapjaikon általában nem tüntetnek fel linkeket egymás felé. Figyelemre méltó, hogy például a 71 ágazati szakszervezetet és közel 7 millió dolgozót képviselő brit Szakszervezeti Kongresszus (TUC) a „kapcsolódó oldalak” között egyetlen radikálisabb „anti-globalizációs” mozgalmat sem jelöl meg, pedig ezekből több is létezik Nagy-Britanniában. El lehet jutni viszont rajta keresztül a körülbelül 50 szervezet emyőjeként működő és 2000 végén alakult Trade Justice Movementhez (amelynek a TUC is tagja), valamint néhány, a szegénység ellen harcoló, nagy múltú és „konszolidált” szervezethez, mint például az Oxfam, vagy a War on Want, továbbá a One World Actionhöz, amely a brit segélyezési minisztérium és az EU támogatásával a szegénység enyhítésén fáradozik.⁶⁶ Ennek megfelelően a TUC akciójában több globális probléma is szerepel, így a HIV/AIDS terjedése elleni hatékony intézkedések követelése mellett az igazságos kereskedelemért folyó megmozdulások támogatása, a szegénység elleni harc stb.

Figyelemre méltó jelenség azonban, hogy ha a szakszervezetek általában közvetlenül nem is hirdetik a globalizációkritikai partnermozgalmakat és a velük együtt szervezett akciókat, a világháló segítségével a szervezetek hatalmas tömege kötődik össze. Így egy-egy (akár szakszervezeti) honlapra eljutva mindig rábukkanhatunk néhány új szervezetre, kampányra, mozgalomra mutató linkekre, onnan megint másokra és így tovább. A szakszervezetek maguk is többszintű egyesületekben szerveződnek, az internet révén

⁶⁶ Lásd: <http://www.tuc.org.uk/Globalisation/links.htm> (2005-12-02)

remélhetőleg egyre hatékonyabban. Az ICFTU (*International Confederation of Free Trade Unions*), az ETUC (*European Trade Union Confederation*) és a TUAC (*Trade Union Advisory Committee to the OECD*) például közös honlapot üzemeltet, amelyen e szervezetek minden akciójáról, kampányáról értesülhet az odalátogató.

A kapitalizmus új szakaszában szükséges új érdekvédelmi harchoz elengedhetetlen új eszközöket az internet képében maga a globális kapitalizmus teremtette meg. Ebben a vonatkozásban is igaz, hogy „a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják együtt az anyagi feltételeket [a társadalmi antagonizmusok] megoldásához”. (MEM 13, 7.)

2.1.2. A szakszervezeti harc jellege

A szakszervezetek nagy része mind a fejlett országokban, mind a fejlődőkben klasszikus, a munkavállalási feltételek javítását célzó („jóléti”) harcot vív. A Szakszervezetek Európai Konföderációja (ETUC) 2004. április 2–3-ára meghirdetett akciónapjainak – konferenciák, fórumok, megmozdulások – vezérfonala például „a munkavállalók szociális jogai és az európai jóléti rendszerek védelme” volt.

E tradicionális, a munkaadókkal folytatott egyezkedésen nyugvó harc közben a szakszervezeti vezetőket gyakran vádolják „megélhetési politizálással”, azzal, hogy maguk is kiegészzenek a tőkével pozícióik (privilegiumokat biztosító szakszervezeti vezetői állásuk) megtartása érdekében. Erre példa az AFL-CIO már többször emlegetett seattle-i szerepe is.

A bíráló nemcsak kívülről, hanem belülről is érkezik, mintegy bizonyítva, hogy a szakszervezeti vezetők sem egyformán gondolkodnak. A 2002-es Szociális Világfórumon 20 brazil szakszervezeti vezető a részt vevő szakszervezeteknek címezve a szociális fórum szervezetét és követeléseit bíráló nyílt levelet tett közzé, amelyben alapos kritika tárgyává tették mind a „civil szervezeti” formát,

mind a „globalizáció humanizálásának, hatékonyabb ellenőrzésének” célkitűzését, mind pedig a „résztvételi demokrácia”, „résztvételi költségvetés elvét” és gyakorlatát (lásd bővebben 0).

A szakszervezetek válaszúthoz érkeztek: hagyományos ideológiai alapon, a szociáldemokráciára építve, és hagyományos eszközeikkel már nem képesek az ezer formában létező szétforgácsolt és egyre nehezebben szervezhető, tulajdon nélküli tömegek érdekvédelmére, összefogására. Ezért a globalizáció által átstrukturált, szétszórt és megnyomorított társadalmi csoportok harca a transznacionális monopóliumok rendszere ellen az új típusú mozgalmak képében indult útjára, és ez a harc, még ha egyelőre meg lehetően zavaros és ösztönös is, szükségszerűen radikálisabb és nemzetközibb a szakszervezeti tradícióknál. Sikeresége szempontjából azonban egyáltalán nem mellékes, hogy képesek-e felvenni a tempót a szakszervezetek. A szociáldemokrácia válsága miatt ugyanis a híd mögöttük fel van égetve...

2.2. A szociáldemokrácia alkonya

A jóléti rendszerek elleni támadásokat a szociáldemokrácia, illetve a befolyása alatt álló szakszervezetek kezdetben mindenütt ellenállással fogadták. Mivel azonban tőkés kezek között a fejlődés csak a jóléti rendszerek leépítése árán mehet végbe (lásd I. rész 1.2. fejezet), továbbá mivel – ezzel összefüggésben – a szociáldemokráta szakszervezetek ellenállása a haladás gátjának bizonyult, a nyolcvanas évekre a szociáldemokrácia válaszául elé került: vagy *megsegíti a profitrátá csökkenése miatt bajba jutott tőkét*, ami azzal jár, hogy lemond a munkavállalóknak nyújtott „jutatásokról”, vagy *a magántőkére alapulóval szemben más társadalmi alternatíva után néz*. Az utóbbi lehetőséget lehetetlenné tette a „szocialista” világrendszer összeomlása, de az előbbit mégsem lehetett nyíltan felvállalni a tömegek előtt.

Ebből a dilemmából született meg a „harmadik út”-el-

mélet aktualizált változata,⁶⁷ ami az Anthony Giddens *A harmadik út* című könyvéből ihletet merítő brit munkáspárti vezető majd 1998-tól miniszterelnök nevére „blairizmus” néven híresült el. A szociáldemokrácia újabb „harmadik útjának” alapdokumentuma a Tony Blair és Gerhard Schröder 1999 júniusában, Londonban kiadott közös nyilatkozata (*Europe – The Third Way*), amely vég-ső soron a liberalizmus felé történő határozott elmozdulást jelentett. Sőt, a „harmadik út” a hangzatos, de illuzórikus kívánalmakat (mint például a piaci morál vagy a magas szintű oktatás szükségessége) leszámítva lényegében azonos a liberális gondolkodás baloldali vonulatával. Példá erre John Dunning (2004b) és az általa szerkesztett kötet (2004a), amelynek számos liberális szerzője maga is morális elveket kér számon a globális kapitalizmuson, illetve annak irányítóin a „szociális elfogadhatóság” és a „fenn-tarthatóság” érdekében.⁶⁸

A „blairizmus” realitásérzékét dicséri, hogy nem indított hadjáratot a jóléti állam visszaszerzéséért. Ehelyett a Magyarországon is dzsokerként használt „modernizáció” kifejezéssel takart gazdaságstratégia nevében és a „lecsurrog a jólét” illúzióját hirdetve⁶⁹ elsősorban a közép- és felső rétegek helyzetének konszolidálását eredményező konzervatív (privatizációs, költségkarakékos) recepteket alkalmazva és a munkahelyteremtés (*welfare to work*) végett a vállalkozókat támogatva⁷⁰ „jobbról” előzi meg a liberális demokráciákat is (Andor, 2003, 46–47., 66.).

⁶⁷ A „harmadik út”-elképzelés már a 40-es évek közepe óta létezik, az argentin Peron, az egyiptomi Nasser, az indiai Nehru, a jugoszláv Tito, az indonéz Szukarno stb. voltak jeles képviselői. Lásd Petras, 2002.

⁶⁸ Lásd még FES 2000, 11–12. és Vitényi (s.a.).

⁶⁹ Mint Petching (2004) elismeri: „a jólét nem csorog le automatikusan, ezt, ugye, korábban nem így gondoltuk. Úgy gondoltuk, hogy a növekedés majd csökkenti a különbözőségeket – az ellenkezője következett be”.

⁷⁰ Vitényi (s.a.) megállapítása jól összefoglalja a lényegét: „Ha a kormány (a társadalomban még élő naciokrata-antikapitalista indulatokra támaszkodva) korlátozza a gazdaság erőinek szabad érvényesülését, elveszti a lehetőségét a társadalom rehabilitációjára. Ha viszont a man-

A brit (Blair) és az amerikai (Clinton) után a német szociáldemokrácia is a jóléti állam ellen fordult Schröder kancellár vezetésével, de nem tudta megtartani középutas irányát a kelet-európai szociáldemokrácia sem.⁷¹ A magyar szociáldemokrácia szintén belátta: a jóléti állam vívmányait a tőke jól felfogott érdekeiből kiindulva immár nem lehet biztosítani,⁷² a tömegek számára a szociáldemokrácia immár csak az esélyegyenlőséget, a minőséget és a „globális civil társadalom” demokráciáját tudja kínálni.⁷³

A globalizációt megelőzően, tehát a nyolcvanas évekig, a socialista rendszerek demonstrációs hatásának hátszélével és a tőke által alkalmazott nemzetközi áthárítási mechanizmusok jóvoltából a szociáldemokrácia elérte, hogy pompuljon a tőke és a bérmunka ellentéte.⁷⁴ Megjegyzendő, hogy a tömegbefolyását elsősorban a szakszervezeteken keresztül gyakorló szociáldemokráciának ez a „kiegyezés” a radikálisabb mozgalmak, szakszervezetek háttérbe szorí-

chesteri liberalizmus szellemében csak a gazdaságra figyel (remélve, hogy a gazdagok asztaláról majd lecsurrog valami a szegényekhez), előbb-utóbb gazdasági bajok keletkeznek – mert a körülmények válnak kedvezőtlenek a tőke számára. Ez Székília – amaz pedig Karubdisz. A szociáldemokrácia egyiknek sem akar nekiutközni.” Tehát a társadalmi felemelkedés záloga a gazdaság erőinek (a tőkének) a szabad érvényesülése, de ezek szabadjára engedése (a társadalmi felemelkedés elhanyagolása) legfőképpen azért baj, mert a tőkeértékesülés számára megnehezíti a körülményeket. Sem korlátozás, sem liberalizmus. A felzárkózáshoz azonban biztosítani kell „a multinacionális tőke biztonságát, a magyar vállalkozások megerősítését”.

⁷¹ Lásd részletesebben Wahl, 2004. és Rae, 2004.

⁷² „...az egyenlőtlenségek áthidalásának eszköze a jóléti rendszerek reformja, amiként azt Bokros 130 pontja is taglalja.” Petching, 2004.

⁷³ „A társadalmi igazságosság[ot] és egyenlőség[et] ... az államnak ... nem ellátásként, hanem esélyként kell ... biztosítani...” A szociáldemokrácia „új érték[ei] a minőség”, „A demokrácia kiterjesztése: a globális civil társadalom”. Vitényi (s.a.).

⁷⁴ A szociáldemokrácia „követelései” ma, az imperializmus korlátlan tombolása idején különösen vérszegénynek tűnnek. A Holland Szocialista Párt elnöke, Európa parlamenti képviselő például így fogalmaz: „A béke és biztonság érdekében, valamint a szegénység és reménytelenség elleni küzdelem szükségessége miatt ideje hozzáfognunk az ENSZ megreformálásához és megerősítéséhez. ... Ami még hiányzik, az az erős államok komolyabb érdekelttsége egy olyan világ létrejöttében, amelynek legfőbb célja a társadalmi igazságosság és a konfliktusok bekés megoldása.” Marjijnissen, 2004, 192.

tásával járt, és egyben olyan töréseket idézett elő az európai (francia, holland, olasz stb.), amerikai és nemzetközi szakszervezeti mozgalomban (például Szakszervezeti Világszövetség, lásd Went, 2002), amelyek aztán később, a globalizáció kibontakozásával a szociáldemokrácia hitelvesztését és a hatékony ellenállásra való képtelenséget alapozta meg.

A szociáldemokrácia tehát kettős kötődésű, életpiteleiben és értékeiben a burzsoázidhoz, ingtag léthelyzetéből kifolyólag a proletáriátushoz hasonló kispolgárság felemás vágyait hivatott megvalósítani: „kellems kizsákmányolást”, „munkabékét”.

E tekintetben tehát nem sokat változott a világ az elmúlt másfél évszázadban: „... a szociáldemokrácia sajátos jellege abban foglalható össze, hogy demokratikus-republikánus intézményeket követel eszközként, nem a két véglet, a tőke és a bér munka megszüntetéséhez, hanem ahhoz, hogy ellentétüket leomptsa és összhanggá változtassa. Bármily különböző rendszabályokat javasolnak is e cél elérésére, bármennyire is felcicomázza magát ez a cél többé-kevésbé forradalmi képzetekkel, a tartalom ugyanaz marad: a társadalom megváltoztatása demokratikus úton, de a kispolgáriasság határain belül... [A szociáldemokrácia] azt hiszi, hogy felszabadulásának *különös* feltételei azok az *általános* feltételek, amelyek egyedül teszik lehetővé a modern társadalom megmentését és az osztályharc elkerülését.” – mondja Marx a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című művében (MEM 8, 131.).

A fejlett országokban végbemenő technológiai modernizáció a tőke szervei összetételének emelésén keresztül csökkentette a profitrátát, miközben a tökecentralizációval kiélezte a monopolisztikus versenyt. *A jóléti állam fenntartására nincs többé pénz és hajlandóság*, pedig történelmi szerepét a szociáldemokrácia csak a jóléti állam bázisán tudta betölteni...

A szociáldemokrácia szerepe tehát a jóléti állammal leáldozott, amit baloldali szerzők mellett (így Mészáros, 2005., Rozsnyai, 2003.) a liberálisok neves képviselői is felismertek (például Ralf Dahrendorf szociológus professor,

aki már a nyolcvanas években liberális felsőházi tag volt)⁷⁵. Marx a szociáldemokrácia „felfelé ívelő” pályája idején mutatott rá annak *korlátolt* jellegére. A globalizáció korában azonban, amikor a szociáldemokrácia történelmi szerepe elenyészett, és sajátos, álforradalmi jellege nem nyújt számára más alternatívát, mint a tőke nyílt támogatását, a helyzet még rosszabb. Ahogy James Petras fogalmaz (2002, 13.): „Ma a szociáldemokrata pártok nem szocialisták és nem is demokráciák – új, a réginnél sokkal életképesebb jobboldalt képviselnek, mely egyidejűleg képes a korábbi reformretorika néhány elemét ismételtetni, s közben politikájában a »nagy üzlet« és a szabadpiac szintiszta elveit gyakorolni.”⁷⁶

A transznacionális monopóliumok, vagy ahogy kifinomult apologeták mondják: „a piac”, semmitől sem korlátozott kormányzása idején megnő a munkavállalókra nehezítő nyomás. Ez ellenállásuk növekedéséhez vezet, amelyet a fennálló érdekekben így vagy úgy, de le kell szelnie. Ezért a szociáldemokrácia békéltető funkciójának helyni támadt úrt a szintén a kispolgárság ingtag helyzetéből táplálkozó nacionalista, szélsőjobboldali, fasiszta ideológiák foglalják el.⁷⁷ Minthogy a szociáldemokrácia inkább választotta a tőke megmentését (a neoliberalizmust), mint hogy a munka oldalára álljon, *a szélsőjobboldali de-*

⁷⁵ <http://globetrotter.berkeley.edu/Elberg/Dahrendorf/dahrendorf2.html> (2005-05-26)

⁷⁶ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a szociáldemokrácia mindig hajlamos volt erre, ha a munkásosztály történelmi harca apályba került: végső soron a tőke mellé állt az ellenforradalmak sorában, sőt nem egy példa van rá, hogy még a fasiszmus idején is. Így tett a reformista szakszervezet az olasz fasiszmus szármóbontogatásakor, mikor megakadályozta a munkásság szervezett ellenállását. Így tettek a német szociáldemokráciák, mikor a kommunistákkal kötendő antifasiszta egységet a párt legfelsőbb vezetéseinek győgyíthatatlan „antibolsevizmusa” lehetlenné tette, és így tett a magyar szociáldemokrácia is, amikor közreműködésével segítette a Tanácsköztársaságot követő évek cégérének szebbre festését, hogy zavartalanul tombolhasson a fasiszta módszereket tömegesen alkalmazó fehérterror. Minderről bőséges, dokumentált tenyanyagot sorakoztat fel könyvében Rozsnyai Ervin (2003).

⁷⁷ Az európai „új jobboldal” térnyeréséről lásd többek között Betz, 2004.

magófia veszi át eddigi szerepét, és a történelemből jól megtanult lecke szerint a munkásság érdekképviseelőjeként lépve fel, a tőke és bérmunka közötti együttműködést, korporációt, „nemzeti összefogást”, a kis- és középtőke támogatását kändija receptnek. (Lásd I. rész 2.4.3.)

A szociáldemokrácia ugyan alapelveiben szemben áll a fasiszussal, de a közös szerep (tőke-bérmunka ellentét kibékítése) és a „harmadik út” örvén a liberalizmus felé sodródása (a tőkeviszony szinte fenntartás nélküli elfogadása, sőt éltetése) nem egy tekintetben hasonló platformra juttatja azzal. Amint például Blair fogalmaz: a britek ismét váljanak „egy nemzetté” [FES, 2000, 13.], vagy ahogy a német szociáldemokrácia programja leszögezi: „A munkába állást akarjuk ösztönözni, elmenve szankciók kiszabásáig is a nyilvánvaló megtagadás esetében.” [FES, 2000, 34.] A munkakényszer a munkabérré nehezedő nyomás körülményei között a harmadik évek német gazdaságpolitikájának eszköze volt... (Rozsnyai, 2003, 49–51.)

2.3. Áellenállás: retrográd antiglobalizmus

A globalizáció jelenségeinek kritikája mögé rejtözve létezik egy alapvetően prokapitalista, a társadalmat megosztó gazdasági különbségeket az emberek nemzetiség, kultúra szerinti álmegosztottságával takaró retrográd antiglobalizmus. Ez három forrásból táplálkozik:

1. A tőke-bérmunka ellentét kiéleződése. A globalizáció felfogásunkban a kapitalizmus transznacionális monoplista korszaka, amelyben a profitráta süllyedése az egységnyi munkaerőköltség leszorításának kényszerén keresztül a kizsákmányolás (m/v) szükségszerű fokozódásával jár. Ez növeli a dolgozó és a munkanélküli tömegek ellenállását, amelyet a profit rátájának csökkenése miatt nem lehet, a „szocialista” alternatíva bukása miatt pedig nem kell jóléti engedményekkel leszerelni. Ehelyett marad az ellenállás elnyomásának gazdag eszköztára – például munkaerő-piaci szabályo-

zás, a nemzet összetartozásáról szóló demagógia, egyoldalú tájékoztatás, a szakszerveződés nehezítése, rendőri erők stb.

2. A tőkekonzentráció magas foka. Az általános konkurenciaviszonyok lényege a profitérdek érvényesítésére való törekvés. Ez ott jár sikerrel, ahol a vállalat „győz”, azaz termékeit sikerrel értékesíti (piacon marad, piacot szerez, illetve növel). Ez pedig azzal jár, hogy a „győztes” oldalon mutatkoznak meg leginkább a profitorientáció önző, gátlástalan, ember- és környezetellenes vonásai. A konkurenciát kiélező globalizáció körülményei között a „győztesek” a tőkekonzentráció következtében létrejött óriási transznacionális vállalatok, ezért a tőke-logika minden fonákja az ő tevékenységük jellemzőjeként jelenik meg.

3. A kistőkék sérelme. A globalizációban a monopóliumok versenye kis- és középvállalkozások óriási tömegének létét ingatja meg, sőt lehetetleníti el. A középérték lecsúszik, összeszűkül, a kispolgárok tömege felduzzad, miközben helyzetük továbbra is bizonytalan, és perspektívájuk inkább mutat lefelé, mint felfelé.⁷⁸ Ez azzal jár, hogy a kisebb tőkék (a kis- és az egyre fogyatkozó középtőkés rétegek) a nagytőke hatalma, a globalizáció ellen fordulnak. Globalizáción ők kizárólag a nagy, globális, következképpen a legtöbb ország számára „külföldi”, „idegen” (de leginkább „zsidó”) tőke mindent elsöprő uralmát, és nem a kapitalizmus tőkefelhalmozási törvényéből következő fejleményt értnek. Tehát nem a tőkelegikát, hanem csak a „nagytőkelegikát” akarják korlátozni. Magukat a nagytőke elleni harcban a hasonlóan elégedetlenekkel egy sorba állítva a „nemzet egységét”, a külföldi („zsidó”) tőke elleni közös fellépés szükségességét hirdetik. Teoretikusaik – nemegyszer jobb sorsra érdemes, megtevesztett vagy félművelt értelmiségiek – számos olyan tényt és összefüggést hoznak nyilvánosságra, amelyek a transz-

⁷⁸ A „hűsz a nyolcvanhoz” társadalomhoz vezető helyzetet festi le az amerikai és német példán Martin—Schuma, 1998, 9–18. és 224–233.

nacionális vállalatok és nemzetközi intézményeik többek között igazságszolgáltatást, munkahelyeket, környezetet csorbító magatartásukat bizonyítják. Ez növeli hitelességüket a félig tájékozott tömegek körében.

E három ok eredményeként megjelenik egy, a történelemben nem hagyományok nélküli antiglobalizációs áramlat: ez kizárólag a nagytőkék uralmát ellenzi, a kisebb (szükségszerűen „nemzeti”) tőkéket és azok alkalmazottait egy táborba sorolva valójában egy békésebb, (mellesleg soha nem létezett) „aranykori” kapitalizmust szeretne látni a transznacionális vállalatok „világuralma” helyett. E „nemzeti” alapú globalizációkritika még legenyhébb formájában is magában rejti a nacionalizmus, az antiszemizmus, a rasszizmus szélsőjobboldali vonásait. Ez, illetve a kimondott (fél)igazságok különösen fogékonyvá teszik a fokozott nyomásnak kitett, önbecsülésükben megingatott, féltetjékoztatott és manipulált, a korlátlan individualizmus miatt atomizált és közösségeiktől megfosztott tömegeket e „retrográd antiglobalizmus”, vagyis a szélsőjobboldali, (neo)fasiszta globalizációkritika iránt.

3. A kárvallottak érdekvédelmének Újjászerveződése

A transznacionális vállalatok uralta termelés megváltoztatta a munkaszervezet hagyományos formáit, szétszórva, atomizálva, formailag „vállalkozóvá” téve a munkásszertály nagyobbik részét. A jóléti állam szükségszerű leépítése következtében a hagyományos érdekvédelmi struktúrák és ideológiai részben súlytalanná váltak, részben pedig a szélsőjobboldali demagógia rabjai lettek – amint az előző fejezetekben bemutatottuk. Ebben a helyzetben mi sem szükségesebb, mint hogy az elnyomott társadalmi csoportok új önkifejezési, szerveződési formákat keressenek. Ezek az új formák összegződnek a globalizáció mai formájával szembenálló népi mozgalmakban és megmozdulásokban. E mozgalmaknak több olyan domináns tulajdonságuk van, amellyel a hagyományos szociáldemokrácia alapú szakszervezeti érdekvédelem nem, vagy csak jóval kisebb mértékben rendelkezett.

Mielőtt azonban rátérnénk e jellemzőkre, tegyük előbb egy kis terminológiai kitérőt, majd utazzuk körbe a Földet, hogy bepillantást nyerjünk ennek az új típusú mozgalomnak a kezdeteibe.

3.1. „Anti-”, „alter-” vagy „kritikus”?

A globalizációt bíráló civil mozgalmak egy része (leginkább a nyugati, fejlett országokban) igen kényes arra, hogy ne titulálják őket „anti”-nak. Ennek oka az a bornírt kritika, amit a mozgalmak ellenlábasai (a vagyonos felső- és középrétegeket képviselő sajtó, értelmiségiek és politikusok) gyakoroltak felettük; e szerint ezek az irányzatok ellenzik

a haladást, a technológiai fejlődést, egyfajta „géprombólók” – holott maguk is az interneten szerveződnek és mobiltelefon használnak. Ezzel szemben a mozgalmak egyáltalán nem ellenzik az új információs technológiákat, mindössze „másfajta” („nem neoliberalis”, „nem tóksés”) globalizációt szeretnének. Ezért (talán a francia ATTAC vezetőinek kezdeményezésére) ragaszkodnak ahhoz, hogy „alterglobalizátor”-öknak nevezzék őket. Ehhez – vagy a globalizációkritikus kifejezéshez – a magyarországi mozgalom egyes szervezetei és vezetői egyéniségei szintén foglalkoznak.

A terminológiai csata oka a globalizáció eltérő meghatározása, de veleje a kritika radikálismusának mértéke. Egyetérthetünk Reinhard van der Veen újságíróval, aki hiányolja a globalizálódás elemzését, és e hiány kifejeződésének tartja a szövetségek kiterjedtségét, valamint a tartalmi sokféleséget. Rámutat arra, hogy a szóban forgó mozgalmakat nem lehet kollektíven a „globalizálódást ellenzőnek” nevezni. A globalizálódás elleni indulat ugyanis magában foglalja a világ legkülönbözőbb pontjain az egymástól is gyökeresen különböző szociális helyzetűk ellen lázadó parasztok és munkások mellett a nacionalista, etnista, antiszemita, valamint kulturális és etniczáló civil, illetve politikai áramlatokat is, miközben az ellenzők többsége „a keynesiánus szociális államról, vagy a természetközeli faluközösségről álmodozik, a történelem kerekét szeretné ismét egy kissé visszaforgatni. Valódi konzervatív program!” (Veen, 2001, 57–58.)

Ha tehát egységesen nem „antiglobalista”, akkor milyen összefoglaló jelzővel illethető a globalizációval kétségtelenül felerősödő és láthatóvá vált társadalmi elégedetlenség? Abban az esetben, ha egy szervezet a globalizációt mint a kapitalizmus új, immanens fázisát értelmezi és annak rendszerszintű meghaladását tűzi célul, tehát „antikapitalista”, akkor helyesli az „anti”-előtagot a globalizáció előtt. Az antikapitalista mozgalmak természetesen kritizálják is a fennállót, így egyben „globalizációkritikusok”, ám igenlik a termelés társadalmasodását („globalizációját”), ezért „alterglobalizátorok” is.

Ha valaki a globalizáción csak a termelés fokozódó társadalmasodását érti, és annak csak a tőke korlátai közé zárt formáját (a „tőkés globalizációt”) utasítja el, akkor a globalizációkritikus vagy alterglobalizátor elnevezés illik rá.

Végül ha egy szervezet „globalizáció” alatt csak a kapitalizmusnak a jóléti rendszerek lebontásával járó, kormánypolitikai döntésekkel befolyásolhatónak gondolt neoliberalis szakaszát érti, és ezt a fejlődési etapot utasítja el (de például a nyolcvanas évekig uralkodó rendszert már nem), akkor úgyszintén joggal nevezi magát „alterglobalizátor”-nek vagy „globalizációkritikus”-nak.

Mint látható, a közös nevező a „globalizációkritikus” vagy „alterglobalizátor”, ezért célszerű ezeket tekinteni a szóban forgó mozgalmak gyűjtőfogalmának.

A terminológiai vita a mozgalmon belül igen élénk, és egyfelől valóban az irányzatok közti óriási különbségeket takarja. Másfelől azonban meglehetősen meddő vita ez, és azon beszédtemák közé tartozik, amelyekkel a globalizáció hasznélvezői és a körülötte folyó diskurzusok tematizálói sikeresen elterelik a figyelmet a lényegről (a rendszer szűlőte tiltakozásról), és egyben védekező állásba, magyarázkodásra, sőt egymásra mutogatásra kényszerítik a kárvallókat mozgalmait, nem kis mértékben akadályozva ezzel az összefogást és az érdemi cselekvést.

3.2. Regionális kitekintés

3.2.1. Latin-Amerika⁷⁹

Amikor 1994. január 1-jén az USA, Kanada és Mexikó elnöke deklarálta a három ország piacát (pontosabban a tőke és az áruk szabad áramlását) egységesítő NAFTA-t⁸⁰, a

⁷⁹ Lásd még Gonzalez, 2001.

⁸⁰ North American Free Trade Agreement: az USA-t, Kanadát és Mexikót tömörítő szabadkereskedelmi egyezmény. A folyamat végállomása az egész földrészt felölelő Amerikai Szabadkereskedelmi Övezet (FTAA) létrehozása volt 2001. áprilisában Québecben.

dél-mexikói Chiapas államban fellázadtak a bennszülöttek. A Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg (EZLN) fegyveresen elfoglalta az állam fővárosát, San Cristóbal de las Casast, és kihirdette, hogy *ellen fog állni a globalizációnak*. A világnak szóló nyilatkozatukban kijelentették, hogy az elnyomottak fellázadtak, és útjára indították a Ya Basta! (Élég volt!)⁸¹ nevű mozgalmat. 2000 októberében Mexikóvárosban 100 ezer fős demonstrációra került sor antikapitalista követelésekkel.

A mára Latin-Amerikában, sőt Ázsiában is több helyütt fellelhető földfoglaló mozgalom *Braziliából* indult ki a kilencvenes években. Az hívta életre, hogy miközben sok százezer család tengődik nyomorban, föld nélkül, hatalmas magánbirtokok hevernek parlagon. A braziliai éhezők tehát elfoglalták és művelni kezdték az elhagyott földeket. Eljárásuk mozgalommá vált (Földnélküli Parasztok Mozgalma – MST), és heves társadalmi vitát váltott ki. A magyar katolikus egyház konzervatívizmusához szokott olvasók számára különösen érdekes lehet, hogy a vitában a brazil püspöki konferencia végső soron a földfoglalók pártjára állt. Jayme Chemello püspök, a konferencia elnöke szerint a földnélküliek mozgalma az igazságtalanság elleni tiltakozás törvényes eszköze. Bár az erőszakot az egyház elutasítja, és a földfoglalásokat sem fogadja el állandó módszernek, az emberek ilyen megmozdulásai segélykiáltáshoz hasonlítanak: „Nézzetek ide, nyomorúságos helyzetben tengődünk, és földet akarunk, hogy növényekkel ültessük be!” – üzenik ezek az akciók a püspök szerint.⁸²

Ecuadorban a legjelentősebb népi szervezet a szegény-parasztságra támaszkodó CONAIE (Ecuador Őshonos Nemzetiségeinek Konföderációja) a kilencvenes években több jelentős akciót, sőt felkelést vitt sikerre. 1992-ben elérte, hogy a kormány 16 ezer négyzetkilométer földet bocsásson a bennszülött parasztnak rendelkezésére, ami az

⁸¹ Pontosabban: „50 év elég volt!” Az 50. születésnapját akkoriban ünneplő IMF és Világbank tevékenységét elutasító mozgalom.

⁸² Brazil püspökök a földfoglalók mellett. NoL (MTI). 2002. december 3.

egyik legnagyobb földkoncesszió Latin-Amerika történetében. 2000-ben ugyancsak a CONAIE volt az, ami az Egyesült Munkásfronttal közösen (!) szervezett tömegmozgá-lommal megbuktatta a gazdaság „dollarizációjának” érdekében megszorító intézkedéseket hozó Jamil Mahuad kormányát. A tömegmozgalom egy ideig uralta az országot, mignem az alelnök (Guillermo Noboa) a hadsereg segítségével visszaállította a korábbi állapotokat. A CONAIE következettségét, a népi érdekek melletti kitartását jól mutatja, hogy 2005-ben gondolkodás nélkül szembe fordult az-za-lal a Lucio Gutiérrez elnökkel, akinek megválasztását fél évvel azelőtt maga is támogatta, mivel az elnök az IMF-fel való megegyezést szolgáló szándéknyilatkozatot írt alá.⁸³

Bolíviában 2000 januárjában Cochabamba város vezérlátásának privatizációja kapcsán népi ellenállás bontakozott ki, amely 2 évén keresztül utcai harcokkal, bebörtönzésekkel, sőt egy fiatal tüntető meggyilkolásával is járt. 2001 áprilisában az ellenállás túlterjedt a település határain: La Pazig tartó felvonulással, a környező falvakban különböző protest-akciókkal tiltakoztak az emberek (munkások, kistermelők, kiskereskedők, szakszervezetek és egyéb szervezetek) immár nemcsak a vízszolgáltatás áruivá tétele, hanem általában az ország gazdasági helyzete és a nagy munkanélküliség ellen.⁸⁴

A kilencvenes évek privatizációs és liberalizációs politikája, valamint a helyi elit korrupciója következtében válságba sodródó *Argentínában* a La Rúa-kormány (1999 – 2001) alatt soha nem látott mértékű sztrájkhullámra, utcai tiltakozó akciókra, éhséglázadásokra került sor. Megfelelő tömegszervezet híján azonban a tiltakozások szervezetenek, és így erőtlenekek maradtak, a szükségállapot bevezetésével és a 2003-as fellendüléssel elűltek. Az ország helyzete azonban továbbra is labilis maradt, amit az újabb válság, a 2004-es gázválság⁸⁵ is jelzett.

⁸³ Bővebben lásd <http://en.wikipedia.org/wiki/CONAIE> (2006-02-17)

⁸⁴ Lásd bővebben <http://www.pbs.org/frontlineworld/stories/bolivia/timeline.html> (2006-02-17)

⁸⁵ Lásd bővebben Honore, 2004.

Az 1999 novemberben a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) Seattle-ben rendezett ülése elleni tiltakozás a nem pártjellegű szervezetek és mozgalmak olvasztótégelyének bizonyult. Egymástól sok tekintetben különböző szervezetek, mint a Sierra Club, a Direkt Akciók Hálózata (*Direct Action Network*), a Nemzeti Családi Farm Koalíció (*National Family Farm Coalition*), a Humán Társadalom (*Human Society*), az Első a Föld (*Earth First*), a Kanadaiak Tanácsa, a szakszervezetek (AFL-CIO) dolgoztak össze, hogy mozgósítsák a környezetvédelmi, emberjogi és AIDS-aktivistákat, egyházi csoportokat, szakszervezeteket, farmereket stb. A megmozdulás elérte célját, a WTO-ülést a tervezettnél korábban kellett bezárni. A résztvevők addig nem tapasztalt sokszínűsége miatt Seattle jelképe lett az új típusú globalizációkritikai mozgalmaknak, amelyeket azóta is gyakran emlegetnek „Seattle népe”-ként.

Az új típusú mozgalmak egyik legeklátásabb példája a *Direct Action Network (DAN)*, amely a novemberi demonstráció előtt néhány hónappal létrejött, egyének és szervezetek laza koalíciója. Tömör, világos, a hétköznapi tapasztalataira utaló jelszavakkal agitált, emberek százait képezte ki a civil engedetlenség taktikáira Seattle környékén. Az elmúlt években a DAN kontinentális méretűvé fejlődött.

A Seattle-lel fellángoló sokszínű mozgalmat az IMF-fel és a Világbankkal való szembenállás tartja össze: a már említett „Elég volt!” mozgalomnak is ez képezte alapját. Ebben együtt dolgoztak zapatista forradalmárok és a Greenpeace International, a Friends of the Earth, az Oxfam America, az Oxfam Canada stb.

A szakszervezetek szerepéről korábban már szóltunk. Az észak-amerikai globalizációkritikai mozgalmak jellemzéséből azonban az sem maradhat ki, hogy az amerikai átlagpolgár vallásossága miatt jelentős a *vallási indíttatású aktivizmus*. Így például 1999 folyamán Amerikából indult el az egyházi kötődésű Jubilee 2000 kampány.

⁸⁶ Lásd bővebben Burbach, 2001.

Nyugat-Európában a jóléti állam lebontásával párhuzamosan növekszik a globalizációkritika radikálisizmusa. Nemzeti adó- és nyugdíjreformok elleni milliós tiltakozások (például 1995 decemberben Franciaországban, 1996-ban Bonnban), a kilencvenes évek közepén a „Nemet a neoliberalis Európára!” jelszó jegyében páneurópai sztrájkok (így 1997 elején a belgiumi Renault-munkásokkal való szolidaritás jegyében) jellemezték az európai mozgalom történetét a második évezred végén. Napjainkban viszont – a szociálisforum-mozgalom hatásától nem függetlenül – érezhetően felerősödtek a rendszerkritikai, sőt radikális antikapitalista hangok.

A nyugat-európai szakszervezetek (különösen Franciaországban, Németországban) az amerikaiaknál jobban bevonják érdeklőrukbe a szervezett dolgozókon kívül eső társadalmi csoportokat. Felvállalják a munkanélküliek, bevándorlók, papírral nem rendelkezők („*Sans-Papiers*”) képviselőit, de nemegyszer a nyílt konfrontációt is a kirekesztő nézeteket vallokkal, neofasisztákkal.

Mindenesetre a neoliberalizmussal való szembenállás vonulata máig meghatározó. Pierre Bourdieu, a nyugat-európai globalizációkritikai mozgalom nagyra tartott, nemrég elhunyt szellemi vezére kiemelkedő szerepet játszott abban, hogy 1995-ben Franciaországban, a nagy decemberi sztrájkok idején a szakszervezetek támogatásával megalkult a neoliberalizmus-ellenes „Cselekvés okai” (*Raisons d'Agir*) nevű mozgalom. Ennek bevallott célja egy európai szintű szociális mozgalom létrehozása volt. 1998-ban, a délkelet-ázsiai válság szülte felháborodás hullámán indult útjára az ATTAC, a tőketranzakciók megadóztatását követelve. Elvi Chartájában a neoliberalizmust bírálja, és a spekuláció ellen, a pénzfolyamatok társadalmi ellenőrzéséért lép fel. Azóta az ATTAC a szociálisforum-mozgalom úttörőjévé, egyik fő szervezőjévé vált; célja a reformista és antikapitalista globalizációkritikai áramlatok

⁸⁷ Lásd még Budd, 2001.

integrálása. Az antikapitalista áramlatokat, amelyek Európában meghatározó módon trockisták, talán az angol „Globalise Resistance” mozgalom fogja össze a legszélesebb körben.

Földrajzi értelemben Dél-Európa nem tartozik Nyugat-Európához – sőt gazdaságilag is távol áll tőle. Ez részben meglátásuk mozgalmain is, amelyek hajlamosabbak radikálisabb kritikát gyakorolni a fennállóra (köztük például az EU-ra), mint nyugat-európai társaik. A görögországi *International Action* például, amely baloldali mozgalmárokat, szakszervezeteket, feminista, zöld-, bevándorló, antirasszista és egyéb szervezeteket, művészeket és értelmiségieket gyűjt egybe, határozottan elutasítja „a kizsákmányolás kapitalista barbarizmusát, az imperialista háborúkat és az USA és szövetségeseinek intervencióit, a planéta rombolását, a kulturális egysíkúságot, az antidemokratizmust és a demokratikus jogok megnyirbálását”.⁸⁸

3.2.4. Kelet-Európa

Kelet-Európában a kapitalizmus újraépítését e rendszer ideológusai úgy próbálták „eladni” a néptömegeknek, hogy azt a régió sajátos gazdasági-társadalmi kérdéseinek és sérelmeinek egyetlen lehetséges gyógymódiaként jelenítették meg. Az új rendszer problémáit a rendszerváltás nehézségeivel, a történelmileg meghatározott fejlettségbeli különbséggel, lemaradással magyarázták. Ez hozzájárult a tömegek türelmének elnyeréséhez, teherviselő képességük határainak kitolásához. A rendszerváltás után másfél évtizeddel és a nyugati globalizációkritikai mozgalmak fellendülésével azonban ezek az érvek már nem elégségesek. Mára a kelet-európai munkavállalók tömegei egyaránt fogékonnyá váltak a neoliberalizmus, a külföldi tőkét (általában „az idegeneket” vagy egyes nemzeteket), valamint magát a profitmotívumot hibáztató magyarázatokra. Emiatt a régió glo-

⁸⁸ Az idézet egy szórólapszövegből származik, amelyet az Európai Szociális Fórumon terjesztettek 2002 novemberében Firenzében.

balizációkritikai mozgalmai, amelyek a rendszerváltás után meggyengült baloldali apró műhelyeiből nőttek ki, egyfajta „kétfrontos” harcba kerültek: ha progresszív társadalomkritikát akarnak gyakorolni, akkor *egyfelől rá kell mutatniuk a kritikát pusztán a neoliberalizmusra korlátozó érvek gyengeségeire, másfelől pedig időről időre el kell határolódniuk a globalizációt (szélső)jobbról támadó, demagóg és emberellenes, kirekesztő mozgalmaktól, pártoktól*. Ez a helyzet nagymértékben megnehezíti tevékenységüket.⁸⁹

A mozgalmak hatóköre egyelőre jóval kisebb, mint nyugati társaiké, mert a készség az aktivizmusra gyengébb a régióban. Az utóbbi években azonban számottevő fejlődés jelei mutatkoznak: például jelentősebb megmozdulások (2000. szeptember: Prága, 2003. február: Budapest), vagy globalizációkritikai szervezetek megalakulása (ATTAC, szociális fórumok stb.).

Az egyik új kelet-európai mozgalom az oroszországi „Alternatívák”. Ezt a hálózatot 2000 végén hozta létre az 1993-ban alakult „Tudósok a Demokráciáért és Szocializmusért” nevű műhely és néhány más hasonló csoport. Az „Alternatívák” mára több mint 50 regionális irodával és közel 1000 aktivistával rendelkezik. Fő feladatának tekinti a „kapitalista globalizációval” kapcsolatos információk terjesztését, a független szakszervezeti és munkásmozgalmak, megmozdulások (különösen a sztrájkok és egyéb tiltakozó akciók) támogatását, a fiatalok szociális képzését (a „Modern Szocializmus Egyetem” keretén belül), az elméleti (könyvek, periodikák készítése, kiadása), valamint a politikai és szervezeti munkát, a más politikai-mozgalmi csoportokkal való együttműködést.

A nemzetközi elvi chartája alapján egyértelműen csupán a globalizáció bizonyos reformját követelő ATTAC ed-

⁸⁹ Így például a lengyelországi ATTAC egyik vezető aktivistája szerint 2001–2003-ban a szervezetben nagy számban voltak jelen a nacionalisták, ami „paralizálta” a lengyel ATTAC-ot. A magyarországi ATTAC-nak is többször meg kellett küzdenie a nacionalista indíttatású globalizációkritika szervezetén belüli megjelenésével, miközben a reformizmus szavakban történő elutasításával még a nyugat-európai ATTAC-ok egyes képviselőinek rosszallását is kivívta.

dig mindössze 3 kelet-európai országban alakult meg (*Lenyvelország, Magyarország, Románia*), és a mozgalom ezekben is gyenge. *Szerbiában* és *Oroszországban* szintén létrejött ugyan, de ott eredeti nevén részben társadalmi okok miatt, részben a hatalomgyakorlók ellenszegülésének köszönhetően nem volt bejegyezhető. Ezért Szerbiában „Közdeményezés a Gazdasági Demokráciáért”, Oroszországban „Demokratikus Kontroll” néven alakult meg. Ezek taglétszáma jellemzően alacsony, anyagi támogatottságuk gyakorlatilag nulla, szakszervezeti kapcsolataik a tömegmozgósítás szempontjából eredménytelenek.

Mindezek ellenére a térség társadalmi mozgalmai éledni látszanak. Már a fent említett 5 ország mindegyikében tartottak szociális fórumot, sőt, a szerb mozgalom még egy regionális szociális fórumot – „Délkelet-Európai Szociális Fórum” – is megszervezett. Oroszországban 2001. november 9-ét az „Antiglobalista Akciók Közös Napja”-nak („Akciók napja”-nak) nyilvánították. Ezen hallatta hangját (sajtótájékoztató, szemináriumok stb. formájában) a „Szocialista ellenállás” és az „Alternatívák” szervezet is. Moszkvában és Szibériában („*Szibéria nem eladó!*”) is rendeztek szociális fórumot a II. Szociális Világforumot követően. 2005-ben a magyarországi ATTAC kezdeményezésére indult meg a Kelet-Európai Szociális Fórum szervezése, amely azonban a nyugati (mindenekelőtt francia) ATTAC vezetői részéről számottevő ellenállásba ütközött. Véleményük szerint ugyanis egy ilyen „alregionális” fórum megengedhetetlenül megosztja az európai mozgalmat. Valójában azonban a kelet-európai globalizációkritika fokozottabb radikálizmusa az, ami kevés megértésre talál a nyugat-európai mozgalom egyes vezetőiben. Ugyanakkor a mozgalom megosztottságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Kelet-Európai Szociális Fórum, és vele a kelet-európai radikalizmus pártfogókra is talál Nyugat-, de leginkább Dél-Európában.

A szociális fórum mozgalom Kelet-Európában is integrálja a globalizációt, a kapitalizmust gazdasági, környezeti, védelmi, vallási, erkölcsi stb. oldalról bíráló mozgalmakat és szervezeteket, és elősegíti a nemzetközi antiglobalizá-

ciós mozgalomba történő bekapcsolódásukat. A folyamat tehát bizonyos mértékben öngerjesztő. A mozgalom erősödésének további lehetőséget teremt az internet terjedése, amely a hálózatok és magazinok révén egyre több fiatalhoz juttatja el az alternatív látásmódot.⁹⁰

3.2.5. Közel-Kelet⁹¹

Mint a fejlődő (vagyis fejletlenebb) régiókban általában, a protest-akciók a Közel-Keleten jóval régebbiek, mint a „globalizációkritikai” mozgalom. Az életkörülmények romlása, a privatizáció okozta munkanélküliség azonban a kilencvenes években itt is megjelenítette az IMF és a Világbank programjai, receptjei közvetítette „globalizáció” jellemzőit.

Iránban 2000 júniusában női kezdeményezésre négyezer ember zárt el egy főutat Teherántól 20 kilométerre délnyugatra a tarthatatlan életszínvonal, víz-, gáz- és áramhiány miatt. *Egyiptomban*, 1994 szeptemberében a privatizáció miatt sztrájkba léptek a textilmunkások Kafr al-Dawwarban, amelyet az Egyiptomi Kommunista Párt is támogatott. A sztrájk háromnapos lázadásá fajult, amelyben a rendőrség több tüntetőt megölt. 2000 nyarán *Marokkóban* az olajfinomítók privatizálása miatt csaptak össze a munkások a vállalatvezetőkkel. Számos megmozdulásra került sor *Törökországban* az IMF-irányelvek hatására. A 2001 áprilisában lezajlott tüntetéssorozatban több mint 100 ezren vettek részt „*IMF ki! – Ez az ország a miénk!*” és hasonló jelszavakkal.

A tiltakozó akciók lehetősége azonban jóval kisebb a Közel-Keleten, mint a szilárd polgári demokráciájú Nyugat-Európában. Az ATTAC Tunéziai szervezetétől (RAID) például megtagadták a bírósági bejegyzést, és vezetőit mondvacsinnált indokokkal letartóztatták.

⁹⁰ Lásd például: www.zmag.org vagy www.kontrapunkt-online.org

⁹¹ Lásd bővebben: Alexander et al., 2001.

3.2.6. Afrika

Mivel Afrika köztudottan aluliparosodott, hiányoznak azok a transznacionális vállalatokon keresztül közvetített „modern” gazdasági-társadalmi viszonyok, osztályok és rétegek, amelyek a világ fejlettebb felét jellemzik. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ezen területeken ne létezne társadalmi ellenállás, reakcióként a megosztottságra, egyenlőtlenségre és igazságtalanságokra. Sőt, az elmaradott környezetben megjelenő transznacionális vállalatok önzése és gátlástalansága még nyilvánvalóbban kiütöközik.

A szakszervezetek – leginkább Nigériában és Dél-Afrikában tapasztalható – erejétől korábban már szóltunk. Az olajárak deregulációja miatt *Nigériában* már 1999-ben megindultak a tiltakozások, amely év decemberében 5 ezren léptek sztrájkba emiatt. 2000 júniusában a kormány 50%-kal megemelte a benzinárát, amelyre az NLC általános sztrájkkal válaszolt. Ennek hatására az áremelés mértékét 25%-ra csökkentették. Az NLC vezetése azonban ezt nem hagyta annyiban, és a dolgozók nem vették fel a munkát. Hatnapos sztrájk után, amelyben gyakorlatilag az egész ország részt vett, a benzinár-emelkedés mértékét a kormány 10%-ra csökkentette. 2001 márciusában az IMF olajkitermelésre vonatkozó deregulációs javaslataira adott válaszként az NLC ismét sztrájkot szervezett, amelyben több ezer munkás nem dolgozott 11 napig.

A közel 2 millió embert tömörítő *Dél-afrikai* Szakszervezeti Szövetség, a COSATU 2000 júniusában háromnapos általános sztrájkot szervezett a megszorító intézkedések és az elbocsátások ellen. A becslések szerint ekkor 4 millió ember tette le a munkát. Ugyanez év szeptemberében az országban több helyütt demonstrációk voltak a prágai antikapitalista tüntetés támogatásaként. A közszolgálati dolgozók szakszervezete, civil szervezetek támogatásával, harcos tiltakozó akciót szervezett a johannesburgi és a fokvárosi közszférában tervezett privatizációk ellen.

Maliban és *Elefántcsontparton* 2001 márciusában sztrájkok és tüntetések voltak a 11 nyugat-afrikai kormány kezében lévő Air Afrique privatizálása ellen – amelyet a Vi-

lágbank erőltetett –, „A Világbank a szegénységet növeli!” jelszóval.

A szakszervezetek sok más afrikai országban (így például *Ghánában*, *Etiópiában*, *Angolában*, *Kongóban*) szerveztek kisebb-nagyobb mértékben eredményes, de mindenképpen elszántságról tanúszkodó sztrájkokat.⁹²

Azonban nem csak a szakszervezetek mozgolódnak. Bár a kontinensen az „antiglobalizációs” mozgalom még csak most van kialakulóban, és jórészt a fejlett országok létrehozta nemzetközi szervezetekhez történő kapcsolódást jelenti, az utóbbi években több példa volt rá, hogy civil szervezetek és szakszervezetek széles koalíciója lépett fel az IMF és a Világbank intézkedései, különösen a vízprivatizáció ellen. Ilyen volt a Dél-Afrikai Közalkalmazottak Szövetsége (SAMWU), a Jubilee South, az Antiprivatizációs Fórum, a Kampány a neoliberalizmus ellen Dél-Afrikában. Jogvédő és vallási szervezetek közösen hirdettek sztrájkokat és akciókat Dél-Afrikában. A Ghánai Szakszervezeti Szövetség és számos hazai és nemzetközi civil szervezet, köztük például a Globalisation Challenge alkotta meg a Vízprivatizációt Ellenző Nemzeti Koalíciót, hogy megakadályozza a vízellátás multik kezébe juttatását. Sierra Leonében a Munkakongresszus (SLLC) a Kampány a jó kormányzásért nevű civil mozgalommal együtt szervezett jelentős demonstrációkat és munkabeszüntetéseket.

Különös jelentőségű a szakszervezeti és civil mozgalmak együttműködésében a *Senegálban* 2000 végén „Dakar 2000: az ellenállástól az alternatíváig” címmel tartott konferencia. A legkülönfélébb mozgalmak és szakszervezetek Afrika minden tájáról érkező képviselői elemezték az adószágválságot, az IMF és a Világbank politikáját és a neoliberalis modellt. A konferencia fordulópontnak számított a nemzetközi Jubilee mozgalom számára is.⁹³

⁹² A további részleteket lásd Fisher, 2001, 204–207.

⁹³ Lásd még Fisher, 2001, 208–209.

3.2.7. Ázsia⁹⁴

Ázsiát a fejlettségi szintek sokfélesége jellemzi. Az elmaradottabb országok mellett számos, egészen a legutóbbi idő-
kig felzárkózást mutató, és ma is a nemzetközi átlagnál
gyorsabban növekvő országot foglal magában. Ez határoz-
za meg a régió globalizációkritikai mozgalmait. A társadal-
mi egyenlőtlenségekkel terhelt országokban a globalizáció-
kritika a hetvenes évekre vagy még korábbi időkre nyúlik
vissza, és nem is a „globalizáció”, hanem eleve a kapitaliz-
mus, sőt „imperializmus” bírálataként jelent meg.

Ilyen például a *Fülöp-szigetek Nemzeti Demokratikus Frontja*, amely 1973-ban alakult, és meglehetősen nagy befolyással bír az országban. Ez, valamint a parasztszorgalmak, az USA-ban élő filippínók és szimpatizánsaik alkototta emberjogi, szolidaritási és rendszerkritikai mozgalmak (például a *Network in Solidarity works with the People of the Philippines* [NISPOP], *Philippine Forum*, *Philippine Informative Network Services*, *Philippine Solidarity Committee* [Chicago]) teszik, hogy az országban a globalizációkritika viszonylag fejlett.

A parasztszorgalmak egyébként másutt is élénkek Ázsiában. 1996-ban a *Fülöp-szigetek*, *Banglades* és *Brazília* parasztszorgalmi együtt szervezték meg a Földművelők csúcstérkezetét (*World Peasant Summit*) a Fülöp-szigeteken, amelyen 49 ország képviselői vettek részt.

Az *indiai* mozgalmak világszinten is erősnek mondhatók. Bár nagy részük még jóval a kilencvenes évek előtt alakult, ezek is mindinkább bekapcsolódnak a nemzetközi hálózatba. Ilyen például a *Centre for Science and Environment* (CSE), amelyet 1980-ban hoztak létre azzal a céllal, hogy a tudomány, a technológia, a környezet és a gazdasági fejlődés kérdéseiről tájékoztassa a tömegeket. Aktívak a békemozgalmak (például a *Coalition for Nuclear Dismantment and Peace* – CNDP), a környezetvédelmi mozgalmak (mint a *Nevdanya*), a nőmozgalmak, és éles világszisztem-kritika is megfogalmazódik az országban (így

⁹⁴ Lásd részletesebben Artner, 2004.

a nemzetközi hírű fiatal író, Arundhati Roy tollából, vagy a *One World Civil Society* nevű, Indiából kiinduló nemzetközi mozgalmon belül). 2002 óta minden évben Indiában rendezik meg az Ázsiai Szociális Fórumot.

Ezzel szemben a kimagasló fejlettségű *Japánban* alig ér-
zékelhető a világmozgalom hatása. Ugyanakkor Japán az egyetlen ázsiai ország, ahol ATTAC szervezet található, igaz, ezt nagymértékben magyarázza az ATTAC írott el-
veiben igen visszafogott, reformista jellege.

Pakisztánban a szakszervezetek föderációja (APTUF) szorosan együttműködik a civil szervezetekkel, így minde-
nekelőtt a radikális Dolgozó Nők Szervezetével (WWO), amellyel közösen 2003. május 1-jén minden nagy ipari vá-
rosban jelentős demonstrációkat szerveztek.

A példákat még hosszan lehetne folytatni, de talán ennyi is elég annak érzékeltetésére, milyen erős dolgoznak Ázsiában a globalizációval szemben. Az ázsiai mozgalmak is törekednek a nemzetközi koordinációra, ezért koalíciókat hoztak létre. Ilyen például a *South Asian Labour Forum*, a Manilában alakult *People's Conference Against Imperialist Globalization* és a *People's Caravan Against APEC*, a nemcsak Ázsiát érintő *Global South* vagy az 1999-ben Seattle-ben újjára indított, Ázsián is túlmutató, de ázsiaiak kezdeményezte és általuk dominált *International League of Peoples' Struggle* (ILPS). Az ILPS alakulása a Fülöp-szigeteki szervezetek vettek részt a legna-
gyobb számban, de Nepál, Banglades, India, Thaiföld, Indonézia, Hongkong, Dél-Korea, Pakisztán és Malajzia is képviseltette magát néhány mozgalommal. Japánból egy szervezet sem volt jelen.

3.3. Az új típusú mozgalmak sajátosságai

Az új típusú globalizációkritikai mozgalmak számos közös jellemzővel rendelkeznek:

(1) Az igazi „népi” mozgalom. A társadalom minden kárvalott rétegére kiterjed, parasztok, munkások, szolgál-
tatásban dolgozók, értelmiségiek, illetve ezek szervezetei is

részt vesznek benne, és megjelenítik különérdekeiket. Ez utóbbi mozzanat azonban nem jelent elszigetelődést vagy szembefordulást más rétegek érdekeivel, inkább csak a globalizáció sokrétű munkássztályának differenciált struktúráját tükrözi. (2) *Internacionalista*. Mivel eleve nemzetközi folyamatokkal szemben lépett fel, a mozgalom *genezisében* nemzetközi. A nemzetközi jelleg azonban abban is megnyilvánul, ami azzal is jár, hogy hangsúlyozottan (4) *antirassistá*. Ezzel összefüggésben deklaráltan elfogadja a *masságot*, (5) *tiltakozik mindenféle (etnikai, nemi, kulturális, szexuális stb.) diszkrimináció ellen*. A kelet-európai „szocialista” országok pártjainak és a nyugati szociáldemokráciának az árulása következtében a tömegek csalódtak a pártokban. Megértették, hogy a polgári demokrácia eszközei könnyszerrel ellenük fordíthatók, és a hivatalos politika nem az ő érdekeiket szolgálja. Ezért a mozgalom (6) *cíviliszervezeti* keretek között folyik, és szakítva a hagyományos, szinte egységesen korruptnak tartott politikával, ennek megfelelő eszközöket is alkalmaz: (7) *fokozott tömegaktivitás* jellemzi, amely némi erőszaktól sem riad vissza. Itt nem az anarchisták kifejezetten kontraproduktív akcióira gondolunk, hanem a földfoglalásokra, vagy az olyan akciókra, mint például egy McDonald's szétszedése,⁹⁵ sőt a zapatistákhoz fűződő kapcsolatot. (8) *Népművelés*. Tipikusan „népi” kezdeményezésként a mozgalmak túlnyomó többsége nagy hangsúlyt helyez arra, hogy ellensúlyozza az uralkodó elit érdekeit és ideológiáját hordozó médiumok hatását, valamint tájékoztassa az embereket arról, mi folyik a fejük felett. Ehhez kiváló eszközt nyújt az (9) *internet*, amely a mozgalmak legfőbb kommunikációs csatornája, mozgósító erejük fontos tartozéka. E közös jegyek ellenére az új típusú mozgalom (10) *szervezetileg, funkcionálisan és ideológiailag is igen sokszínű*, a tisztulás, egységesülés folyamata most zajlik. Az időről időre létrejövő koalíciók és akcióegységek, a 2001-ben beindult „szo-

⁹⁵ José Bov  and his colleagues occupied a McDonald's restaurant in France in August 1999.

ciális fórumok” jelzik, hogy a globalizációval szembeni társadalmi ellenállás (11) a *mozgalmak mozgalmának* formáját ölti, ami egyszerre  l ny és hátrány, erő és gyengeség, lehetőség és korlát a sokarcú munk sszt ly osztt ly  szerveződésében.

3.4. A mozgalmak típusai: formák és témák

A globalizációval valamilyen mértékben szembenálló népi szerveződések t h t igen v ltoztatos képet mutatnak. Köszönhető ez egyrészt *formáik*, másrészt a tevékenységük fókuszába állított *t m ik* sokféleségének.

A globaliz ci kritik i mozgalmak csoportosítása szerzeti form juk szerint:

1. *T megszervezetek*  lland  tags ggal  s rendszeres programokkal, akciókkal (ATTAC, Globalise Resistance stb.).
2. *M diumok* – leginkább internetes formában (például *People and the Planet, International Forum on Globalization, ZMAG*).
3. *Think-tankek* („agytr szt k”), amelyek f  c lja a kritikai, felvilágosító, „n pnevel ” tanulmányok, tények  sszegy jt se  s k zread sa (*Jubilee Research, Friends of the Earth International*).
4. *Ad hoc akciók/kamp nyok*, mint például az ANSWER (*Act Now to Stop the War and End Racism*).
5. *Vallási közösségek* (például Pax Romana).
6. *Szakszervezetek*.
7. *Keretmozgalmak, koalíciók* (például *Globalise Resistance, One World, Third World Network, International League of Peoples' Struggle, Szociális Világfórum mozgalom*).

A globaliz ci kritik i mozgalmak csoportosítása a leggyakoribb t m k szerint:

1. Szegénység (például *World Development Movement, Euromarches/European Marche, Oxfam, Christian Aid, ICMICA – Pax Romana*).
2. Kereskedelmi liberalizáció (például *From Seattle to Brussels, Trade Justice Coalition, Public Citizen és Global Trade Watch, GATSwatch, Corporate Watch, Network Opposed to APEC*).
3. Pénzügyek/eladósodás (*Jubilee 2000, Jubilee Research@NEF, ATTAC*).
4. Háború/béke – leginkább mozgalmi koalíciók, például *Stop the War Now, ANSWER, Coalition for Nuclear Disarmament and Peace, Malaysian Youth Coalition Against War*.
5. Környezetvédelem (például *Greenpeace, Friends of the Earth International, World Wide Foundation, Centre for Science and Environment*).
6. Emancipációs mozgalmak (*Working Women's Organization of Pakistan*).
7. *Afjogó „népműveléssel” foglalkozó think-tankek, médiások többnyire sokrétű globalizációkritikával* (*International Forum on Globalization, People and the Planet, Globalvision, Center for Public Integrity, Essential Information*).
8. *Afjogó rendszerkritikát gyakorló szervezetek, mozgalmak* (*International Socialist Resistance, International League of Peoples' Struggle, Black Block, Alliance for Democracy, New York Peoples' Assembly Against Imperialist Globalization*). Idetartoznak a gyűjtőszervezetek, mozgalmi hálózatok, koalíciók is, amelyek természetükből adódóan többszempontú globalizációkritikát foglalnak magukban.

A két szempontrendszer (szervezet és téma) kombinációja még tovább növeli a globalizációkritikai variációk sokrát, ráadásul különböző szervezetek hasonló témákat gyakran másféle ideológiai alapon (eltérő radikalizmussal és módszerekkel) közelítenek meg.

A mozgalmak formák és témák szerinti besorolása azonban egyre nehezebb. Ugyanis ma már mind kevesebb

olyan globalizációkritikai alakulat létezik, amely a világlejteményeknek csak egy szempontjával foglalkozna, és ha különböző megoszlásban is, de mindegyikben fellelhető és szorosan összekapcsolódik a két törekvés: a tömegek „művelését” célzó *információközlés*, illetve a tömegek mozgatóására irányuló *aktivizmus*.

3.5. A mozgalom építőkövei: rész- és rétegmozgalmak

Említetük, hogy az új típusú népi mozgalom a társadalom minden kárvallott csoportját megszólaltatja. Ezek az érdekek kezdetben legtöbbször valamilyen *helyi (vallási, kulturális stb.) kisközösség*, vagy *szakmai szövetség* (foglalkozás vagy érdeklődés alapján képződő szervezet) keretei között jelennek meg. Az előbbieket *részmozgalmaknak*, az utóbbiakat *rétegmozgalmaknak* nevezhetjük. Ezek a rész- és rétegmozgalmak gomba módra szaporodnak, emellett horizontálisan (területileg) és vertikálisan (szakmánként) áthatják a globalizáció társadalmát. Hatásuk legtöbbször nem terjed túl közvetlen környezetükön. A fejlett technika jóvoltából azonban ezek a rész- és rétegérdekek akár a legszélesebb nemzetközi porondra is kijuthatnak, így az egyéb (helyi vagy nemzetközi) mozgalmakra megtermékenyítő hatást gyakorolhatnak. Egy-egy helyi/szakmai ügyet a nemzetközi mozgalmi élet gyakorta felkarol és tágabb összefüggésbe helyezve tár a még szélesebb nyilvánosság elé (ilyen lehet például egy konkrét környezetszennyezési ügy, vagy egy duzzasztógát építése, esetleg génmanipulált vetőmagvak kérdése), de arra is van példa, hogy egy szakmai kör kifejezetten a széles és aktív, nyomasztógyakorlásra képes nemzetközi mozgalommal kötött szövetségre apelál. Különösen igaz ez az értelmiség egyes szerveződéseire.

Erre példa a Jörg Huftschmid brémai közgazdász vezetete, 1995 óta működő európai *Alternatív Gazdasági Fórum*, amely a foglalkoztatás, társadalmi igazságosság, demokrácia és környezetvédelem szempontjait egyaránt kielégítő gazdaságpolitika kimunkálásán fáradozik. Szakértelmét

kifejeztem a társadalmi mozgalmaknak ajánlja fel az alternatívák keresésének és megvalósításának terén, amely viszont „energikus és folytonos társadalmi és politikai mozgósítást követel”. (Európai Közgazdászok, 2001, 180.) Egy másik példa az Oroszországi *Szocialista Orientációjú Tudósok Szervezete* (Széchy, 2002), vagy a nyolcvanas években alakult *Orvosok a Békéért és a Szociális Felelősséget* szervezet (IPPNW). Ez utóbbinak kezdetben az atomfegyverek megsemmisítése volt az egyetlen célja, mára azonban felemelte szavát az USA iraki agressziója ellen és fejlődő országok adósságheterheinek megszüntetését is. (Lásd még **Függelék. Globalizációkritikai szervezetek**)

Az a tény, hogy a globalizáció nem válogat, negatív hatásai pedig a számban és arányban egyre szűkülő uralkodó réteg kivételével a társadalom minden alsóbb rétegét utolérlik, oda vezet, hogy a *rész- és rétegmozgalmak lassan becsatornázódnak a tömegmozgalmak sodrába*, szélesítve, tartkva azok arculatát, és egyben növelve erejüket. Mint mondtuk: a világméretű globalizációkritikai mozgalom a „*mozgalmak mozgalmává*” válik. Ennek az egységessülé-nek ad esélyt a szociális fórum mozgalom.

3.6. A szociális fórum mozgalom

Szinte mindegyik új vagy régi globalizációkritikai mozgalom a szervezeti-mozgalmi koordinációra, nemzetközi kapcsolatokra törekszik, de a 2001 januárjában elindított szociális fórum mozgalom adja ehhez a legágabb keretet. A szociális fórumokon találkozhatnak a globalizációt bármilyen szempontból ellenző szervezetek és mozgalmak, azzal a céllal, hogy megismerjék egymást és megismertessék magukat, eszmét cseréljenek egyes kérdésekről, és ha lehet, közös akciókban állapodjanak meg. Egy efféle fórum szükségességét maga a mozgalom termelte ki.

1998 elején ugyanis nyilvánosságra került a Multilaterális Beruházási Egyezmény (Multilateral Agreement on Investment, MAI) tervezete. A MAI-javaslatot az OECD-ben titokban vitatták meg. A cél az volt, hogy a MAI által

a tőke számára biztosított szinte korlátlan jogokat a fejlett országok egymás között ismerjék el, így majdan később a kevésbé fejletteknek „ajánlhatnák”. A *Le Monde Diplomatique*-ban megjelent ismertetőből azonban egyértelműen kitűnt a tervezet lényege, amely erőteljes társadalmi tiltakozást váltott ki. Ez előbb Franciaország kivonulását eredményezte a tárgyalásokról, majd 1998 végén a MAI bukásához vezetett. A tiltakozást az akkoriiban létrejött ATTAC vezette. Ezzel egyidőben erősödött fel a globalizáció intézményeivel (az IMF-fel, a Világbankkal) szembeni népharag. Ráadásul a neoliberalizmussal szembenálló közgazdászok már ekkor is szerveztek „Anti-Davos” konferenciákat Európában. Ebben a pezsgő társadalmi hangulatban született meg az ötlet egy összejövetel rendezéséről a tiltakozó megmozdulásokban már ügyis együttműködő mozgalmak számára. Ez megmutathatná, hogy nemcsak a tőke, hanem a munkaerő oldalán is lehetséges világszintű koordináció. Az ötletet felkarolta a francia ATTAC vezetése, és helyszínül a braziliai Porto Alegre-t javasolta. 2000 februárjában São Paulóban 8 szervezet aláírta a Szociális Világfórum (*World Social Forum – WSF*) megrendezésére hivatott kooperációs egyezményt. Ez a 8 szervezet a következő volt: *Brazilian Association of Non-Governmental Organizations* (Brazil Civil Szervezetek Szövetsége), az ATTAC, a *Brazilian Justice e/ Peace Commission* (Braziliai Igazság és Béke Bizottság), a *Brazilian Business Association for Citizenship* (Brazil Üzleti Szövetség a Polgársággért), a *Central Trade Union Federation* (Központi Szakszervezeti Szövetség), a *Brazilian Institute for Social and Economic Studies* (Brazil Társadalom- és Gazdaságtudató Intézet), a *Centre for Global Justice* (Globális Igazság Központja), és végül a *Landless Rural Workers Movement* (Földnélküli Parasztok Mozgalma).

A kezdeményezők elnyerték az 1,3 millió lakosú, soknemzetiségű Porto Alegre önkormányzatának fogadókészségét. Ez az önkormányzat azért segített, mert egyike azon kevés államigazgatási egységeknak a világon, amelyek úgy nevezett *részvételi költségvetést* valósítanak meg. Ez azt jelenti, hogy a helyi költségvetés egy (igen kicsi) részéről

közvetlenül maguk az állampolgárok döntenek. A fórum szervezése tehát márciusban beindult. Ismervén a mozgalmak és szervezetek közti esetenként lényeges eltéréseket, a szervezők nem arra törekedtek, hogy egységes és végleges dokumentum születessen Porto Alegreben. Céljuk mindössze az volt, hogy elindítsanak egy világméretű, évről évre szélesedő és egyben mélyebbre hatoló, alternatívát kereső találkozózt a „neoliberalis globalizáció” által hátrányosan érintett tömegek (mozgalmak, szervezetek) körében.

Az I. Szociális Világforumot a Davosban megrendezett Világ gazdasági Fórum ellenpontjaként, azzal egy időben, 2001 januárjában tartották meg. Négy fő témaköre a következő volt: (1) a gazdagság termelése és a társadalmi újratermelés; (2) a gazdagsághoz való hozzáférés és a fenntarthatóság; (3) a civil társadalom erősítése és a közhatalom; (4) politikai erő és etika az új társadalomban.

2001. június 11-én São Paulóban megalakult a WSF Nemzetközi Tanácsa, amely elvi chartát adott ki. E szerint a WSF szembenáll a neoliberalis globalizációval, a tőke uralmával, az imperializmus és leigázás bármely formájával, az állami erőszakkal, az elidegenedéssel és elembeverteléssel. Igenli az „emberközpontú társadalmat”, a környezet védelmét, a társadalmi igazságságot, az egyenlőséget, a népek szuverenitását, az ezeket szolgáló demokratikus intézményrendszert, az erőszakmentességet, a szolidaritást. Eszközei a tapasztalatesere, a demokratikus vita, a közös akciók.

A 2002. januári II. Szociális Világforumon – amelyen már három magyar szervezet is részt vett a TÉT, a PAX Romana és az Energiaklub képviselében – a szociális mozgalmak közös nyilatkozatban⁹⁶ tettek hitet „a neoliberalizmus, a háború és a militarizmus ellen, a béke és a társadalmi igazságság mellett”.⁹⁷ Ez a nyilatkozat magában foglalja az elvi charta megállapításait és követeléseit, konkrétuságával azonban túl is mutat rajta. Felsorolja a

⁹⁶ Született néhány más dokumentum is, így például a környezetvédelemről.

⁹⁷ A dokumentum teljes magyar nyelvű fordítását lásd *Ezredég*, 2002. május.

neoliberalis világszervező ember és természetet károsító hatásait, kinyilvánítja a mozgalmak elkötelezettségét az összetartásra, és meggyőződésüket, hogy lehet másként élni. Felhívja a figyelmet arra, hogy az USA a 2001. szeptember 11-i terrortámadásra adott válaszként hegemon szerepének megerősítésére törekszik. A nyilatkozat elítéli az elnyomást, a más népeket leigázó háborúkat és a gazdasági blokádot (név szerint említve Palesztinát, Kubát, Irakot), a népekre nyomort hozó neoliberalizmust (Argentína), a profithajszát, mely nem ismer sem embert, sem természetet (Enron), és az USA elutasító magatartását az emberiség egészét érintő problémák megoldásával szemben (lásd kiotói egyezmény, ballisztikus rakétákat korlátozó szerződés, a bioszféra sokszínűségét védő konvenció stb. elutasítása az USA részéről).

A nyilatkozat leszögezi, hogy a társadalmi mozgalmaknak egy *másfajta társadalom felépítésére kell törekedniük*, hangsúlyozottan kiáll a *munkavállalók jogai* és érdekvédő szervezeteik harca mellett; támogatja a *népi és földfoglaltó parasztmozgalmakat*, illetve a neoliberalis világrendben alávetettek (nők, gyermekek, kisebbségek, kivándorlók). „*Harcunk és ellenállásunk a cement egy olyan rendszerrel szemben, amely az erőszakon, a nemi és faji elnyomáson alapul, a tőkét és a tekintélyeket rendszeresen előnyben részesíti a népek szükségleteivel és elvárásaival szemben... Harcolunk a külső adósságok eltörléséért, ... a spekuláció megakadályozásáért, ... a békéért ...*” – olvasható többek között a dokumentumban.

A WSF, amely kezdeményezőinek óhaja szerint „*új periódust jelent az embernek a tőke érdekei alá való vetetésé elleni harcában*” (Whitaker, 2000, 3.), napjainkra öt gyűlést tudhat maga mögött, de már az első után mozgalommá kezdett szerveződni. A II. fórumon tematikus és regionális szociális fórumok tartásáról döntöttek, bár ez akkorra már részben realizált volt. Például az I. Afrikai Szociális Fórumot már 2002. január 4–9-én megrendezték Bamakóban (Mali), 2002. január végén pedig „pánamazóniai” fórumra került sor. A II. WSF-et követően azonban

megszaporodtak a helyi és regionális fórumok. Így került sor az Európai Szociális Fórumra (2002, Firenze, 2003, Párizs, 2004, London), a demokráciáról, emberi jogokról, háborúról és drogereskedelemről szóló tematikus fórumra Kolumbiában (2002. június), az Ázsiai Szociális Fórumra (2003. január, India), a Dél-Afrikai Szociális Fórumra (2003, Zambia) a Délkelet-Európai Szociális Fórumra és országos fórumokra (például Ausztriában, Görögországban, Magyarországon).

A szociális fórum jelszava („*Another world is possible!*”) – Lehet más a világ!) ma már világhíres. A fórumokon mind több, különböző beállítottságú civil szervezet, szak-szervezet, sőt nemegyszer párt is szívesen részt vesz. Ez a globalizációra mondott „nem” egysége, az alternatíva utáni közös vágy. Bernard Cassen, a francia ATTAC alapítója szerint (2002) a WSF ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy ha a mozgalom el akarnak érni valamit, akkor szövetséget kell kötniük. Csak hogy a felismerés a világ különböző tájain különböző mértékű, és semmiképpen sem éri el azt a kritikus tömeget, amely „egy másik világ” megvalósításához kell. Egyáltalán nem látszik annak nyoma, hogy – mint Cassen (2002, 170.) véli – a WSF „az alternatívák előkészítésének helyszínévé” vált volna.

A fórummozgalom nem hozott áttörést a globalizációban alávett társadalmi rétegek egységbe szerveződésében. *Áttörés azonban nem is lehetséges, amíg akkora az ideológiai zűrzavar, mint ma.* Amíg az elméleti tisztázást az akcióegység hivatott helyettesíteni, a fórumokon jó esetben egy-egy akciót határozhatnak el vagy kampányt indíthatnak be, miközben az eltérő nézetek nem közelednek egymáshoz.

Ezt a problémát tükrözi, hogy a WSF-et nemcsak a liberálisizmus védelmezői részéről, hanem „saját berkeiből”, vagyis a baloldaltól is éri kritika. Először a tekintetben, hogy széles bázisa ellenére is egyoldalú: leginkább „fehér”, azaz a fejlett(ebb) országok képviselőit tömöríti. Másodszor a nemzetállami szuverenitást visszaállító reformokat követelő és a radikális rendszerváltozást, a globalizáció

okozta bajokat más globális rendszer létrehozásával orvosolni akaró irányzat, illetve a kettő közötti számos átmenet (lásd Hardt, 2002). Harmadszor defenzívája miatt: Hamid (2001) például úgy ítéli meg az „antiglobalizációs” mozgalmak összejövetelét, köztük a Porto Alegre-i Világfórumot, mint amelyek „*az imperialista »globalizáció«-t» szolgálják, kozmetikai alapozóként takarva el a Föld munkásainak keserveit és nyomorát, és a találkozókat végeredményre csupán a kapitalista kizsákmányolás ügynevezett »humanizálásának« követelése». Végezetül pedig azért is, mert a nagy „dzsembori”-kat követően a forradalmi jelszavakat hangoztatók hazatérnek, azután nem történik semmi: nincs közös program vagy koherens akcióterv. Éppen ezért tartottak párhuzamos konferenciát a IV. Szociális Világforum idején az indiai kommunista párt (CPI-ML) szervezésében annak a gondolatnak a jegyében, hogy „*A vita nem változtatja meg a világot*”.⁹⁸*

A fórummozgalom tehát egyelőre inkább csak *lehetőség*. A globalizáció veszteséinek érdekvédelmében nem a fórumok, hanem egyes szervezetek, akciók érnek el sikereket (mint például a francia és belga ATTAC a Tobin-adó törvénybe iktatásával), de lényegében ezek sem jelentenek változást az alávett tömegek helyzetében.

3.7. A mozgalom módszerei: békés ellenállás és fegyveres harc

A globalizációval szembeni ellenállás többféle formát ölt, attól függően, mely társadalmi rétegek részéről és milyen körülmények között jelentkezik. Az ellenállási formák egy-egy mozgalmon belül, és a mozgalmak közti kapcsolatok révén is szorosan összefonódnak. Ezt az összefonódást a globalizációkritikus mozgalmak már genezisüktől fogva hordozzák.

A globalizációval szembeni tömegmegmozdulások során egy offenzív, fegyveres ellenállási forma, a zapatista fel-

⁹⁸ Vanessa Baird, NI co-editor. <http://www.newint.org> (2006-02-17)

kelés és gerillaharc nyitotta meg. A Zapatista Nemzeti Fel-
szabadító Hadsereg vezette 1994-es felkelésre (lásd 3.2.1.
fejezet) a mexikói kormány katonai és félkatonai erők be-
vetésével válaszolt. A harc a mai napig folyik,⁹⁹ példája pe-
dig fennületet adott nemcsak a brazil földfoglaló mozga-
lomnak, az ecuadori és bolíviai indiánmozgalomnak, de a
több helyütt sorra kerülő privatizációellenes megmozdulá-
soknak, majd végül – némi késedelemmel – az egész nem-
zetközi antiglobalizációs ellenállásnak is.

A zapatisták – miközben elfoglalták Chiapas települé-
seinek harmadát, paraszti közösségek művelésébe adták a
földeket, ahol a földművesek közvetlenül döntenek közös
ügyeikben – 1994 augusztusában országos civil szervezeti
találkozót, majd 1996 januárjában fórumot (Nemzeti
Bennszülött Fórum), áprilisban kontinenstalálkozót, majd
júliusban interkontinentális találkozót szerveztek. Az
1996. júliusi nemzetközi találkózón (La Realidadban),
amely „az emberiségért és a neoliberalizmus ellen” címet
viselte, a zárónyilatkozatként is elfogadott Marcos-beszéd-
ben az állt: ki kell alakítani az egymás különbségeit tiszte-
letben tartó „tiltakozó hangok hálózatát”, valamint egy
„nemzetközi alternatív kommunikációs hálót”.¹⁰⁰ E „prog-
ram” nyomán 1998 februárjában, Genfben létrejött a tilta-
kozó megmozdulások nemzetközi összehangolására hiva-
zott *Peoples' Global Action* hálózat, amely azóta nemzet-
közi akciónapok sorát rendezte, valamint számos
független internetportál és médiaközpont (IMC) is alakult.
(Habermann, 2001)

A fegyveres harc szükségességéről természetesen
megszalnak a vélemények a széles nemzetközi globalizá-
ciókritikai mozgalmakon belül. A túlnyomó vélemény nap-
jainkban még a békés, szabadon szerveződő akciók kizáró-
lagosságát hirdeti. „Különösen arra kell figyelnünk – véli az
ATTAC vezéregyénisége, Bernard Cassen (2002, 171.) –,

⁹⁹ További részleteket lásd Lówy, 2003.

¹⁰⁰ Closing Words of the EZLN at the Intercontinental Encounter
2nd Declaration of La Realidad
<http://www.geocities.com/CapitolHill/3849/dec2real.html> (2005-
07-08)

hogy megmaradjunk azon az erőszakmentes irányon,
amelyen elindultunk.” Ezzel szemben a globalizáció, és az
azt megelőző korok terheit fokozottan megsínylők között
akadnak olyan területek és csoportok, ahol, illetve ame-
lyek más ellenállási formában hisznek. A fegyveres harc
feltétlen szükségessége, sőt kizárólagossága iránti meggyő-
ződést tükrözi a kolumbiai gerillák szervezetének, az
1964-ben alakult, mára közel 15 ezer tagot számláló és az
ország 40%-át ellenőrzése alatt tartó FARC-nak 2000-ben
kelt kiáltványá: „Öngyilkos illúzió azt hinni, hogy a szo-
cializmust, azaz a kapitalisták, földesurak és bankárok ja-
vainak kiszajátítását készítjük elő, ha azzal a kormányval
folytatunk tárgyalásokat, mely a kizsákmányolók érdekeit
képviseli. A történelemben példa nélküli, hogy egy hatal-
mon lévő osztály megállapodott volna saját felszámolásá-
ról. A gerilláknak nem szabad lemondaniuk a fegyveres
nyomás eszközéről. Eddig csak akkor sikerült a szocializ-
mus irányába előre lépni, ha a kizsákmányoltak szociális
forradalomban csikarták ki jogaikat.” (FARC, 2000, 165. –
A. A. kiemelése)

A dolog tehát úgy áll, hogy a globalizált világ árryéko-
sabb oldalán élők ellenállása a valóságban összefonódik a
fegyveres harccal. A mai „békés” civil ellenállás szülőany-
ja és a globalizációval szembeni ellenállás mai is élő for-
mája a fegyveres harc, még ha a kárvallottak e két, alapjai-
ban különböző tiltakozási formája ma még nem, vagy csak
érintőlegesen találkozik is.

4. Oszttalvá válás felé? – A globalizációkritikai mozgalom fejlődése

A globalizálódott kapitalizmussal szembeni globalizálódo társadalmi ellenállás alig egy évtizede indult fejlődésnek, és noha már ért el bizonyos sikereket (a MAI megakadályozása, a WTO kudarca Seattle-ben, a spekulációs tőkére kivetett Tobin-adó törvénybe iktatása néhány európai országban stb.), nem sikerült útiát állnia a tőke gátlástalan terjeszkedésének a munkavállalók és a környezet, végső soron az egész földi élet rovására. *Mind az eddigi eredmények, mind a – végső soron vett – eredménytelenség a mozgalom sokszínűségében, szétterjedtségében rejlik: egy-egy területen, adott témában sikerült hatékony akciós egységet megvalósítania, a társadalmi kérdések átfogó rendezésében azonban még szó sincs egységről. A mozgalom tehát már, ugyanakkor még csak a „mozgalmak (!) mozgalma”, nem pedig egy öntudatra ébredt („magáért való”) osztályé.*

A népi mozgalmak kiterjedtsége és időről időre fellángoló ereje miatt is nehéz lenne kétségbe vonni, hogy a világ roppant (globális) termelőerői mára éles ellentmondásba kerültek azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek közébe vannak zárva. Ez forradalmi változás *objektív* szükségét jelenti, miközben a változás *szubjektív* feltétele most van kialakulóban: azok „a jogi, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák”, (MEM 13, 7.) amelyekben az emberek ennek az ellentmondásnak a tudatára jutnak, egyelőre még meglehetősen zavarosak, miközben a tőke szervezetsége soha nem látott magas fokot ért el.

A dolog tehát úgy fest, hogy az erőviszonyok kérdésében a termelőeszközöket nem birtokló, csak munkaerejük eladásából megélni képes tömegek erejének oldalán van a hiány.

4.1. Az erőviszonyok kérdése

Gramsci (1977, 85.) szerint a *társadalmi erőviszony* a gazdasági alap terméke, ekképpen objektív és a társadalmi átalakulás *lehetőségét* (!) determináló állapot. A globalizáció korában a társadalmi erőviszonyok valóban az elnyomott, „uralt” osztályok túlsúlyát mutatják. Ez a túlsúly azonban semmit sem ér érvényesítésének képessége, azaz *politikai erő* nélkül.

Gramsci elemzésében a *politikai erőviszony* azt mutatja meg, mennyire egységesek, szervezettek, öntudatosak az egyes társadalmi csoportok, azaz milyen erős „kollektív politikai tudattal” bírnak, vagy – Marx szavaival – *magánvalón* vagy *magáért valóan* léteznek-e egy osztály. [Szalai [2002, 2004] szerint nem is beszélhetünk osztályról, ha az érdekvédelem individualizált, a társadalmi csoport olyan alcsoportokra oszlik, amelyek – közvetlen – érdekei eltérnek, és általában hiányzik a szervezethegységük.] Jelenleg a tőke szervezethegysége a gazdaságban, a politikában, a kultúrában stb. egyaránt irigylésre méltó. Ideológiai-politikai támogatottsága mellett katonai támogatottságot is élvez: a belső rend, a belső elhárítás, valamint a külső rendcsinálás (más országok leigázásának) eszközeiben egyaránt bővelkedik. [Ezzel összefüggésben megemlítenéd, hogy a hadsereg mindenkor a fennálló rend védelmét szolgálja. Alkotmányos „semlegessége” pusztán porhintés, hiszen mi mással is indokolható feladata, mint az *alkotmányos rendnek* az adott ország egész területére kiterjedő biztosításával? [Lásd a Magyar Köztársaság Alkotmányának 40/B § (1) bekezdését.] A globalizáció tőkés osztálya tehát „magáért valóan” létezik, a *globális politikai erőviszonyok* az uralkodó osztály abszolút fölényét mutatják.

Kérdés mármint, milyen szerepet tölt be a globalizációkritikai szervezetek és mozgalmak óriási halmaza a globalizáció veszteségeinek politikai szerveződésében, „magánvalóan” „magáért valóan” válásban?

Gramsci (1977, 86–93.) szerint egy társadalmi csoport *politikai szerveződése* a következő lépcsőfokokat járja a végéig: (1) korporatív gazdasági tudat a társadalmi csoporton

belül; (2) a társadalmi csoport közös gazdasági érdekeinek felismerése; (3) több alávett társadalmi csoport érdekösszességének felismerése; (4) katonai szerveződés. Alább e tagolás *kritikai felhasználásával* igyekszünk meghatározni a tárgyalt mozgalmak helyét, vagyis a *globalizáció munkásosztályának szervezetségét*.

(1) Az első lépcső a *korporatív gazdasági (szakmai) tudat* kialakulása: a kereskedő szolidáris a másik kereskedővel, a termelő a termelővel stb. A globalizáció azonban a szakmák fokozott polarizációját hozta magával, miközben szétszórta és újszerű munkaszervezeti formákba kényszerítette a munkavállalókat (például alkalmazotti lét helyett vállalkozás). Ezért tiszta „szakmai” egység nincs (Gramsci idején sem volt!), és ha valahol egy érdek egységes szakmai érdekként jelenik meg, az valótlán. Gramsci a kereskedők szakmai önazonosságát hozta példának, de napjainkban éles ellentét húzódik a nagy kereskedelmi vállalatok és a kis boltosok világa között, és ugyanilyen megosztottság uralkodik a szolgáltatók, az ipar vagy az agrárium replóinek táborán belül is. (Sőt, ez a megosztottság már Gramsci idején is létezett.) A szakmák végtelenen hierarchizáltak, a felső pólust a nagytőke, az alsó a termelőszköz-tulajdonnal nem vagy alig rendelkező, jórészt vagy kizárólag saját munkaerejüket használó társadalmi csoportok jelentik. Ezért nem egységes „szakmai” érdekek, hanem a *társadalmi helyzet által derivált szakmai érdekek* (rétegérdekek) jelennek meg, amelyek vonzópontja a két pólus: a nagytőke és a munkavállaló. Témánk szempontjából a munkavállalói pólus körül szerveződő tudat az érdekes. Kiskereskedők, szegényparaszatok, egy-egy multinacionális cég alkalmazottai érzik meg összetartozásukat. Az így keletkező szövetségeket neveztük a 3.5. fejezetben *rétegmozgalmaknak*.

Ez a rétegszerveződés azonban kijátszható, amit a szervezett elit meg is tesz. A munkásosztály vagy az ingatag helyzetű kispolgárság *kényszervállalkozó* tagjai, a *kisebbitőkék* birtokosai (amelyek mind érzik a globális nagytőkérájuk nehezedő nyomását) megfelelő propaganda mellett könnyen „a nemzet”, sőt „a nemzeti tőke” tagjainak érez-

hetik magukat. Ez azzal jár, hogy *átmeneti léthelyzetüket*, az általuk képviselt *avitt termelési struktúrákat* mint követendő példát állíthatják maguk és a társadalom elé. Miközben tehát a rendszer alsóbb fokairól a felsőbb rétegeket támadva jogos és progresszív törekvést hordoznak, mélyésgesen retrográd viszonyok képviselőivé válnak, ha szűk rétegérdekeiken nem látnak túl. Gondoljunk a „nemzeti” árú vásárlásáért indított mozgalmakra, amelyeknek semmi köze a dolgozók fogyasztói érdekeihez (ráadásul az ilyen mozgalmak valójában egymás ellenfelei)¹⁰¹, vagy a kis- és középparasztok érdekvédelmére, amely önmagában csak a termelőerők fejlődésétől régen lemaradt gazdálkodási méreteket védi, egyébként semmilyen viszonyban sincs a mind nagyobb munkanélküli tömegeket eltartani kénytelen munkásosztály vékony pénztárcájával.

A rétegérdekek képvisellete tehát nemcsak hogy *nem elég* az elnyomott társadalmi csoport politikai tudatának fejlődéséhez, de azzal éppen ellentétes tendenciájú: hamis tudatot eredményezhet. A „nemzet” fogalom segítségével elrejtí a valódi osztályviszonyokat, megosztja az alávettéket, így a fennálló rend védelmét szolgálhatja. A globalizációkritikai mozgalom e szakaszból még mindig őrzi a rétegmozgalmak bizonyos önállóságát, de fő sodra ezen már túllépett.

(2) A politikai szerveződés következő foka Gramscinál az *adott társadalmi csoport közös gazdasági érdekeinek* felismerése. A globalizáció korában ez azt jelenti, hogy a kiskereskedő felismeri gazdasági érdekösszességét a kispárossal és a kisbirtokos paraszttal, az ipari alkalmazottak a szolgáltatóban alkalmazottakkal stb., de az érdekösszesség még kizárólag gazdasági téren tudatosul: így például adócsökkentés, béremelés, állami szolgáltatások iránti igényben. Ebben a szakaszban – írja Gramsci – az alullevők az uralkodó osztályokkal szemben jogi-politikai egyenlőséget követelnek, résztvételt a törvényhozásban és a közigazga-

¹⁰¹ Ha az ilyen mozgalmak mindenütt győznének, José Bové nem exportálhatná a francia sajtot, és a magyarok nem vásárolhatnának más autót, mint a Suzukit. (Az is csak fenntartásokkal...)

tásban, valamint e rendszerek reformját – anélkül, hogy a fennálló kereteit feszegetnék. Ma ennek a helyzetnek fel kellene lépnie a helyi, vagy ahogy a 3.5. részben neveztük, *rész-mozgalmak*. A globalizáció korában e szakasz még mindig alkalmas arra, hogy az uralkodó osztályok eltorzítsák, saját javukra fordítsák a részfelismeréseket, mert az *állam-hatalom birtoklásának* kérdése még nem merül fel.

(3) A „magært való”-vá válás harmadik lépcsőfoka Gramsci felosztásában az *adott társadalmi csoport és más alávett társadalmi csoportok érdekközösségének* felismerése. Ez utóbbi a „legnyíltabban politikai szakasz”, az ideológiákat képviselő és egymással versengő pártok kialakulásának ideje, mígnem egyikük (vagy egy kombinációjuk) túlsúlyba nem kerül. Ez a szakasz az ösztönösség teljes levetését eredményezi.

A *mozgalmak mozgalma* a második és a harmadik fokozat között helyezkedik el. Ahogy a gyermek fejlődése sem egyenletes (egyres képtességek gyorsabban fejlődnek, míg a többi szunnyad, hogy aztán amaz, megpihenve egy adott fokon, helyet adjon az újabb képességek előretörésének), úgy fejlődik az új típusú ellenállási mozgalom is. A második szakaszba utalja, hogy jogi-politikai követelése az *adott rendszer keretein belül* maradnak. A *reformok iránti igény* a mai globalizációkritikai egyveleg legmeghatározóbb csapásiránya. Am *ahogyan* ezt teszi, az már túlmutat a második szakaszon: olyan radikális, vagy annak tünő reformokat követelnek, amelyek a rendszer keretei között többnyire nem hajthatók végre. Ilyen a WTO megreformálása, a környezet megóvása, a háborúk leállítása, a polgári szféra bevonása a kormányzásba („résztvételi demokrácia”, „résztvételi költségvetés”) stb. A *megvalósíthatatlan* követelése azonban végső soron mégis káros, mert egyrészt energiákat veszteszt el, másrészt előbb-utóbb a tömegek kiábrándulásához, a mozgalmak, szervezetek és vezetőik hitelvesztéséhez vezet, ismét táptalajt szolgáltatva a szélsőjobboldali demagógiának. Emiatt a reformista jellegű és kritikák érik a perifériális (ma nem meghatározó) mozgalmak részéről (lásd 0).

Másfelől a globalizációkritikai mozgalom a második

szakaszon túl van, sőt fejlődését eleve a harmadik szakasznál kezdte, hiszen amennyiben a részmozgalmak egységbe szerveződnek, a saját szűkebb társadalmi csoportterdeken túl a *más alávett csoportokkal való érdekközösség is tudatosul*. A követelések sora (a társadalmi szolgáltatások leépítése elleni tiltakozás, a háborúk és a környezet-szennyezés elutasítása, a fejlődő országok adósságainak el-törlesztéséért vívott harc stb.) mind ezt hordozza. Amint azt a 3.3. fejezetben megállapítottuk: a mozgalom *genezisében nemzetközi, szolidáris és antirasszista*.

Korunk globalizációkritikai halmazának a második szakaszra jellemző tulajdonsága a *totális látásmód hiánya*: a globalizáció részkerdeit még mindig *nem* mint egy szerves egész, egy adott, történelmileg fejlődő, de meghatározott jellemzőkkel rendelkező társadalmi rendszer, a *tőke* rendszerének tulajdonságait veti fel, hanem mint korrigálható hibákat, a kapitalizmus lenyeshető kinövésait, torzulásait. Ez pedig akadályozza a tisztánlátást az összes alávett társadalmi csoport *hosszú távú közös* érdekeinek kérdésében.

A harmadik szakasz küszöbén állva tehát a mozgalom egy helyben topog. A „párttá” válásnak (az ideológiák pártként, azaz egységes és vitára kész megjelenésének) egyelőre gátat vet a tömegek jogos kiábrándultsága a politikából, és a mozgalmak meghatározó személyiségeinek erre hivatkozó magatartása. Mindezek mögött ott húzódik: a létezett „szocializmus” bukását követő rágalomhadjárat e rendszerek és velük a munkásosztály érdekeit megjeleníteni igyekvő mindentéle szervezett politikai csoportosulással szemben. A harmadik szakasz kifejlődésének gátjait a 4.2. fejezetben részletesebben is kifejtjük.

(4) Gramsci végül meghatározta az erőviszonyoknak a politikai erőviszonyokon túlmutató, végső és döntő mozanatát, ami nem más, mint a *katonai erők* viszonya. Ez a végső körülmény természetesen feltelevi a politikai szervezetheg legmagasabb fokát, egy „párt” (vagy -koalíció) vezető szerepét. A fegyveres ellenállás ugyan a globalizációs konfliktusokban időre teret kap (lásd zapatisták, Kolumbia, Irak stb.), nemzetközi egységessüléseről azonban nincsen szó.

4.2. A magáért valóvá válás korlátai

Korunk globalizációkritikai mozgalmi két fejlődési irány lehetőséget hordják magukban: egyfelől egy szervezett antikapitalista erő kialakulásának, másfelől a kapitalizmus-sal szemben csupán egy újabb harmadik utat kínáló, áforradalmi, reformer, végső soron prokapitalista iránynak az esélyét. Az utóbbi szükségképpen elbukik, hogy majdan helyét újabb mozgalomnak adja át, amely szintén ugyanez előtt a választás előtt áll majd, és így tovább mindaddig, míg a kapitalizmus meghaladására képes szervezett erő létre nem jön.

A szemléletesség kedvéért képzeljük el a globalizációkritikai mozgalmak egyikét úgy, mint amely egy széles, több kivezető ággal ellátott mederben hömpölyög egy más, jobb társadalom felé. A folyamba mindig új erek, patakok torkollnak, miközben vize az oldalágakon kisebb-nagyobb részben elfolyik. A ki-és bevezetők maguk is sokfélék: nyitottak, zsúpeltek, föld alattiak, szívárgók vagy zuhatagok. A folyamon belüli különböző – és természetesen éliesen szét nem váló – áramlatok, amelyek közül néhányat alább megemlítnék, mind más kimenetben látják a helyes irányt. Kérdés: *mi és hova* érkezik az út végén?

A párt a politikai szervezethez legmagasabb foka. Kizárólag a politikai pártok struktúrája teszi lehetővé a társadalmi csoportok számára harcuk hatékony összehangolását. A Gramsci-féle harmadik szakasznak megfelelően a *kulcskérdés tehát az, létrejön-e egy olyan politikai párt, amely egyetemlegesen magában foglalja a globalizáció ellenfeleket és szétszórt munkásoktól való objektív érdekeiket.* Ennek jelei egyelőre nem láthatók. A globalizáció alávetett társadalmi csoportjainak harcát az „egyneműség, öntudat és szervezethez” hiánya, pontosabban alacsony foka nehezíti. Mi ennek a legfőbb oka?

4.2.1. Részkérdések – harmadik út

Mint megállapítottuk, korunk globalizációkritikai mozgalmi többségükben és meghatározóan még mindig részkérdések összefüggéstelen halmazaként kezelik a globalizáció hatásait. Az eszmei *totalitás hiánya* a körükben uralkodó empirizmuson múlik, ami a pártokból és ideológiákból történt kiábrándultságból következik. Ez utóbbi mozzanat az öntudatosá válást gátló „civilkedés”-nek is oka.

A másfajta globalizációt akarók új típusú népi mozgalmait – és ebben nem különböznek a történelem bármely más társadalmi mozgásától – mindig valamilyen konkrét gyakorlati, a hétköznapiakat érintő, többnyire helyi fejlemény ösztönzi. A valóság egy tapintható szelete. A harc tehát az ösztönösség e fázisában – bár tendenciájában szükségszerűen az egész rendszert támadja, mint a küllők közé akasztott rúd¹⁰² – mindig *részleges célokért* folyik. Ebből következik, hogy az ellenállás formája, a vágyott megoldások szintén korlátozottak maradnak.

Ilyen, a globalizációkritikai mozgalmak homlokterében álló részkérdés a környezetszennyezés vagy a szegénység. Mindkettő olyan téma, amely *a rendszer alapjainak érintése nélkül* is tömegek rokonszenvét váltja ki. Ezért népszerűek a környezetvédő mozgalmak, és ezért bírálják a globalizációt vallási alapon is.

A társadalomkritika középpontjába a (technikai) fejlődés környezetromboló hatását állító „zöldmozgalmak” közös jellemzője, hogy bár feltűnik bennük a profitotívum *túlsúlyának* bírálata, de a szocializmus gondolatát – vagyis a profitotívum teljes kiiktatását – szintén elutasítják. A környezetvédő mozgalmak és szervezetek elsősorban a fejlett nyugati országokban (USA, EU), ott is elsősorban a jobb módú rétegek körében erősek. Kelet-Európában a nyugati szervezetek leányszervezeteiként indultak fejlődésnek, és a helyi „grassroots” kezdeményezések is ezek

¹⁰² Az ATTAC elektronikus formában terjesztett nemzetközi hírlévelének címe „Sand in the Wheel” („Homok a kerékben” – vagyis por szem a gépezetben).

anyag, szervezeti, információs háttérhez kapcsolódnak (lásd például Ökótárs).

A globalizációt kritizáló vallási csoportok esetében alapvetően az önző gazdagodásnak a vallási (keresztény, iszlám, buddhista stb.) elvek talaján gyakorolt *erkölcsi* bírálatáról van szó,¹⁰³ a vallási civil szervezetek pedig nem egyszer igen radikális, „plebejus” indíttatású, adott esetben még a hivatalos egyházat is bíráló, a vallási alapelvekhez „visszatérő” (vagy attól el sem távolodott) aktivitást mutatnak. A vallási szervezetek magatartása természetesen különböző, sőt egyes nemzetközi szervezeteken belül is lehetnek eltérések a nemzeti csoportok között. A Washingtoni Egyházak Szövetsége (*Washington Association of Churches*) például a szakszervezetekkel (AFL-CIO) közösen mozgósított a seattle-i WTO-ülés elleni tüntetésre, és közös imák mellett felvonulásra, sőt a WTO-küldöttek fogadásának helyet adó épület körüli emberi lánc alkotására szólította fel hívóit. A nemzetközi Pax Romana határozotan fellépett az USA iraki háborúja ellen, és a 2002 novemberében Firenzében megrendezett Európai Szociális Fórumon a radikális baloldaliak mellett menetelve vonult fel egy „másik világ”-ért. A magyarországi Pax Romana viszont a tagjai között meglévő hajlandóság ellenére sem akart együttműködni a hazai szociális fórum mozgalommal, vagy részt venni a rendezvényein, még ha azok a háború ellen szóltak is. Másfelől a szintén magyarországi katolikus civil szervezet, a Bokor Bázisközösség az akcióegység alapján nyitott az együttműködésre a szociális viszonyok javítását és a béke ügyét képviselő más ideológiai alapállású szervezetekkel (magával a szociális fórummal is). A vallási mozgalmakra szintén jellemző a tulajdonviszonyokat gyökeresen átrendező „szocialista” alternatíva elutasítása.

A részproblémáknál megragadó mozgalmak szükség-szerűen futnak a *harmadikutas* karjaiba. Petras (2002) az iszlám kapcsán említi, de valójában minden „harmadikutas” mozgalomra jellemző, hogy alternatív fejlődési irá-

¹⁰³ Lásd például II. János Pál kapitalizmust bíráló nyilatkozatait.

nyuk (1) elmozdulás a *szabadpiaci gazdaságpolitika* felé, vagy (2) behódolás a *nacionallizmusnak*. Mindkét esetben a kapitalizmus és kommunizmus egyidejű *elutasítása* a kulcs, amely kettős tagadás szükségességűen a kapitalizmus – szabadpiaci, vagy mélyen diktatórikus formában történő – elfogadásához vezet, bizonyítva ezáltal, hogy a harmadik út nem létezik.

4.2.2. A reformizmus gyökerei

A globalizáció kárvallott tömegeinek a tapasztalatból sarjadó ösztönössége, és az ebből fakadó képtelenségük arra, hogy a részek helyett az *egészet* lássák és értsék, szükség-szerűen reformizmushoz vezet. Ennek egyrészt az a közvetlen forma az oka, amelyben a társadalmi ellentmondások a legszembetűnőbbben jelennek meg (transznacionális tőke), másrészt a fejlett országok kárvallottainak sajátos helyzete (hogy t.i. a kapitalizmus előző szakaszában más országokhoz képest privilégiumokat élveztek).

A *transznacionális monopóliumok érdekeinek uralkodóvá válásával* a különböző társadalmi csoportok érdekei egyre többször sérülnek, az ellenállás nő. Fő bűnösökként azonban nem a kapitalizmus gazdasági alaptörvényei, hanem a konkrét helyzetekért *közvetlenül* felelősséget viselő, a gátlástalan nyereszkezdést szabadjára engedő, sőt azt istenítő gazdaságpolitika és eszmerendszer, a *neoliberalizmus* kínálkozik. Az alapvető *közvetlen tapasztalás* megfelelő általánosítás és elmélet nélkül így válik torz következtetések és eredménytelenségre ítelt cselekvések forrásává.

A társadalmi ellenállásnak a korábbiakhoz képes újszerű vonása, hogy a *fejlett országokban* is megjelenik. Mivel ott a kapitalizmust még „élhető” (jóléti állammonopolista) formájában tapasztalták meg az emberek, *újítottú bajaik* forrásául kizárólag a jóléti állam leépítésével azonosított globalizációt, pontosabban annak gazdaságpolitikáját nevezik meg. A legfőbb ellenség tehát innen nézve is a *neoliberalizmus*. Igaz ugyan, hogy ami a fejlett országokban új, az a fejlődőkben nagyon is jól ismert, a globalizációval

szembeni ellenállás azonban csak akkor vált világmozgalmá, amikor a világ munkavállalóinak „arisztokráciája”, a fejlett országok munkásai – életkörülményeik romlása következtében – megtagasztalták valóságos helyüket a „világok lehető legjobbjában”.

Az általános – kapitalizmussal szembeni – ellenállás tehát egy különös – a „neoliberális globalizációval” szembeni –, jószerivel a világ „munkáсарisztokráciája” vezette ellenállássá átalakulva kapott lendületet a kilencvenes évek végén, hogy aztán növekedése és belső fejlődése révén mindinkább magába foglalja, összeszervezze a szembenállás más irányzatait is.

Ez az ellentmondásos folyamat tükröződik a globalizációval szembeni megmozdulások eddigi történetében is. Tudjuk, hogy ezek csirája a zapatista felkelés. Bár a zapatisták programja áttöri a tulajdonviszonyok uralkodó rendszerét (az 50–100 hektár feletti termőföldek kisajátítását, közösségi tulajdonba adását követelik), programjuk és társadalomelemzésük nem jut el a kapitalizmus alapvető elutasításáig. A globalizációt és hatásait jelenszinten ragadják meg („pénzhatalom, háborúk, destrukció, elnéptelenedés, a gazdagság koncentrációja, kizsákmányolás, munkanélküliség” stb. – lásd Marcos, 2000, 180.), harcoltak pedig a „neoliberális globalizáció ellen” folytatják.

4.2.3. „Civilség”

A globalizációkritikus mozgalmak alapvetően „civil” mozgalmak. Bár számottevő kapcsolataik vannak különböző baloldali pártokkal, „civilségüket” egyelőre nem szándékoznak feladni. Ugyanakkor a fejlődés irányát jelzi, hogy újabban e tekintetben szintén éles véleménykülönbségekkel találkozhatunk a szervezetek között, sőt azokon belül is. (A német ATTAC berkeiben például heves vitát váltott ki a szervezetnek az Európai Baloldali Párthoz kötődő viszonya.)

Történetileg a zapatisták adták meg a később nemzetközivé váló mozgalom szervezeti kereteit is: *pártok helyett*

a civil társadalomra, a civil szervezetekre kell támaszkodnia az ellenállásnak. („Szarok a földkerekség minden forradalmi élcsapatárai” – írta Marcos az ETA-nak. Lówy, 2003. 6.) A pártok elutasításának azonban nem ez az alapvető oka (hiszen már a zapatisták viselkedése is következmeny).

A „civil” jelleg hangsúlyozása két forrásból táplálkozik. Egyfelől a tömegek hajlandóságából, másfelől a globalizációval szembeni ellenállás kordában tartásában érdekelt uralkodó körök taktikájából. A társadalmi viszonyok bizonyultságát jelzi, hogy mindkettő támaszra lel a kispolgári „harmadik út”-ban, abban az ideológiában, amely a *szociáldemokrácia áruulását* volt hivatott kozmetikázni, eképpen a tömegek pártokból történt kiábrándultságának egyik legfőbb oka.

A tömegekben igen erős a pártoktól való irtózás, ami különös tapasztalataik helytelen általánosításából („ha minden létező párt rossz, akkor a párt mint forma rossz”), valamint a Szovjetunió szétesése óta páratlanul sikeres antiszocialista, antikommunista, antibolsevista stb. propagandából adódik. (Lásd Marcos parancsnok keresetlen véleményét az élcsapatról.) Az elmúlt évtizedek, különösen az utolsó tizenöt év, azzal a tapasztalattal szolgáltak az ösztönösen antikapitalista tömegek számára, hogy minden politikus hazudik, és csak a saját hasznát keresi, míg a pártok ígéretnek, aztán hatalomra kerülve ugyanazt teszik, amit elődeik. Ezeket a benyomásokat a volt szocialista országokban a rendszerváltó „szocialista” és „kommunista” pártok, a fejlett Nyugaton pedig a szociáldemokrata pártok alapozták meg, Nyugaton a liberalizmus, Keleten a kapitalizmus viszhozásának aktív támogatásával. Az *elfordulás a pártoktól* tehát általában a pártpolitikától történő elfordulást jelenti, de a *magát baloldalinak* („szociáldemokratának”, „szocialistának”, „reform]kommunista-nak”) nevező politikában való csalódást rejt. Ismét egy terminológiai vita szolgál ehhez illusztrációul. A magyarországi globalizációkritikai mozgalmak között vita van a tekintetben, hogy a „social forum”-ot szociális vagy társadalmi fórumnak fordítsák-e. Az előbbi elutasító (többnyi-

re zöld|szervezetek szerint – amint az az internetes vitákban kiderült – a „társadalmi” nemcsak azért helyesebb, mert az I. World Social Forumra aprópót szolgáltatató davoisi „World Economic Forum” (Világgazdasági Fórum) -ra a „világtársadalmi” név rímel, hanem azért is, mert a világmozgalomnak *semmi köze* a „szocialistához”, szemben azzal, amit a magyar „szociális” szó sugall. Eltekintve most a *szociális* és a *szocialista* szavak jelentése közötti kapcsolattól, megemlítendő, hogy a 2002-es novemberi firenzei Európai Szociális Fórumon e sorok írójának tanúsága szerint egy olasz aktivista az egyik plenáris ülésen azzal zárta beszédét, utalva a mozgalom egyik leghíresebb jelszavára: „Igen, »lehet más a világ«, de ez a más csak a szocializmus lehet!”.

A civilség előnyben részesítése összefügg a globalizációnak a dolgozó tömegekre gyakorolt hatásaival is (lásd **I. rész 2.2. fejezet**). Az atomizáltság és az intenzív munka, a munkanélküliség, az általános megélhetési nehézségek és a túltengő individualizmus, a fennálló megváltoztathatatlanságának érzete közepette sem idő, sem energia, sem pénz, sem hajlandóság nincs komoly elkötelezettséggel járó szervezeti tagságra. Szemben a párttagsággal, ahol kötelező határozatok és teljesítendő, számonkérhető feladatok vannak, a civil szervezeti tagság nem kötelez semmire, gyakran még a vitákban kiérlelt többségi vélemény elfogadására sem. A „társadalmi munka” anyagi és erkölcsi terheit csak az individualizmusát tudatosan levető ember vállalja fel. Az ehhez szükséges tudatosságot azonban éppen a közösségben és a közösséggért végzett áldozatos munka művelheti ki leginkább. E rossz körből kitörni nehéz, segítséget csak a kollektív cselekvés példája és élménye, az elért sikerek nyújthatnak – legyenek azok bármilyen kicsik.

A globalizációkritikai mozgalmak nagy része tehát ragaszkodik civil jellegéhez, ezzel is kifejezve, hogy valami mást akar, mint amit a nyugati és keleti politikások nekik nyújtanak. Bár ennek ellenére létezik akcióegység, sőt ezen is túlmutató kapcsolat a „civil” mozgalmak és a pártok között, ez nem ölt szervezeti formát. A globalizációkritikus szervezetek többsége – különösen Kelet-Európában, így ha-

zánkban is – hallani sem akar a pártokkal történő együttműködésről, a pártválasról, sőt a pártoknak még a jelenlétét sem tartja kívánatosnak rendezvényein – anélkül, hogy megadná az adott párttal vagy pártokkal való szembenállás konkrét elvi okait.

Eddig a civilség okait a tömegek oldaláról vizsgáltuk. A „párt”-tal, mint a politikai szerveződés formájával szembeni ellenállás, a „civilség” féltő őrizése azonban az *uralkodó körök taktikájának* is köszönhető. A „civil társadalom” *bevett és túl tágass (azaz semmitmondó) fogalma mellett betölti azt a szerepet, amelyre az uralkodó osztályoknak mindig is szükségük volt: elrejtí az osztályviszonyokat, holott azok léteznek, összetartozást mímel ott, ahol nincs és ellentétet ott, ahol az nem létezik. E funkciójában a „civil társadalom” azonos a „nemzet” fogalmával. Így például egyaránt a civil társadalom része az új-zélandi Trade Liberalisation Network, vagy a hasonló irányultságú magyarországi Hayek Társaság és az ATTAC vagy a Globalise Resistance, sőt – mint Choudry (2001) felveti – akár a mafia is. A szervezeti forma túlhangsúlyozása miatt ugyanakkor ellentétbe kerülhet egy „civil” ellenállási mozgalom egy hasonló célokra szerveződő párttal.*

A globalizáció hasznélvezői számára jól jön, ha azt a látszatot kelthetik, hogy párbeszédet folytatnak a civil társadalommal, egyeztetik velük érdekeiket, konzultálnak, együttműködnek velük. Az Ázsiai Fejlesztési Bank (*Asian Development Bank*) például deklarálta „a civil társadalommal való együttműködés erősítésére és problémáik orvoslására törekszik”. A WTO főigazgatója, Mike Moore üdvözli a civil társadalomból érkező kritikákat, mondván, ezek „informálnak minket [a WTO-t], és jobb munkára inspirálnak”. (Choudry, 2001) Hasonlóképpen örömet fejez ki a Világbank, vagy az Amerikai Fejlesztési Bank (*Inter-American Development Bank*), hogy együtt dolgozhat a civilekkel. A Világbank 2000/2001-es World Development Reportja pedig világosan kimondja: a társadalmi fragmentáció orvosolható a különböző fórumok és az „energiák politikai folyamatokba való csatornázása” révén, *ahelyett, hogy a konfliktusok nyíltá válhának*, majd

imperatívusként állítja a nemzetközi pénzügyi és egyéb intézmények elé, hogy törekedjenek a párbeszédre a szegényeket képviselő civil szervezetekkel. (World Bank, 2001/b, 10., 12.)

A globalizáció helyi, regionális, valamint nemzetközi végrehajtó, illetve hasznélvező intézményei és gazdálkodói (nemzetközi szervezetek, államok, sőt elhárító szervezetek)¹⁰⁴ gyakorlata kiadják programjaikat véleményezésre „a civil társadalomnak”, bevonják őket a végrehajtásba, és ami nem egy esetben mindezzel jár: nagy számban integrálják, finanszírozzák a „pártfüggetlen” NGO-kat, CSO-kat.¹⁰⁵ Ilyen például a már említett (a „szegénység és az elnyomás ellen harcoló”) *One World Action*, amelyet a brit Fejlesztési Minisztérium finanszíroz, vagy az amerikai adományozói konzorcium alapította magyarországi Ökótárs, amelynek fenntartói között szerepel az osztrák Környezetvédelmi Minisztérium, a kanadai nagykövetség, a Honeywell Foundation, a holland nagykövetség, az EU PHARE programja és a Rockefeller Brothers Fund.¹⁰⁶ Az Ökótárs éves jelentéséből megtudhatjuk, hogy 2003-ban ez a szervezet volt az egyik a három magyarországi alapítvány közül,¹⁰⁷ amely meghívások alapon (!) elnyerte az 5 nagy amerikai magánalapítvány¹⁰⁸ által létrehozott alap (*Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe*) magyarországi partnerének státusát. (Az Ökótárs korábban is kapcsolatban állt az alappal.) Az Ökótárs az egyik fő finanszírozója az atomenergia használata ellen küzdő magyarországi Energiaklubnak. Mindkét szervezet rendszeresen részt vesz a szociális fórum mozgalom (kiutazásainak stb.) finanszírozásában. Ugyanakkor mind az Ökótárs, mind az Energiaklub, de a velük jó kapcsolatban lévő ma-

¹⁰⁴ Az ilyen kapcsolatokat természetükből adódóan nehéz bizonyítani, de köztudottan léteznek.

¹⁰⁵ NGO: non-governmental organization, CSO: civil society organization.

¹⁰⁶ <http://www.okotars.hu> (2005-01-11)

¹⁰⁷ A másik kettő a magyar Soros Alapítvány és a Civil Társadalom Fejlesztésért Alapítvány.

¹⁰⁸ C.S. Mott Foundation, Ford Foundation, German Marshall Fund of the United States, Rockefeller Brothers Fund, Soros Foundation.

gyarországi Greenpeace (és az ahhoz pénzügyileg is kapcsolódó zöldszervezetek) határozottan ellenáll a magyar szociális fórummozgalmak más („balosabb”), anyagiakkal kevésbé jól ellátott szervezeteivel történő szorosabb együttműködésnek.

Amint azt Chossudovsky (1999) megállapítja: Seattle példája is mutatja, hogy az új világtrend ellenzői és az e rendszer által termelt „partner” civilszervezetek között éles vízvonalasztó húzódik. (Chossudovsky, 2000, 158.) Ahhoz, hogy meggyőződjünk róla, mennyire igaz a van Chossudovskynak, csak el kell látogatni a WTO honlapjára és megkeresni a partner civil szervezeteket.¹⁰⁹ 1996 óta több száz, sőt napjainkra már több ezer „nem kormányzati szervezet” szerepel meghívottként a WTO miniszteri ülésén, közöttük olyan társulások, amelyeket a **Mellékletben** többé-kevésbé harcok globális szervezeteiként ismerhetünk meg, például az ATTAC, a *Christian Aid*, a *Friends of the Earth*, az Oxfam, a *Focus on the Global South*, a *Greenpeace*, az *International Forum on Globalization* stb. együtt a tradicionális környezetvédőkkel, így a *World Wildlife Foundation*, vagy a legkülönbözőbb országok gyáripárosaival, például a *World Wildlife Foundation* szövetségével, mint „a szabadkereskedelem rajongóinak klubja” (*Free Trade Fan Club*) stb.¹¹⁰ A Porto Alegreben megtartott Szociális Világforum kapcsán egyesek azt is felvetették:¹¹¹ hogyan lehetséges, hogy a fórum fő szervezői közt található a munkaadókából álló *Brazilian Association of Entrepreneurs for Citizenship* (CIVES) valamilyen mint a sokféle szervezetet tömörítő *Brazilian Association of NGOs* (ABONG).

¹⁰⁹ http://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/doha_attend_e.doc (2005-12-01)

¹¹⁰ Igaz, nem minden meghívott fogadja el ezeket a meghívásokat, illetve az általa kínált szabályokat. Többek között például az ATTAC is kifejezetten elutasítja, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetek politikájuk legitimálására használják őket. (Lásd Cassen, 2002, 169.) Ettől persze a törekvés még törekvés marad...

¹¹¹ Szakszervezeti vezetők levele a 2002-es WSF-en részt vevő szakszervezeti vezetőkhoz és más aktivistákhoz. Is it possible to put a human face on globalization and war?... Lásd 0

Természetesen a tárgyalás mint konfliktusrendezési forma nem zárható ki a történelmi haladás eszközei közül. Az érdekvédelmi harcban az uralkodó körök képviselőivel folyó párbeszéd nem kerülhető meg. Ennek ellenére a globalizáció eddigi története azt bizonyítja, hogy a tárgyalások semmit sem érnek a demonstratív tömegakciók nélkül. Ezért a WTO-val vagy az EU-val folytatott együttműködést sokan „kirakatpolitikának” ítélik. Olyannyira, hogy a globalizációkritikai mozgalomban kezdenek „nem szalonképesek” lenni azok a civil szervezetek, amelyek szorosabb együttműködésre hajlandók (sőt, sokan már a tárgyalásokat is elítélik), miközben a „civilség” még mindig komoly értéknek számít.

A mozgalom oly sok más aspektusához hasonlóan, a „meghívott NGO-k” problémáját is árnyaltan kell kezelni. Amint azt egy magyar diplomata kifejtette: az EU WTO-val kapcsolatos érdekegyeztető tárgyalásain a leginkább „rettegett” partnerek az olyan nagy, nemzetközi hálózattal bíró és felkészült szervezetek, mint az Oxfam vagy a *World Wildlife Fund* (WWF). Az először Seattle-ben győztes mechanismus tehát tovább él: a globalizáció szervezetei (WTO, Világbank, IMF, EU stb.) által partnerként elfogadott – főleg környezetvédő – civil szervezetek, a globális uralkodó osztályon belüli konfliktusokkal együtt és „háttuk mögött” az (általuk nem is szükségszerűen felvállalt) népharaggal, mindig hatékony kerékkötői lehetnek a transznacionális tőke korlátlan terjeszkedésével egyenlő „globalizációnak”.

* * *

Az eddigiekből kiderült, hogy a világpolitikában immár tényezőnek számító globalizációkritikai mozgalom párt híján még messze van attól, hogy az érintett társadalmi csoportok, nevezetesen az ezararcú „globális munkásosztály” öntudata legyen. A globalizáció nyomására azonban – az annak hasznélvezői által nyitott feszültséglevezető szelepek ellenére – nő az igény az ismeretterjesztésre, a fennálló viszonyok megértésére és a szervezethez. Amennyi-

ben a globalizáció okozta társadalmi károk nem enyhülnek, a kárvallottak tiltakozása előbb-utóbb (még ha többszöri nekifutással is) arra vezet, hogy a világmozgalom a maga nyilván soha el nem múló belső vítaival együtt, de azok által némiképpen megtisztulva, egy politikailag egységesebb, fegyelmezettebb és a rendszerrel szemben egyre kritikusabb formát ölt – helyi, regionális és nemzetközi méretekben egyaránt: a Gramsci alapján vázolt politikai erőviszonyok történelmi szükségszerűséggel igazodnak az adott társadalmi erőviszonyokhoz.

A szakszervezetek, civil mozgalmak, sőt esetenként pártok akciógysége és a fegyveres ellenállás ezektől nem teljesen elszigetelt különböző formáinak jelenléte a tömegök önvédelmi mozgalmának keretei között mindenesetre már most is arra mutat, hogy a kapitalizmus nem szűnt meg kitermelni a maga sírását...

III. rész:

Esettanulmányok

1. Válság a globalizációban: áthárítás

A konjunktúraciklusok egységestülése

A tőkés termelés konjunktúraciklusai a globalizáció következtében világszinten harmonizálódnak oly módon, hogy *a fejlett országok ciklusai egyetemessé válnak.*¹¹² Mivel a globalizáció a piaci hierarchia fejlett vállalatok uralma alatt történő kiterjesztését jelenti, a konjunktúrális hullámzások maguk is hierarchikus rendben valósulnak meg: mint a vízbe dobott kő gyűrűi, úgy terjednek szét a világpiac szereplői között. A fejlett országok konjunktúrája uralja a világpiacot, bár termelési zavaraik késve jelennek meg a periférián – ezen alapul az *áthárítás*.

A különböző régiók konjunktúráit a fejlett országok transznacionális vállalatainak konjunktúrája olyan mértékben határozza meg, amilyen mértékben az adott régiót ez a transznacionális tőke magába olvasztotta. Ezért egyre kevésbé helytálló konjunktúraciklusokról beszélni, és ezért nem pontos e ciklusok „harmonizációját” emlegetni: ugyanis nem különálló gazdaságok fejlődése válik hasonlóvá, hanem *a gazdaságok mozgatóereje lesz egységes*. Szabad áramlásukkal a tőkék „viszik magukkal” konjunktúrájukat.

Az adósságválság mint a válságáthárítás egyik formája

Az 1973/1974-es válság egyfelől véget vetett annak a – viszonylag zavarmentes háború utáni fejlődésben gyökerező – illúziónak, hogy sikerült kiküszöbölni a piacgazdaság ciklikusságát, másfelől rávilágított, hogy a transznacioná-

¹¹² Lásd részletesebben Artner, 1998.

lis vállalatok tevékenysége (globalizáció) révén egyes régiók, országocsoportok képesek minden korábbinál tökéletesebben „teríteni”, áthárítani a válságot.

A válságot, tehát a mikroelektronika elterjedése előtti kor termelési-technikai szerkezetének elavulását az olajár-robbanás nyomán keletkező, többnyire európai bankokban felhalmozott hatalmas jövedelmek testestették meg. Ezek voltak azok a „főös” tőkéik (euro- vagy petrodollárok), amelyek azért heverték paragon, mert az adott termelési struktúrában, az adott technikai szinten már nem voltak rentábilisan (értsd: profitál) befektethetők. A kapitalizmus szabadversenyes korában ezek a tőkék a túltermelési válság tisztítótűzében „elenyésztek” volna (meg kellett volna semmisíteni őket). A transznacionális szervezetek működése azonban lehetővé tette újrahaznosításukat, mégpedig a hitelezés és termeléskitelepítés révén.

A fejlett országok a petrodollárokból kicsapódott „főös” tőkéjüket hátramoszosan forgatták meg haszonnal a fejlődő országok segítségével és kárára. (1) Először pénz formájában kölcsönadták nekik (ebből kamatnyereséget húztak). (2) Másodszor ezen a pénzen a fejlődő országok megvásárolták a fejlettek elavult árukészleteit, tehát a pénz visszaáramlott hozzájuk. Így ez utóbbiak nemcsak megszábadultak veszteségeiktől – az elavult termékek „tengerbe szórásától” –, de még profitot is termelhettek. A hitelen történő áru-, vagyis (fogyasztási cikkek)-vásárlásról később kiejelenthették: a fejlődők „felélték” a kölcsön kapott pénzt. (3) Végül pedig a fejlődő országok a hiteleket technológiavásárlásra, állami vagy államilag támogatott nagyberuházásokra (is) fordították, ezekhez a technológiát pedig a fejlett országoktól szereztek be gépvásárlás, apport formájában. Ezekben a folyamatokban a fejlett országok vállalatai alaposan kivették részüket (beruházóként, alvállalkozóként, beszállítóként), újra rentábilisan használva a centrum munkaerőpiaci viszonyai között már nem nyereséges technológiájukat, ezáltal veszteség helyett ismét profitot realizálhattak. A fejlődő országokban így felépített iparról pedig később – joggal – állapították meg az elemzők, hogy elavult, a világpiacon nem versenyképes technológiát képvisel.

Összegezve tehát: a fejlődő országoknak juttatott hitelek, az ezekből felvásárolt nyugati (erkölcsileg kopott) áruk, és az ezekből finanszírozott, jórészt a transznacionális vállalatok közreműködésével megvalósított, de a régi (elavult) technológiai szintet képviselő beruházások jelentették azt a harmas csatornarendszert, amelynek révén a fejlődő országok kedvező beruházási környezetében a „főös” tőke – veszteség helyett – profitot hozó módon újrahasznosult.

Miközben a fejlődő országok, élükön a latin-amerikai térség államaival, egy világgpiaci szinten már elavult szerkezet építettek ki – a fejlett világ hitelein és a fejlett világ termékeiből –, addig a fejlett országok (elsősorban az USA és az európai nemzetek) az ebben történő közreműködés révén szerzett jövedelemből lassan, kényelmesen átstrukturálták gazdaságukat. Az 1982-ben kirobbant adósságváltságban a világgazdaság vezető hatalmai a fejlődő országok versenyképtelen struktúrájának válságát láttatták, holott ez a válság még mindig a hetvenes évek elejének mikroelektronikai forradalma által (a fejlett országokban) halálra ítélt tőkéik válsága volt.

Az elavult tőkék kitelepítése formájában zajló áthárítási mechanizmust egyébként a maga eszközeivel a polgári közgazdaságtan is leírta, bár nem így nevezte. Sőt éppen ellenkezőleg, a fejlődés üdvözlendő formájának tartotta/tartja. A japán Kaname Akamatsu már a harmincas években megalkotta a „repülő libák” (flying geese) elméletet. Ebben a libák V alakzatú repülése szolgált a követő jellegű iparosi társi modell szemléltetésére, amelyben a nemzetközi szempontot a technológiáknak a fejlettekben a fejlődő országokba történő telepítése adja. Egy későbbi művében pedig leszögezte: lehetetlen anélkül tanulmányozni a fejlődő országok gazdasági növekedését, hogy ne vennénk figyelembe a köztük és a fejlett országok közti összefüggéseket. Igaz, Akamatsu itt a tanulási effektusra gondolt.¹¹³ A Marshall-terv kidolgozásában, az IMF és a GATT munkájában is részt vevő amerikai Raymond Vernon pedig az 1960-as

¹¹³ Akamatsu, 1962, 1. Lásd még: Ozawa, 2001.

évek közepén leírta, hogyan települnek ki a termékek/technológiák az életciklusok érettebb szakaszától kezdve az alacsonyabb bérű fejlődő országokba. Vernon szintén pusztán fejlesztési hatást látott ebben az általa leírt folyamatban, és – Akamatsuhoz hasonlóan – fel sem merült benne, hogy az a világgazdasági hierarchia megerősítését szolgálja.

Világgazdasági hierarchia és válságáthárítás

Az adósságválsághoz vezető folyamatok az áthárításnak csak egy formáját jelentik. Az imént tárgyalt hitelezés mellett (a hetvenes években) erre szolgált az *adósságmenedzsment* (a nyolcvanas években), valamint *Kelet-Európa integrálása* (a kilencvenes években) is.

Az adósságválságra kínált receptek lehetővé tették a fejlődő országok addigi nemzeti piacvédő politikáinak kiiktatását, és a *fejlődő országok sorának tökéletesebb integrálását* a fejlett országok transznacionális tőkéje vezérelte világgazdaságba (leértékelés, liberalizáció, dereguláció, privatizáció, a fejlett országok igényeihez igazodó termelési struktúra kialakítása). E keretek között a fejlődő országok egy részében beindult bizonyos növekedés, ami azonban két szempontból is ellentmondásos volt: egyfelől *nem a helyi alapokra* és igényekre épült, másfelől *nem oldotta meg a „főlős” tőkék problémáit*; amíg lehet, az olcsó munkaerőt kihasználva a világpiacon egyébként nem versenyképes technológiákat újra kihasználták a fejlődő országokban, a fejlett országok az adósságmenedzsment révén is „megduplázták” tőkéjük konjunktúraciklusát.

E szerint miként a hetvenes évek hitelexpanziója idején, úgy a nyolcvanas évek stabilizációs és alkalmazkodási programjai idején sem „vitték végig” a válságot: a „főlős” (elavult) tőkét nem cserélték le, hanem a perifériákon *újra befektették*. A világgazdasági válságot a fejlett országok – vállalatai – az adósságmenedzsment révén csak *vábbögögtették*.

A nyolcvanas évek végére az elavult technikák extenzív kiterjesztésén (a fejlődő országokba irányításán) alapuló

„válságmenedzselés” lehetőségei kezdtek kimerülni. *Ebben a helyzetben a „szocializmus” bukása mentőövként érkezett a fejlett országok számára: újabb piacok nyíltak meg az elavult tőkék előtt*. A fejlett országok termelési modernizációja tehát ismét költségmentesen folytatódhatott: a lefutott termékek, erkölcsileg kopott, a nyugati bérekkel már semmi esetre sem versenyképes technológiák *Kelet-Európában profittal realizálódhattak*.

Az elavult tőkék újrahasonosításának folyamata így mindig az egyes „feljövő” régiók jó konjunktúrájaként jelent meg. A hetvenes évek elejének válsága a fejlődő országok (latin-amerikai, afrikai államok) hitelalapú fejlődésében (eladósodásában) oldódott fel – ideiglenesen. A nyolcvanas évek elejének válsága az adósságválság formájában már magában foglalta a hetvenes években már korábban elavult technológiák újrahasonosíthatóságának kimerülését is. A korszak adósságmenedzsmentje nem véletlenül volt sikertelen (Latin-Amerika számára ez az „elvesztett évtized”), hiszen az újabb hitelek csak a régiék finanszírozását és – ha egyáltalán – továbbra is másod-harmadrangú technológiai beruházásokat jelentettek. Így az adóssággal küzdő országok helyett más régiókban hasznosult a fejlett országok tőkéje, ahol ráadásul szigorú állami beavatkozás segítette a (hazai és külföldi) tőkeértékesülést: a nyolcvanas évek válsága a kelet-ázsiai fejlődésben nyert (ideiglenes) megoldást. A kilencvenes évek elejének válsága, amely már *halmozottan* tartalmazott elavult tőkét, a kelet-európai rendszerváltás jóvoltából alakulhatott át ismét (a „transzformációs krízis” után) helyi fellendüléssé.

A kilencvenes évek lokálisként jelentkező pénzügyi válságainak alapja

A transznacionális vállalatok áruinak és tőkéinek terjeszkedése mindeközben tovább haladt. A világpiacon az olcsó bérű államok a fejlett országokban korábban, vagy egy időben gyártott termékekkel jelentettek versenyt még a fejlett országok számára is. Délkelet-Ázsia nemzeteti nagyrészt

saját erőből tették azt, amit a fejlett országok az integrált (latin-amerikai, európai) fejlődő országokban működő leányvállalataik révén: *kedvező beruházási feltételeikkel (alacsony bérek, intenzív munka) profitábilisan működtek a világszinten már elavult technológiákat.*

A verseny azonban Délkelet-Ázsiát sem kerülte el: az alkalmazott technikák lassan itt is versenyképtelenné váltak. Technikai (termelékenység) ugrás híján csak a valuták leértékelésével lehetett volna tartani a versenyképességet. *A váltás azonban késni látszott. Ez volt az ázsiai valuták ellen intézett támadás realgazdasági alapja.*

Hasonló folyamatok játszódtak le Oroszországban is: a fejlett európai és amerikai vállalatok által „megtervezett” termelés e vállalatok számára ugyan profittal járt, világi piaci mércével mérve azonban nem hozott létre versenyképes, a világgazdaság stresszhatásainak ellenálló, erős gazdaságot.

Lokális válságok és globális válság

A fejlődő régiók válsága ottani érdekelttségei miatt súlyosan veszélyezteti a fejlett országok tőkéjét is. *Úgy tűnik, a perifériák válsága okoz világgazdasági krízist.*

A fejlett országokból induló globális válság *helyi, regionális válságok láncszemévé alakul át* a transznacionális tőke és politikai támaszainak szervezőereje folytán. A válságmechanizmus tehát fordított képet mutat: látszólag a perifériáról indul, és/vagy egyedi esetnek tűnik (lásd például Japán helyzetét).

Napjaink válságjelenségeinek azonban egy gyökerük van: a fejlett országokban megvalósult technikai haladás szülte túltermelési válság, ami gyakorlatban a *profittermelésre képtelen tőkék fölös bőségét* jelenti. Ez az alapja a termelés felett elhatalmasodó *spekulációnak*: a termelésben kellő profittal nem forgatható tőkék máshol keresnek értékesülést. Hosszabb távon a profitráta tendenciális esése mind több tőkét lök a területre, amely önmagában tisztán tükrözi a *termelés adott kereteinek végzetes kimerülését.*

A nyolcvanas évek óta tapasztalt helyi krízisekkel kapcsolatban tehát mindig fel kell tenni a kérdést: kinek a válsága? A válasz a fentiek alapján az, hogy semmiképpen sem pusztán Délkelet-Ázsia, Latin-Amerika vagy Oroszország válságáról van szó. Az elmúlt évtizedekben a fejlett országokból több száz milliárd dollár vándorolt ezekbe az országokba hitei, működőtőke és áru (termelőeszköz) formájában, vagy áramlott minden eddiginél nagyobb mértékben a spekulációba. *Ezek a tőkék vámak átstrukturálásra, vagyis ezek értékesítési válságáról van szó.*

A fejlődő régiók válsága tehát a globalizálódó tőkés világgazdaság túltermelési válsága, amely a globalizáció által hárító mechanizmusai révén – és a spekulációs tőkemozgások által „terítve” és felnagyítva – lokális válságok formájában jelenik meg.

2. Az 1997-es délkelet-ázsiai válságról

Az 1997-es délkelet-ázsiai válság *spekulációs természetű pénzügyi válság* volt, amely azonban nem következhetett volna be, ha nem teremtnének meg *feltételei a reálgazdaságban*. A spekuláció erőteljesen képes hatni a reálgazdaságra, de az alapvető determinációs mechanizmus mégis fordított. Egyrészt a pénzügyi spekulációban felhasználó tőkét a reálgazdaság szüli azzal, hogy a tőkék értékesülése számára romló feltételeket terem. Másrészt a spekulációs tevékenységet a reálgazdaság teszi lehetővé azzal, hogy eltérő fejlettségi szinteket produkál. Harmadrészt a reálgazdaságban (és csak ott) létrejövő erőviszonyok kényszerítik ki azokat a gazdaságpolitikai változásokat (liberalizáció, dereguláció), amelyek alapján a spekuláció egyáltalában lehetséges. És végül negyedrészt, de egyáltalán nem utolsósorban: a spekuláció aggregált nettó eredménye csak a reálgazdaságból származhat. A semmiből ugyanis még pénz sem lesz. A spekulációban megforgatott óriási összegű fiktív pénzek nagyrészt kiegyenlítik egymást. Az ügyletek ma már elektronikus úton zajlanak, csak az egyenleget fizetik ki vagy írják jóvá a nap végén. Ekkor egyesek nyernek, mások veszítenek. Ha ezeket a nyereségeket és veszteségeket is összevonnuk, vagy pozitív eredményt kapunk, vagy nullát. Az pedig, ami a spekulációs dollármiliárdokból a nullszaldós játékon felül marad (ha marad), nem lehet más, mint a termelésből kivont – oda vissza nem forgatott – tőke.

A válság reálgazdasági alapja

(a) *A világgazdasági hierarchia*. Az ázsiai országok a nyolcvanas és kilencvenes években mind a termelő-, mind a spekulációs tőke számára jó megtérülési lehetőséget kínáltak. Itt lehetett befektetni azokat a fölös tőkéket, amelyeket az USA-ban, Európában vagy Japánban – ha 1929–1933-at írunk – meg kellett volna semmisíteni (lásd **1. esettanulmány**).

(b) *A feltöretlen dió*. A keleti társadalmi fejlődés sajátosságainak egyik eredőjeként a helyi uralkodó osztály *viszonylag független uralmi pozíciókat* épített ki; itt a kilencvenes évekig *nem jött létre erős komprádor réteg*. Ezért az ázsiai országok (köztük az 1997-ben első számú válságocská vált Thaiföld) *nemzeti tőkéje* a helyi kormányokkal összekapaszkodva – különböző mértékben – sokáig elmenált a transznacionális tőke nyomásának. A kelet-ázsiai vállalatok vonakodtak kiszolgáltatni/átadni a bőséges, olcsó és fegyelmehető munkaerőre épülő, állami segítséggel technikailag is fejlesztett termelőkapacitásait a fejlett országok tőkéjének. Ezért a kormányok elkezdték ugyan a gazdaság liberalizálását, de jelentős részt hagytak meg a hazai elit számára. Nem folytattak ugyan kötött devizagazdálkodást, engedték vállalataikat külföldre is eladósodni, de piacvédelmi stratégiájuk része volt a stabil árfolyamra törekvés. Ezt a valuták dollárhoz kötésével kívánták elérni. A dollár mögött azonban az USA világgazdasági és politikai hatalma áll. A globalizálódott világgazdaság erősen hierarchikus jellegre utal, hogy a világvaluta értékével még a gyors növekedésű ázsiai országok pénze sem tudott lépést tartani: a valuták a rögzített árfolyam mellett a dollárhoz képest felértékelődtek, túlértékelte váltak.

(c) *A valutaék felértékelődése*. A reálfeleértékelésre tehát szükségszerűen került sor ezen országok és az USA *gazdasági ereje közti különbség* miatt. Ehhez járult, hogy az ázsiai országok gyors növekedése nem elsősorban a termelékenység növekedéséből, inkább *a termelőerők extenzív kiterjesztéséből* táplálkozott – miként az a fejlődés kezdeti szakaszában törvényszerű. A növekedésnek ezt az ex-

tenzív jellegét azonban erősítette a világgazdasági hierarchia, az ebből táplálkozó áthárítási (tőke-újraértékesítési) mechanizmusok: az ázsiai országokba telepített működőtőke, az ezen államok által vásárolt (vásárolható) és az általuk kifejlesztett technika átlagosan és túlnyomó többségben *alacsonyabb szintű* volt, mint a fejlett országokban, különösen az USA-ban alkalmazott technológia. A társadalmi stabilitásra irányuló törekvés szellemében, illetve az óriási tömegeket érintő nyomor miatt ugyanakkor a kormányok igyekeztek felszámolni a szegénységet, amelynek következtében a *termelékenységnél jobban nőttek a bérek*. Az ázsiai inflációs ráták többnyire meghaladták az amerikaiakat.

(d) *Kifulladású export – megingó külső egyensúly*. A kilencvenes évek közepén a világpiac az ázsiai országok kínálta termékek többségéből *túltelítetté vált*, részben a yen fejlődő országok (különösen Kína) versenye, részben a yen leértékelődése,¹¹⁴ a dollárhoz kötött valuták felértékelődése, végül pedig a mikroelektronikai termékciklus újraindulását rendszeresen megelőző félvezető-túltermelés miatt. (A kelet-ázsiai országok ebben az ágazatban is erőteljesen érdekeltek: a maláj export fele, a szingapúri hattizede, a thaiföldi egyötöd, és a Fülöp-szigeteki export több mint négytizede, közel 8 milliárd dollár értékben az elektronikai iparból származott a válság előtt.) Az ázsiai fejlődő országok fejlődése és a külső stabilitáshoz elengedhetetlen devizataralékaik ereje azonban az exportnövekedésre épült. Így szükségszerű volt, hogy a külpiaaci helyzet romlásával lendületük kifulladásra jusson.

A spekulációs támadás

A valuták értékének változására vonatkozó spekuláció egyszerű esete, ha az A valuta leértékelésére játszó spekuláns határidős ügyletet köt B valuta A-ért történő megvételére mai árfolyamon, ugyanakkor A valuta B-ért való megvételére

¹¹⁴ A japán valuta 1996 után rövid idő alatt 60%-kal értékelődött le a dollárral és az ahhoz kötött más valutákkal szemben, ennek következtében a japán áruk export-versenyképessége javult.

lére a jövőbeli árfolyamon („*hedge*”). Ha A időközben leértékelődik, a spekuláns a leértékelés mértékétől függő nyereségre tesz szert, mert B-ért több A-t kap, amit azonban a múltbeli árfolyamon többszörös B-re válthat vissza.

Spekulációs „támadásról” akkor beszélünk, amikor a spekuláns nemcsak számít A valuta leértékelésére, hanem azt ki is kényszeríti: a spekuláns(ok) elkezdi(k) kivásárolni egy ország B-tartalékait a nemzeti valutáért (A). Addig kényszeríti megvételre az adott ország nemzeti valutáját (A) az idegen valutáért (B) a nemzeti banknak, míg az kifogy tartalékaiból, és kénytelen megdrágtítani a spekulánsok számára ezt a műveletet a valuta leértékelésével. Ha ez bekövetkezik, a fent leírt „*hedge*” művelet nyereséggel zárul. Ha a leértékelés mégsem következne be, mert a megtámadott valuta kormányja állni tudja a sarat – például segítséget kap más országoktól¹¹⁵ –, a spekuláns akkor sem veszít semmit (legfeljebb némi kamatot), hiszen A valutáját ugyanazon az áron válthatja vissza B-re, amennyiért vette. Ilyen támadást intéztek a spekulánsok a kilencvenes évek elején az angol font sterling ellen és ugyanilyet 1997-ben a thaiföldi baht ellen.¹¹⁶

Ez utóbbi azzal hívta fel magára a spekulánsok kitüntetett figyelmét, hogy reálértéke 1994-től kezdve jelentősen lemaradt a dollárhoz képest, miközben rögzített árfolyama változatlan maradt.¹¹⁷ Ebben a helyzetben a thaiföldi valu-

¹¹⁵ Ezért került fel az 1997-es délkelet-ázsiai válság után, hogy az érintett országok hozzanak létre egy közös segélyalapot, illetve szerződést, hogy hasonló esetekben segítségük egymást. Egy ilyen koordinációt Japán is szívesen látott volna, azonban a kezdeményezések sikertelenek maradtak.

¹¹⁶ Arról, hogy mi kell még a sikeres spekulációs támadáshoz, lásd *How Soros and the Likes do it!* <http://www.welcome-to-china.com/crash97/980812.htm> (2005-12-01)

¹¹⁷ A baht felértékelődését okozta, hogy 1994-től szétnyílt a két ország (az USA és Thaiföld) inflációs „ollója”: míg Amerikában 2, addig Thaiföldön 6%-kal nőttek az árak évente. Az amerikai gazdaság erősödésével erősödött a dollár is, „magával húzva” a kelet-ázsiai valutákat (mindenekelőtt a bahtot). Mindez visszafogta a thaiföldi exportot, különösen legnagyobb piacán, Japánban. Eközben a hagyományos thai exporttermékek (textil, ruha) piacán nőtt a konkurencia a még olcsóbb bértű országok (például Kína, Vietnam, India) fellúto exportja miatt.

ta leértékelése várható volt, a spekulánsok azonban biztosra (!) akartak menni. A spekulációt megkönnyítette, hogy Thaiföld a fix árfolyam ellenére *nem* folytatott teljesen kötött devizagazdálkodást. Valutájának árfolyamát ugyan rögzítette, a valuta mégis szabadon hozzáférhető volt a gazdasági szereplők, és rajtuk keresztül a spekulánsok számára. Ha a baht már előzőleg szabadon lebegett volna, nem tudott volna ennyire felértékelődni, így nem válhatott volna ilyen horderejű és kihatású spekulációs támadás célpontjává.

Igaz van tehát az IMF-féle *laissez faire* logikának. *A válságot – a maga közvetlenségében – a szabad piac helyi korlátozottsága idézte elő.* A válság hivatkozási alapul szolgálhatott a liberális gazdasági elméletnek, hiszen látszólag bebizonyította: nincs más megoldás, mint teljesen feloldódni, integrálódni a hierarchikus világ gazdaságba, amelyet a transznacionális tőke fog össze. (Megjegyzendő azonban, hogy ebben az esetben elmarad a „kitörés” és „felzárkózás” is, hiszen ha a nemzetgazdasági fejlődést a transznacionális vállalatok vezénylik, olyannyira, hogy az nélkülük lehetetlenülne válni, akkor legfeljebb a transznacionális vállalatok zárkoznak fel önmagukhoz.)

A válság hatása

Az 1997–1998-as pénzügyi válság Thaiföldről indult, de magával sodorta Indonéziát, a Fülöp-szigeteket, Malajziát és Dél-Koreát is. A válság mélyen beleszólt az érintett országok reálgazdasági fejlődésébe. Indonézia, Thaiföld, a Fülöp-szigetek és Malajzia átfogó válságmenedzselő intézkedésekre kényszerült, amelyek lényege (IMF-fel vagy anélkül) a gazdaság átstrukturálása volt. Dél-Koreának is szélesebbre kellett tárnia kapuit a külföldi befektetők előtt. Miféle átstrukturálásról volt szó tulajdonképpen? A kormányok túlköltekezésének megszüntetése címén azok a beruházások álltak le, amelyekbe a fejlett országok vállalatai is nagy arányban szállítottak (volna) be. Azok a vállalatok mentek csődbe, amelyek a nagyrészt a fejlett országok-

tól vásárolt vagy a fejlett országokénál egy-két nemzedékel öregebb technológiával működtek és értékesítettek – a hazai munkaerő relatív bérelőnyét kihasználva – versenyzethetletlenül, amelyeket a fejlett országokban fölös (profittal nem befektethető) tőkével rendelkező bankok kölcsönöztek a szóban forgó országok kormányainak, vállalatainak. Mindeközben a térség vezető hatalma, Japán, a ciklikus túltermelési válság – pangás – jegyeit mutatta: kihasználatlan kapacitások, súlyos vállalati, állami eladósodottság, reálbércsökkenés, a munkanélküliség növekedése, a belföldi kereslet visszaesése, kisvállalatok tömeges csődje stb.

Az érintett országok válságából a transznacionális tőke óriási hasznot húzott. A fejlett országok és az IMF nagylelkű kölcsöneit végső soron a hitelező nemzetközi bankok kapták (a nekik fizetett adósságszolgálat formájában). A valuták leértékelése olcsóbbá tette a kelet-ázsiai árukat és munkaerőt, romba döntötte vagy alaposan leértékelte a vállalatok sorát, amelyekhez így könnyűszerrel hozzá lehetett jutni. Az összeomlást követő kezdeti menekülés után 1998 januárjának második felében megindult a tőkék visszaáramlása az ázsiai tőzsdékre. A transznacionális cégek gyors ütemben vásárolták fel az ázsiai vállalatok papírjait. (A külföldi cégekkel történő egyesülés és a külföldiek vállalatfelvásárlásai az öt, válságújította ország mindegyikében jelentősen megnöttek 1997-ben, és 1998/1999-ben is ugyanilyen gyors ütemben emelkedtek tovább.) A vásárlók legalább 60%-a amerikai befektető volt.

Mindez pedig az eljövendő fejlődés zálogának bizonyult: a transznacionális vállalatok növekvő szerepvállalása biztosította, hogy az ázsiai „csoda”, ha nem is a korábbi ugrás-szerűen emelkedő mértékben, de megismételhető lesz. Az azonban már egy másik út: a hierarchikus világ gazdaságba teljesen integrált gazdaságok növekedése, „Szingapúr típusú” fejlődés. Ez viszont korlátozza a nemzeti kormányok gazdaságpolitikai mozgásterét, így kérdéses, milyen következményekkel jár majd a szociális viszonyokra a nagy számú szegénységgel rendelkező országokban...

Az ázsiai válság lecsengése, a „kiigazítási” politikák végrehajtása ugyanakkor csak továbbgörgeti a tőkés termelési mód immanens problémáit. A valuták leértékelésével az ázsiai országok exportja újra felfuthat, miközben a kiigazítási programok megszorításai, a tömegek elszegényedése következtében importjuk csökken. Ez negatívan hathat a tőkés világ egyéb perifériáira és félperifériáira, sőt a centrumországokra is, felduzzasztva eladhatatlan árukészleteiket. Mindez újabb túltermelési válság alapját teremti meg, még mielőtt az előbbi teljesen megoldódna.

3. A munkaerő árával kapcsolatos statisztikai problémák

A globalizáció körülményei között elért gazdasági eredmények társadalmi hatásainak értékelésében fontos szerepe van a béreknek. Különösen jó konjunktúra idején ezek növekvő tendenciát mutatnak; ez az egyik fő érv a „lecsorog a jólét” elmélet hívei számára. (Eszterint a gazdasági növekedés akkor is jó, ha kezdetben csak a társadalom felsőbb rétegeit szolgálja, mert a növekedés csökkenti a különbségeket, a jólét így előbb-utóbb „lecsorog”.) Ezért nem árt, ha tisztában vagyunk a népesség túlnyomó többségének jóléti viszonyaira utaló statisztikákkal kapcsolatos fogalmakkal, illetve problémákkal.¹¹⁸

A *reálbérek* változása önmagában semmiképpen nem elegendő a munkásosztály jóléti helyzetének megítéléséhez. A *reálórabérek* életszínvonalra vonatkozó hatása csak a ledolgozott és megfizetett órák számának függvényében értékelhető. Nőhet a reálbér pusztán attól, hogy változatlan órabérek mellett több megfizetett órát teljesítenek a munkavállalók. A reálórabérek növekedése valójában csökkenést takarhat, ha emelkedik a kompenzáció nélkül ledolgozott órák száma vagy a munkaintenzitás. Emellett: növekvő reálbérek mellett csökkenhet mind a társadalmilag átlagos egy főre jutó reáljövedelem, mind egyes családok, rétegek átlagjövedelme. Például abban az esetben, ha nő a munkanélküliség vagy a rész munkaidős foglalkoztatás, vagy ha egy családot két kereső helyett egynek kell eltartania.

A teljes *reálkereset* Magyarországon például a főállásban, teljes munkaidőben foglalkoztatottak részére fizetett

¹¹⁸ Lásd <http://portal.ksh.hu>, „Módszertan”

(nettó, bruttó) keresetömeget egy jutó havi átlagával egyenlő. Ennek növekedése tehát nem mond semmit nemcsak például a részmunkaidősök keresetéről, de arról sem, milyen mértékű teljesítménynövekedés áll mögöttes (mennyi meg nem fizetett munka vagy intenzívebb munka stb.). A reálórabér és a kereset viszonyára szintén is jellemző, hogy eltérő ütemben, vagy akár ellentétesen is mozghatnak.

A *munkavállalói jövedelembe* beszámít a munkaadók által fizetett társadalombiztosítási járulékok, ez tehát nemcsak mond a munkavállaló rendelkezésére álló, ténylegesen elköltethető jövedelemtől. Egy példa erre a kilencvenes évek Írországa, ahol a reáljövedelmek emelkedése elmaradt a reálórabérek emelkedésétől, mivel a munkaadók tbbefizetési csökkentek (lásd **7. esettanulmány**).

Természetesen az sem mindegy, hogy *bruttó*, vagy *nettó* értékekkel (tehát az adók és a járulékok beszámításával, vagy anélkül) számolunk, márpedig ez a statisztikákból gyakran nem – vagy csak sok utánjárás után – derül ki. (A reálbértindexek általában nettó értékeket takarnak.)

A fentiek alapján tehát a munkaerő piaci árához a *nettó átlagkereset* visz a legközelebb. Sajnos azonban még ez sem mutatja meg a munkavállalók életszínvonalának alakulását, ha nem vesszük figyelembe, hogyan változott a keresetből finanszírozandó áruk és szolgáltatások köre. Hiába nő ugyanis a nettó átlagkereset, ha abból a növekedés mértékét meghaladó mértékben kell olyan javakat finanszírozni, amelyeket azelőtt részben vagy egészben az állam biztosított. Idetartozik az állami árszubvenciók eltűnése, ami miatt a fogyasztás szerkezete szűkül, romlik, vagy ha az állam biztosította szolgáltatások eltűnésével a korábbi életszínvonal csak extra kiadásokkal (lenne) fenntartható. (Például megszűntek vállalati üdülők, a gyakorlatilag ingyenes gyermektáborok, sportolási lehetőségek, mielőtt mobiltelefon, internet stb. szükséges a munkaerőpiaci érvényesüléshez.)

Az életszínvonalat tehát nem a gazdaságra, hanem a háztartásokra vonatkozó statisztikával lehet a legjobban felmérni. Jövedelmi oldalról az *összes (korrigált, rendelkez-*

zésre álló) jövedelem – vagyis a természetbeni társadalmi juttatásokkal növelt rendelkezésre álló jövedelem – egy főre vetített nagysága közelíti leginkább a valóságot. (A rendelkezésre álló jövedelem az a jövedelem, amely a háztartás fogyasztási kiadásait és megtakarításait fedezi.) Ezt azonban ki kell egészíteni a kiadási struktúra elemzésével (a szabadon elköltethető, úgynevezett diszponibilis jövedelem például nagyban függ a rezsiköltségek alakulásától), valamint az életszínvonal egyéb dimenzióival, amelyet a szegénységgel összefüggésben dolgoztak ki a legrésztelésebben (meleg ételhez, ruhához való hozzáférés, lakásközműmennyek stb.).

4. Miből táplálkozott az amerikai informáciotechnikai fellendülés?

Az amerikai gazdaság az 1991-es mélypont után 1992-től ismét növekedésnek indult. 1992 és 1999 között a feldolgozóipari termelés 37,1%-kal nőtt. A kapacitáskihasználtság szintje az 1991-es 77-78%-os mélypont után 1995-ig emelkedett (ekkor elérte a 85%-ot), majd ismét csökkent, 1999-ben 79,8% volt (a teljes iparban 80,7%).¹¹⁹ A növekedés egészen 2001-ig tartott és „új gazdaság”, „információs technológiai-boom” stb. néven híresült el. *Vajon valóban a korszerű technológiák kiterjedt alkalmazására, tehát alapvetően a termelékenység emelkedésére épült a fellendülés?*

1992 és 1999 között a nem mezőgazdasági üzleti szektorban az összes foglalkoztatott egy órájára jutó output 13,4%-kal, az órabér 25,4%-kal, az egységnyi munkaerőköltség tehát csak 10,6%-kal nőtt. Az órabér és az egységnyi munkaerőköltség növekedése közötti eltérést az egy munkaóra jutó output növekedése magyarázza, amely több tényezéből is adódhat. Ilyen a termelékenység emelkedése, az intenzívebb munka, a (fizetetlen) túlmunka stb. Az órabér és az egységnyi munkaerőköltség közötti különbség azonban az egyéb bérterhek csökkenéséből is származhat. A túlmunkától az I. rész 2.2.4. fejezetében már szóltunk. E helyütt a bérek és profit arányát, terheik alakulását érdemes részletesebben megvizsgálnunk.

A foglalkoztatottak kompenzációja 1992-ben 3644,9 milliárd dollár volt, ami a nemzeti jövedelemből 73,6%-os részesedést jelentett. Ez 81,5%-ban bérekből és fizetések-

¹¹⁹ Survey of Current Business. March 2000, Vol. 80. No. 3, US Department of Commerce, D-42, D-49.

ből állott, a többi egyéb kiegészítésekből, köztük 8,9%-ban (323 milliárd dollár) a munkáltatók befizetéseiből. A munkaadóknak ez a hozzájárulása a teljes társadalombiztosítási befizetések 56,5%-át tette ki. A profit adóterhe ez évben (1992) 35,6% volt. A személyi jövedelmeket a társadalombiztosítási befizetések 4,7%-kal, az egyéb adók további 7,6%-kal terhelték.¹²⁰ 1999-re ezek az adatok a következőképpen változtak: *a foglalkoztatottak kompenzációja* 5331,8 milliárd dollár (1992-höz képest 46,3%-os növekedés), vagyis a nemzeti jövedelem 70,1%-át tette ki, tehát *arányában csökkent*. Ezen belül 83,9% volt a bérek részesedése, tehát *az egyéb kompenzációk aránya csökkent*. A munkáltatók 323,6 milliárd dollárt fizettek a társadalombiztosítási alapokba (vagyis folyó áron mindössze 600 millió dollárral többet, mint 1992-ben). Ez a foglalkoztatottaknak jutó teljes kompenzáció 6,1%-ára volt elegendő, tehát *a munkáltatói tb-befizetések realértéke és aránya is jelentősen csökkent*. Ugyanez tapasztalható *a profit adóterhe esetében*, amely 1999-ben 30,4% volt. *A személyi jövedelmek terhei nőttek*: a társadalombiztosítási befizetések aránya 4,3, az egyéb befizetéseké és adóké 10,5% volt.¹²¹ Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy *miközben a profit terhei (társadalombiztosítás, adó) csökkentek, addig a személyi jövedelmeké (ezek 60%-ban bérek) nőttek*.

1992 és 1999 között a GDP deflátor 145,3, a személyi fogyasztás árindexe 147,7 volt. A foglalkoztatottak összkompenzációjának indexe az előző bekezdésben leírtak szerint ugyanebben az időszakban 146,3. *Az összes munkavállaló számára kifizetett javadalmasítás realértéke tehát gyakorlatilag stagnált*. A profit tömege ezzel szemben 401,4 milliárd dollárról 879,2 milliárd dollárra, vagyis 2,19-szeresére, az adózás utáni profit 263,4 milliárdról 594,3 milliárd dollárra, vagyis 2,26-szorosára nőtt, ami

¹²⁰ Survey of Current Business. Jan/Febr. 1996, Vol. 76. No. 1/2 US Department of Commerce, 41., 44., 55.

¹²¹ Survey of Current Business. March 2000, Vol. 80. No. 3., US Department of Commerce, D-6-7.

reálértékben a bruttó profitnál több mint 50, a nettónál több mint 55%-os emelkedés. A profitomég tehát nagyságrenddel jobban nőtt, mint a bértómege. *Ez marxizmus terminológiával az értéktöbbletráta növekedését, vagyis a kiszákmányolás fokozódását jelenti.*

Ha a bruttó profitot viszonyítjuk az alkalmazottaknak juttatott összes munkáltatói kifizetéshez (bérek + társadalombiztosítási hozzájárulások), megállapíthatjuk, hogy ez az arány 1992-ről 1999-re 11-ről 16%-ra nőtt. A bruttó profit aránya a „bérek és fizetések”-hez pedig 13,5-ről 19,5%-ra emelkedett. A nettó – adózás utáni – profit aránya a teljes munkaterhekhez képest 7,2-ről 11,1%-ra, a csak a bérekhez és fizetésekhez mértek pedig 8,9-ről 13,2%-ra nőtt.¹²² Akárhogy is nézzük tehát, az értéktöbbletráta (profit/bér) emelkedett. Eszerint az *amerikai társadalom tőkével bíró tagjainak jövedelme az e tőkét „mozgásba hozó” tagjaival szemben az amerikai csoda legutóbbi éveiben (is) számottevően nőtt.*

E rövid áttekintés arra utal, hogy a kilencvenes évek amerikai boomia a bérek és járulékaik csökkenő egységnyi reálértékén és a profit csökkenő terhein, vagyis a növekvő *értéktöbblet (másképpen: kiszákmányolási) rátán* alapult.

5. Szegénység és jövedelmi differenciák az USA-ban

„Óriási szakadék”-nak (*vast chasm*) nevezi a *The Wall Street Journal* az USA-t a hetvenes évek óta növekvő mértékben jellemző jövedelmi különbségeket, amelyek – a lap megállapítása szerint – a nagy válsággal terhelt húszas évek viszonyait idézik (!), emellett az e tekintetben kétes értékű első helyezést biztosítják az USA számára a fejlett világ egészén belül.

Bérek és termelékenység

A közhiedelemmel ellentétben a legtöbb amerikai család életszínvonala a hetvenes évek közepét követő huszonöt évben *stagnált*, utána pedig az „új gazdaság” kifulladásával egyenesen *romlott* – állítja Wolff (2001), és ezt többek között az alábbi adatokkal igazolja. A „globalizáció” kora előtt, 1947 és 1973 között az USA-ban a reálbérék léptét tartottak a termelékenység növekedésével és összesen 75%-kal nőttek. Ezt követően azonban a bérek elszakadtak a termelékenységtől és 1973–1998 között 9%-kal estek. Így aztán *1998-ban az átlagórabér reálértéke az 1967-esnek felelt meg*. A munkavállalókkal ellentétben az éltek pozíciója nem romlott, ami a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedéséhez vezetett: az amerikai családok leggazdagabb 5%-a az összes jövedelmek 14,8%-át kapta 1974-ben, de már 20,7%-át 1998-ban. A profitok tehát a bérek rovására nőttek, ez táplálta a tőzsdei növekedést, amelyből végül semmi sem jutott az alsó és középosztályokhoz.

¹²² Saját számítások a *Survey of Current Business*. Vol. 76. No 12. 41., Vol 80. No. 3. D-6 alapján.

A szegénység alakulása hosszú távon

Az amerikai népszámlási adatok szerint a szegénységi küszöb alatt élő amerikaiak aránya 1959 és 1973 között felére, 11,1%-ra csökkent. Ezt követően a ráta megugrott, és a hullámvázok ellenére sem tért vissza többé az 1973-as szintre (2003-ban ez az érték 12,5%). Ez abszolút számokban azt jelenti, hogy 1959 és 1973 között a szegénység 39,5 millióról 23 millió főre csökkent, azóta ellenben nő. 2003-ban 35,8 milliót tett ki, ami a *hatvanas évek közepén (!) tapasztalt állapotnak felel meg*. A szegénységi küszöb 50%-a alatt élők esetében a helyzet még rosszabb: arányuk 1975 és 2003 között 3,7-ről 5,3%-ra nőtt, ami 7,5 millió fős gyarapodást jelent!¹²³

A szegénységi küszöb 1,25-szerese alatt élők tábora is hasonlóképpen alakult. Arányuk 1959 és 1973 között 31,3%-ról 15,8%-ra csökkent, ezt követően azonban a trend megfordult, és hullámvázokkal jellemzett növekedésnek lehetünk tanúi: 2003-ban a ráta 16,9% volt, vagyis a szegénységi küszöb 1,25-szerese alatt élők száma az USA-ban 1973 és 2003 között 32,8 millióról 48,7 millióra emelkedett.

A pauperizáció – a szegények számának abszolút növekedése – tehát a világ vezető gazdasági hatalmának társadalmát sem kerüli el.

Egyenlőtlenség

Az amerikai társadalmi rétegek életpályaeisélyeiben mindig is mutatkozó nagy egyenlőtlenségek a nyolcvanas és kilencvenes években tovább nőttek. Olyan szintre, amely – amerikai szociológusok szerint¹²⁴ – az elmúlt 75 évben a

¹²³ US Census Bureau. Historical Poverty Tables. Table 5, 6, 22. <http://www.census.gov/hhes/poverty/histpov/perindex.html> (2005-10-21)

¹²⁴ Lásd többek között E. Wolff munkáit, a The Levy Economics Institute munkáit, a *The American Prospect* című havilapot és internetes kiadását (<http://www.prospect.org> 2005-12-01) vagy az <http://www.inequality.org> honlapot: <http://www.inequality.org/conbudsstudyfr.html>. (2005-12-01)

legnagyobb, és túlszárnyal minden más ipari országot. 1974-ben, amikor a jövedelmi egyenlőtlenség a legalacsonyabb volt, a leggazdagabb 10%-nyi háztartás 31-szer többet keresett, mint a legszegényebb 10%, illetve 4-szer többet a medián jövedelemnél.¹²⁵ 1994-ben már általánosan 55 és 6 a megfelelő szorzó. A GINI-koefficiens¹²⁶ 1966 és 1991 között 0,4-ről 0,43-ra, majd 2001-ig még tovább, 0,47-re nőtt.¹²⁷

A vagyoni differenciáltság még nagyobb, mint a jövedelmi: 1983 és 1998 között a háztartások leggazdagabb 1%-a 42%-kal növelte vagyonát, az alattuk lévő 39% mintegy 22%-kal, a középső 20%-nyi háztartás vagyona pedig 10%-kal gyarapodott. Ezzel szemben a háztartások vagyona szerinti alsó 40%-ának vagyona a szóban forgó 15 év alatt 76%-kal csökkent!¹²⁸ Ez nagyon fontos fejlemény, ugyanis „*latens elszegényedést*” takar: *a vagyonfelélés (-elvesztés) annak jele, hogy a család jövedelme nem elegendő az adott életnívó fenntartásához*. A szegényebb háztartások e „rejtett” elszegényedése is része a pauperizáció folyamatának.

„Tulajdonosok társadalmá”?

A részvények széles körű birtoklása miatt az USA a „tulajdonmegosztás”, „közös birtoklás” mintatársadalmának címét is kivívta. A családi részvénytulajdonlásnak a nyolc-

¹²⁵ A „medián jövedelem” azt a közepes jövedelmet jelenti, amely alatt és felett egyaránt a lakosság fele él. Sajnos azonban sokszor használják az átlagos jövedelem értelmében is, ami az összes jövedelem és a lakosság (alkalmazott vagy háztartás) hányadosát rejt. Az, hogy melyik értelmezésről van szó, nem mindig derül ki a szövegből, ezért ilyenkor feltételezzük, hogy a medián jövedelmet az első definíció szerint használják.

¹²⁶ A Gini-koefficiens a jövedelemegyenlőtlenség egyik sokat használt mérőszáma. Értéke 0 és 1 között mozog, a 0 a jövedelmek teljesen egyenlő eloszlását fejezi ki, és az érték a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedésével együtt nő.

¹²⁷ US Census Bureau. Historical Income Tables. <http://www.census.gov> (2005-10-21)

¹²⁸ Exploration in Social Inequality. <http://www.trinity.edu/mkcarl/strat.html> (2005-10-23)

vanás, kilencvenes években megfigyelhető növekedése sikeresen alátámasztotta az amerikai társadalom felsőbbrendűségének téziséét. Ez a növekedés azonban – mint oly sok minden a globalizáció társadalmában – csak *látszólagos*, ugyanis mindössze a nyugdíjalapok bővüléséből származott. A *közvetlen részvénytulajdonlás* ellenben éppen hogy mérséklődött (Wolff, 2001). A kép tehát ismét pontosan az ellenkezője a valóságnak: azért rendelkezik a lakosság nagyobb részvénytőmeggel, mert az emberek egyre többet tettek félre nyugdíjas (munkanélküli) éveikre. *Nőtt tehát a létbizonytalanság*, a jövedelmek felélése helyett a tartalékolási készletés. A családoknak egyébként is csak egyharmada birtokolt 10 ezer dollárnyi vagy annál több részvényt. Továbbá a részvényesek felső 10%-aé volt az USA-ban birtokolt részvények több mint háromnegyed része, felső 1%-uké pedig 42%-a. A „népi kapitalizmus” tehát – állapítja meg Wolff (2001) – csak mese („People’s capitalism’ is a myth”).

Az „új gazdaság” eredményei

Érdeemes külön is górcső alá venni az utóbbi évtizedek legdinamikusabb konjunktúráját, a kilencvenes évek amerikai „új gazdaságát”, hiszen ha a globalizáció általánosan növeli a jólétet, akkor azt fellendülés idején különösen látványosan kell tennie.

Az amerikai Census Bureau számításai szerint a szegények aránya 1989 és 1999 között 13,1%-ról 12,4%-ra csökkent.¹²⁹ A boom azonban, amelyben tömegesen elkezdtek megélhetést biztosító munkahelyek, hamarosan lecsengett, így a szegénység mérséklődése is megtorpant. Csakhogy a szegénység arányának csökkenése abszolút értékben a szegénység növekedését takarja. 1989-ben 31,7 millió amerikai állampolgár élt a szegénységi küszöb alatt, 1999-ben viszont már 33,9 millió, azaz 2,2 millióval több.

¹²⁹ US Census Bureau, <http://www.census.gov/hhes/poverty/census2000.html> (2005-10-21)

Az várhatnánk, hogy a boom következtében keletkezett pótlólagos munkahelyteremtés hatására a szegénység elsősorban a munkaképes korú felnőt lakosság körében csökkent. A folyamat azonban éppen ellenkező irányú. A szegénység aránya a 18 évesnél fiatalabb és a 64 évesnél idősebb korosztályokban mérséklődött, míg a szegénységtől egyébként legkevésbé érintett 18–64 évesek körében 14%-kal (2,3 millió fővel) nőtt.

A világgazdaságot lendíthette hozó amerikai boom összes szociális eredménye az amerikai szegények számára mindössze az, hogy a szegénység aránya *időlegesen* 0,7 százalékponttal csökkent. Ez az aránycsökkenés egy lényegileg éppen ellenkező folyamatot takar: a szegények számának többmillió növekedését.

2000-től a szegények száma tovább nőtt, és ezt immár nem kísérte arányuk csökkenése. Különösen éles emelkedés volt tapasztalható 2002-ről a 2003-as évre. Ekkor 1,3 millióval (35,8 millióra, 12,5%-ra) nőtt a szegények száma, és ezek több mint fele (800 ezer) gyermek (Armas, 2004). A gyermekszegénység rátája ezzel 17,6%-ra emelkedett, megközelítve az 1989-es arányt (18,3%). Nőtt az egészségbiztosításra nem jogosultak száma is, 45 millióra (a lakosság 15,6%-a). *A csökkenés a jövedelmek abszolút szintjének eséséből (!) adódott, a szegénységi küszöb ugyanis lényegében nem változott.*

E fejlemények nem meglepőek. Mint tudjuk, az IT-boom kifulladásával 2000 után az amerikai foglalkoztatás csökkent. Mappedig a *termelőeszközök tulajdona nélkül a megélhetés egyetlen forrása, és így a szegénység elkerülésének egyetlen biztosítóka a munka.*

6. A munka formális alávetése a tókének: a görög példa

Görögországban, ahol a kormányok a kilencvenes évek közepe óta lázas igyekezettel készültek az európai gazdasági és monetáris unióra, az EMU-ba, az ehhez szükséges feltételek teljesítéséhez elengedhetetlen volt a tőke megtérülés javítása.

Görögország az EU régi, egészen a legutóbbi időkig „remitensnek” számító tagja. E magatartása az integrációs hierarchiával szembeni kritikai álláspontban gyökerezett, de az évtizedeken keresztül kormányzó szocialista pártton, a PASOK-on belüli vezetőváltás és az EMU-ba igyekvés szándéka fordulatot idézett elő az unióhoz fűződő viszonyban is. Ez az integrálódás szükségességének, sőt hasznosságának elfogadását, valamint az integrálódáshoz elengedhetetlen gazdaságpolitika (liberalizáció, dereguláció, privatizáció) felvállalását jelentette.

E politika fontos része a munkaerőpiac reformja. A szoban forgó reformok összességében a görög munkavállalók jogainak csökkenésével, a munkaadó tőketulajdonosoknak kedvező szabályok bevezetésével járnak. A görög munkaerőpiac feltételrendszerének változásai jól példázák, mit is jelent a globalizáció a munkajövedelemből élők számára.

A munkaerőpiaci reformokra, vagyis a munkavállalók helyzetének rontására a görög kormány a kilencvenes évek végén szánta el magát.¹³⁰ Alább ennek az időszaknak a változásait vizsgáljuk meg.

¹³⁰ A görög munkaerőpiacról és reformokról lásd bővebben Artner, 2000/b.

Munkaerő-piaci szabályok

A szociális partnerekkel történő intenzív egyeztetés után új munkatörvénykönyvet,¹³¹ majd ennek alapján az OECD ajánlásának megfelelő reformcsomagot fogadtak el. Ennek főbb pontjai a következők:

(1) *Korlátozták a bémővekedést.* Erre azért volt szükség, mert 1995–1997-ben a reálbér összesen 11,1%-kal nőtt. A bérek visszafogását sikerült elérni, ha nem is a kívánt mértékben. Ez – a javuló termelékenységgel együtt – az egységnyi munkaerőköltségek reálértékének (RULC) csökkenésében realizálódott. A RULC 1996 és 1999 között stagnált, 2000-ben azonban már 1,7%-kal, 2001-ben pedig 2,5%-kal csökkent. (EC, 2003, 126–127.)

(2) *Növelték a munkaerőpiac „flexibilitását”.* A munkaerő kiszolgáltatottságát jelentő flexibilitás több oldalról is erősödött.

(3) *Megemelték a napi munkaórák számának felső határát:* korábban a munkaadó maximum 9 órás munkapot írhatott elő, a túlóráért pedig 25%-os prémiumot kellett fizetnie. Az új törvény szerint az alkalmazott akár napi 10 órán át is dolgozatható, akár 4 nap egymás után (a heti óraszám elérheti a 48-at – ami egyébként megfelel az EU előírásainak), 6 hónapon keresztül, *normál bérezéssel.* A plusz órákat – extra kompenzáció helyett – a következő 6 hónap során engedik el a dolgozó normál munkaidéjéből.¹³² (A premizált túlórákkal együtt a megengedett napi munkaórák száma 12.)¹³³ Ugyanakkor ennek, szemben az

¹³¹ 1997 novemberében a „Pact of confidence established between the Government and social partners on the threshold of the year 2000” keretében döntöttek az átfogó munkaerő-piaci reformokról. 1998 májusában 1999/2000-re szóló kollektív szerződést írtak alá, amely elsősorban a minimálbéretet érintette. Júniusban a kormány megalkotta, a parlament 1998 augusztusában pedig elfogadta a munkaerő flexibilitásának növelését célzó új munkatörvénykönyvet.

¹³² Ezt a megkötést könnyű kijátszani: 10%-os munkanélküliség mellett könnyen pótolható, így elbocsátható vagy az elbocsátás remélhetőleg fényesítő a munkavállaló, aki így esetleg „nem kíván élni” a másodlagos felvételi munkaidő-eszközökkel megillető jogaival.

¹³³ Hiring & Firing Workers – Greece, World Bank. <http://rru.worldbank.org> [2004-04-18]

eddigyi gyakorlat, amely szerint az óraszám növelés a munkaadó egyoldalú joga volt, most vállalati (kollektív) szerződésen kell alapulnia. Ez azonban a kisebb vállalkozások esetében (szervezett képviselet hiányában) legtöbbször nem lehetséges. Ezért a törvény a 20 főnél nem nagyobb alkalmazotti létszámmal működő cégek számára lehetővé teszi, hogy a cégvezetés akár csak 5 alkalmazottal megegyezve napi 9 órára növelje a normál bérért folyó munkát 2 hónapon keresztül, azzal, hogy a következő 2 hónapban a túlórákat „visszaadja”. Összességében megállapítható, hogy a napi óraszám növeléssel csökkentek a munkaadót terhelő túlóra költségek és egyben az elérhető reálkereset, miközben nőttek a munkavállalók terhei. Marx a munkaszervezet ilyen változtatását – a munkanap meghosszabbítását – „abszolút érték többlet termelésnek” hívta (MEM 23., 296.).

(4) *Kiszélesztették a rész munka lehetséges alkalmazási körét* mind a köz-, mind a magánszférában. Görögországban az összfoglalkoztatottak 4%-a dolgozik ilyen munkarendben, ez az OECD-n belül alacsony aránynak számít. Korábban csak napi, most akár félhavi rész munkára is köthető szerződések a magánszférában. A rész munkát ugyan a munkanélküliség csökkentésének eszközeként tartja számon a közkeletű közgazdaságtan, valójában azonban a tőkének a konjunktúrához való rugalmasabb alkalmazkodását teszi lehetővé, és a dolgozók számára nagyobb kiszolgáltatottságot jelent, mint a teljes munkaidős alkalmazás. A rész munkát – mivel nem biztosít megélhetést – csak kiegészítő jövedelemként választják „önként” egyes társadalmi csoportok (leggyakrabban családanyák, tanulók, idősek), a munkanélküliségen tehát nem segít. Amíg teljes munkaidős foglalkoztatásra vállalkozók állnak sorba a munkaközvetítőkhöz, addig a rész munka sovány alalmazna, és kiterjesztése a munkaosztály számára valójában nem lehetséges, hanem korlátozás: a teljes munkaidős foglalkoztatás munkavállalói „kötelezettségének”, vagyis a teljes munkaidős foglalkoztatás lehetőségének a korlátozása.

(5) A nagy munkanélküliséggel sújtott területeken *lehetővé tették, hogy olyan regionális munkaszerveződések*

kösszenek, amelyek eltérnek az ágazati, vállalati kollektív szerződésektől, és csak a nemzeti béregyezményben meghatározott minimálbért veszik figyelembe. Ugyanezek a területeken a cégek az elsőként munkát vállalókat és a hosszú távon munkanélkülieket szintén minimálbéren alkalmazzathatják. Ezek a lehetőségek lefelé nyomják az általános bérszínvonalat, hiszen egyrészt félterakják a szervezett dolgozókat által kiharcolt és kollektív szerződésekből rögzített magasabb béreket, másrészt a nemzeti béremegállapításokhoz az a részét, amely rögzíti, a minimálbérből kiindulva miként nő a bér a munka jellege, a munkában eltöltött idő, a családi státusz stb. függvényében. (OECD, 1998, 165.)

Az OECD ajánlásai

A görög munkaerőpiac azonban a globalizáció igényeihez képest mindezzel még mindig nem vált eléggé „rugalmassá”. Az OECD (1998, 73.) szerint például oldani kellene a családok foglalkoztatásának védelmét, hogy a nők és a fiatalok nagyobb mértékben vállalhassanak munkát. (A görög nők és fiatalok munkanélkülisége nagyobb az OECD-átlagnál.) Ugyanezért sérelmezik, hogy alacsony a munkaerő-piaci forgalom, vagyis az elbocsátott munkások száma, és ezáltal magas a munkatapasztalattal egyáltalán nem bírók vagy hosszú ideje munka nélkül lévők aránya. (E két utóbbi csoport általában a munkanélküliek közel 60, illetve több mint 50%-át jelentik; a két adat természetesen átfele egymást.) Ez utóbbi kétharmad részben nő, egyharmad részben fiatal (a két adat itt is tartalmaz közös részt). Emellett meg kell jegyeznünk, hogy a munkanélküliségi segély átlagos szintjét érzékeltető úgynevezett *helyettesítési ráta*¹³⁴ Görögországban 1995-ben 22% volt, aminél csak az USA, Japán, az Egyesült Királyság és Olaszország fizetett kevesebbet a fejlett országok közül. (OECD, 1997, 82.)

¹³⁴ Helyettesítési ráta = a munkanélküliségi segély aránya a megelőző fizetéshez.

A kilencvenes évek végi görög szabályozás szerint az 50 főnél nagyobb cégek havonta legfeljebb a munkaerő 2%-át bocsáthatják el, a 20–50 fősek havonta 5 munkást, a kisebb cégekre nincs megkötés. A munkaadók számára magas az elbocsátások törvényi költsége is. A szellemi dolgozók végkielégítése például meghaladja az EU-átlagot, és 24 évi alkalmazás esetén 24 havi bért jelent.

Az OECD (1998) szakértői azonban elfelejtették mindehhez hozzátenni, hogy a nők és fiatalok bére mindig alacsonyabb, érdekképviseletük pedig gyengébb, mint a felnőtt férfiaké. Ezenkívül a vendégmunkások jórészt illegális alkalmazása szintén jelentősebb Görögországban, mint a fejlett országok többségében. A családok elbocsátásának könnyítése tehát mindenképpen az olcsóbb munkaerő irányába tolja el a foglalkoztatási szerkezetet, de ez csak részben válhat a nők és fiatalok javára.

Az OECD (1998) ajánlásainak sorába tartozott továbbá a kezdő bérek csökkentése, amelyek a nyolcvanas évek bérendexálásának és az állami szektor hatásának következtében szintén magasabbak, mint az OECD-ben szokásos. Ez különösen igaz a szakképzetlen fizikai munkákra. A szervezet megállapítása szerint „a minimálbér [relatív] magas szintje – A.A.] a foglalkoztatás akadályá” (OECD, 1998, 76.). Ez az oka az 5–700 ezer illegális bevándorló alkalmazásának, ami a foglalkoztatottak közel egyötödével egyenlő. Az OECD javaslata szerint az első munkájukat vállaló fiatalok – és egyéb, nehezen munkát találó társadalmi csoportok – számára megállapított, a minimálbérnél alacsonyabb „tanonc”-bér segíthetné alkalmazásukat anélkül, hogy ez szociális „nehézséget okozna”. (Ilyen bért egyébként e sorok írásáig sem vezettek be Görögországban.) A látszólag a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportokért való aggodás szülte érvelés elhallgatja azt a kézenfekvő – tökéletesítés szempontjából talán egyedül racionális – lehetőséget, hogy a törvényesen megállapított „átlagos” minimálbér alatti foglalkoztatás nem annyira bővíteni, mint inkább helyettesíteni szokta a foglalkoztatást.

A foglalkoztatás ellenőrzője a magas társadalombiztosítási járulék (35%, plusz egyéb ad hoc kiadások), ami

szintén meghaladja az EU-átlagot. A munkaadók számára költségnövelő a fogyatékosok alkalmazásának kötelezettsége (a nagy feldolgozóipari vállalatoknál például a munkaerő 8%-át nekik kell kitenniük). Munkahelyeket kötnek le a nyugdíj mellett dolgozók is, amin a kormány a munkavállaló nyugdíjasok nyugdíjának csökkentésével kíván változtatni.

Társadalombiztosítás

A társadalom előregedésével járó tehernövekedést Görögországban is a nyugdíjjal kapcsolatos juttatások és az egészségügyi kiadások megnyírásával igyekeznek megoldani. Már 1990–1992-ben előirányoztak bizonyos szigorításokat, de a reformok csak lassan, lépésről lépésre haladtak, és csupán 2000 után gyorsultak fel.¹³⁵ 1999 folyamán az intézményi változtatások egy részét hajtották végre, míg a járulékcsökkentő, illetve korlátozó intézkedések foganatosítását a magát szocialistának valló kormány halogatta.¹³⁶ (A rendszer alapvető reformjára a második lépésben került sor.)

A görög nyugdíjrendszert az teszi költségessé, hogy nem a befizetett tőke alapján, hanem jogosultsági alapon, állami finanszírozás mellett garantálja a juttatásokat („pay-as-you-go”). A kedvezmények, hiányos fizetések mellett a rövid járulékfizetési periódus, a viszonylag nagy csoportok számára lehetséges korai visszavonulás, és a befizetésekhez képest magas, illetve a befizetésektől függetlenül garantált minimális nyugdíj növeli a költségvetési terheket. A nyugdíj utolsó fizetéshez viszonyított arányát ki fejező helyettesítési ráta 35 évi járulékfizetés után meghaladhatja a 100%-ot. (Igaz, ezzel kevesen élnek a korai nyugdíjba vonulás és a nyugdíj melletti jövedelemszer-

¹³⁵ 1997-ben például bevezették a rászorultsági alapú nyugdíj-kiegészítést a 65 éven felüliek számára.

¹³⁶ Ilyen kísérlet történt például a legalább kétyervekes háztartásbeli anyák alanyi jogon járó nyugdíjának 65 éven felüliekre korlátozásában és rászorultságalapúvá változtatásában is.

7. Lecsorog a jólét? – Írország csupaszon

A globalizációs áttörés óta a közgazdaságtan is beállt a *korlátlanágában új rendszer* szolgálati közé, különösképpen – ahogyan ez lenni szokott – a fejlettségük miatt eleve a fejlettek szolgálatához szoktatott országokban, így Magyarországon is. Ahogyan nem új a globalizáció, *nem új az eszmerendszer sem.*

Már a klasszikus közgazdászok (Adam Smith, David Ricardo) is a korlátlan konkurenciaharc mindenki számára kedvező hatásának bizonyítására törekedtek. E lelkiismeretes férfiak azonban a fennálló apológiája mellett számos olyan törvényszerűsége is fényt derítettek, amelyeket ma nemhogy marx kritikájukkal, de még eredeti formájukban sem alkalmaznak kései követői. Ilyen klasszikus gazdaságtani elem például annak kimutatása, hogy *a járulédek, a kamat, az ipari profit része, és ez utóbbinak alapja az értéktöbblet*, illetve az áru értékét az előállítására fordított munka adja (!), ez maga pedig *megfizetett és meg nem fizetett* részre, tehát *bérré és kisajátított többletmunkára* (profitra) oszlik.

Napiainkban a közgazdasági gondolkodás vulgarizált formájában él tovább, tehát a belső összefüggések helyett a jelenségekről alkotott elképzelések pusztá újratermelése történik (nemegyszer hatalmas matematikai apparátussal). Ennek egy példája a hasznossági értékelmélet, vagy az „ami jó a tőkésnek, az jó a munkásnak” tétel is, merthogy „lecsorog a jólét”. Már maga a statisztikai számbavétel is ez utóbbi elvet követi, amikor a fejlődés (utolérés, modernizáció) elmaradhatatlan, sőt gyakran egyedüli fokmérőjeként az egy főre jutó bruttó hazai terméket (hozzaadott érték, GDP) használja.

¹³⁷ A jelenlegi gyakorlat szerint a magánszektorban az utolsó 5 év, az államban az utolsó hónap a számítás alapja.

zés lehetősége miatt.) A görög nyugdíjrendszer évtizedekig a legbőkezűbbek és egyben leegyenlőtlenebbek közé tartozott az OECD-ben. Mivel azonban a kilencvenes évek végére a tőke számára gazdaságtalanná, finanszírozhatatlanná vált, a kormány az alapok összevonására, a járulékok szigorúbb behajtására törekedett, korlátozta az özvegyi nyugdíjakat és felemelte a nyugdíjkorhatárt (az OECD legalább 65 évet javasolt). A nyugdíjazást „tőkésített” (befizetésekhez jobban igazodó), nagyrészt privatizált rendszerrel cserélik fel. Az OECD (1998) további javaslatra volt, hogy a nyugdíj kiszámításához használt kereseti évek számát emeljék fel akár a maximumig – tehát számítsák be az összes munkában töltött évet –¹³⁷ és csökkentse a befizetésekre vonatkozó felhalmozási rátát, mivel ez is a korai nyugdíjba vonulás ellen ösztönözne.

A nehézséget az okozza, hogy a görög lakosság – az összehasonlító közgazdasági elemzéssel ellentétben – egyáltalán nem érzékeli, hogy a görög nyugdíjrendszer olyan bőkezű és olyan széles körű lenne: a legtöbb nyugdíj igen alacsony az OECD által szintén magasnak talált bérekhez viszonyítva. *Csak kevesek járandósága magas.*

A nyugdíjrendszerrel egyező irányú és egyben hasonlóan lassú ütemű az *egészségügy* reformja. Ezen a területen 1997-ben teremtették meg a változások törvényi feltételeit, amikor napirendre került a rendelőintézetek, kórházak piaci alapú átszervezése, a szolgáltatások térítési díjainak emelése, valamint a gyógyszerek állami támogatásának radikális csökkentése. Ez utóbbi téren első lépésként a támogatott orvosok pozitív listájának létrehozásával és árszabályozással csökkentették az állami kiadásokat. Az új rendszerben az egészségügyi alapokat leválasztják a nyugdíjalapokról és egyetlen alapon egyesítik őket. Az egészségügy legyengébb pontja azonban továbbra is az alapellátás marad.

A jelenségek mögött rejtőző lényeg azonban teljesen elmentmondhat a látszatnak, és egy osztályokra szakadt társadalomban ez az ellentmondás kisebb-nagyobb mértékben, de elmaradhatatlanul jelentkezik. Adódhat ez abból, hogy a jelenségek vizsgálója maga is a viszonyok foglya, a tudomány apparátusa és művelői pedig a rendszer rabjai – nem kevésbé, mint azok, akik a rendszer (és „tudománya”) terheit viselik.

Mikor fejlődik egy tőkés gazdaság?

Evidenciának számít, hogy a kapitalista gazdaság fejlődéséhez vállalatának sikeressége, valamint *versenyképessége* szükséges. Az is tudott, hogy az marad meg a versenyben, aki egyébként azonos feladatú és minőségű terméket olcsóbban kínál. Azt viszont, hogy mi van e mögött az egyszerű követelmény mögött, már kevesebben hajlandók végiggondolni. A tisztánlátást gátolja a klasszikusok vulgarizálására épülő *neoliberális közgazdaságtan*. Például úgy, hogy a versenyképességet, elfedve annak lényegét, a fogyasztókat szolgáló képességek és lehetőségek tárházának állítja be. Így tesznek például a versenyképességi rangsorokat alkotó évkönyvek (például az *IMD World Competitiveness Yearbook*ja, amely 323 kritériumot vesz figyelembe 4 tényezőcsoportba foglalva őket), vagy akár az iskolai szótárak. Ez utóbbiak egyike a „Tutor-to-you” tanárokat és diákokat segíteni hivatott weboldal, amely szerint a versenyképességi előny olyan nyilvánvaló teljesítménybeli differencia a versenyző felek között, amely „fontos a fogyasztók számára”¹³⁸. Ez természetesen teljes félreértés. Lehet két különböző vállalat terméke minden szempontból azonos a fogyasztó szemében, az egyik vállalat mégis versenyképesebb, mert olcsóbban tudja előállítani a terméket, így árában nagyobb profitot realizál. (Esetleg nem is állítja elő olcsóbban, de más termékei elegendő profitot hoznak ahhoz, hogy a terméket olcsóbban kínálhassa stb.)

¹³⁸ <http://www.tutor2u.com> (2006-02-17)

A versenyképesség magja az egységnyi termékre jutó költség. Ez pedig két oldalról is súlyosan érinti a munkavállalókat. Egyrészt az egységnyi költség lefaragása a technológia fejlesztésére, automatizációra, tehát az élőlőmunka kiszorítására ösztönöz, ami *munkanélküliséget* idéz elő. Marx szavaival: *a tőkefelhalmozás törvénye állandóan növekvő ipari tartaléksereget hív létre.* (A szolgáltatások térnyerésével ma már helyesebb „ipari-szolgáltatási” tartalékseregről beszélni, ami azonban a lényegen, tehát azon, hogy a tőke számára fölös bőségben termelődik újra a munkára fogható viszonylagos túlnépesség, mit sem változtat.) Más oldalról pedig azért, mert akármilyen technológiát alkalmaz is a tőkés, annak bekerülési ára fix (már kifizetett), míg a technológiát működtető munkaerő ára rugalmasan változtatható marad. Bércsökkenéssel vagy a teljesítménynövekedéstől elmaradó béremeléssel, a munkaidő vagy a munkaintenzitás növelésével stb. az egységnyi termékre (munkaóra) jutó bérköltség mindig csökkenthető. Ezért a vállalati versenyképesség központjában mindig kiemelkedő szerepe lesz a *fajlagos munkaerőköltségnek*.

A vállalati versenyképesség növekedése tehát hosszabb távon szükségszerűen vezet a termelőeszközökkel nem rendelkező, vagyis *csak* munkavállalásból megélni képes tömegek¹³⁹ helyzetének romlásához, még ha ez a romlás a konjunktúra ingadozásaival együtt hullámzásokkal tarkítva megy is végbe. Márpedig a tőkés nemzetgazdaság sikere vállalatának eredményességétől függ. Ekképpen arra juttunk, hogy *a korlátlan árutermelés feltételei között hosszabb távon a nemzetgazdasági siker szükségszerű záloga a munkavállalók helyzetének romlása* (lásd tartaléksereg, pauperizáció).

Irország esete éppen azért példamutató, mert az erőteljes gazdasági növekedés, a munkanélküliség csökkenése és

¹³⁹ Ez nem kevésbé munkakényszer, mint az, ha az alapellátások biztosítása és kiterjedt társadalombiztosítási ellátórendszer mellett a *társadalom többségét képviselő* állam minden munkára képes, megfelelő kortümbertől elvárja, hogy dolgozzék.

a bérek növekedése idején is összességében a szociális körülmények romlását mutatja. A gazdasági-szociális mutatók elemzését elvégeztük, de az eredmények teljes körű bemutatása hosszadalmas és terjedelmes tanulmányt igényelne. Ezért alább csak a lényegre szorítkozzunk.

Az ír „gazdasági csoda”

Írország egy főre eső GDP-je 2003-ban meghaladta a 33 ezer eurót (a CIA adatai szerint 2004-ben megközelítette a 40 ezer eurót),¹⁴⁰ amellyel sok fejlett ország elé tört – az EU-ban például már csak Luxemburg előzi meg. Ez annak köszönhető, hogy a mára 3,9 millióhoz közelítő népességű szigetország a kilencvenes években, különösen annak második felében a makrogazdasági mutatók tükrében látványos fejlődést produkált. A GDP reálnövekedése már a nyolcvanas évek végén meghaladta az EU15, sőt az euróövezetbe tartozó országok átlagát is, de 1995 és 2000 között különösen magas, 8–10, sőt 1999-ben 11,1%-os ütemet produkált. (UN, 2003) Kimagasló ütemben nőtt az ipari termelés, a foglalkoztatás, a magánfogyasztás aggregált szintje, az export, javult a kereskedelmi mérleg, a fizetési mérleg (EC, 2003).

Eddig az ír fejlődés sokat emlegetett jegyei, amelyek alapján Írország a tőkés fejlődés aktuális mintaképe. A „csoda” előbb felsorolt dimenziói azonban két lényeges szempontból is elégtelenek a teljes kép megrajzolásához. Egyfelől *csak a makrogazdasági összefüggéseket és csak meghatározott időintervallumban* – a felívelő konjunktúra éveiben – vizsgálják, másfelől tudomást sem vesznek a *társadalmi* mutatókról.

¹⁴⁰ Becslés, vásárlóerőparitás (PPP).
<http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ci.html> (2005-10-21)

Felemás és véges gazdasági fellendülés

Az ír gazdaság már évtizedek óta a betelepült (főleg amerikai) nagyvállalatok teljesítményétől függ. Ez a viszony a kilencvenes évek konjunktúrájában különösen élesen mutatkozott meg.

A növekedés *külső vezéreltségét* bizonyítja, hogy a GDP előnye a GNP-vel szemben¹⁴¹ a kilencvenes évek eleji 10–12%-ról napjainkra 15–20%-ra nőtt. Az ír növekedés tehát részben csupán „virtuális”. Nem minden valós termék, ami a statisztikában megjelenik. Az ír GDP ugyanis tartalmazza az alacsony (12,5%-os) ír profitadó kihasználására törekvő transznacionális vállalatokon belüli elszámolások hatását, az Írországban elszámolt, de nem ott keletkezett hozzáadott értékeket is.

2000-et követően, összhangban az USA „információs technológiai (IT) galopp”-jának kimerülésével, *minden növekedési ütem (a GDP, a fogyasztás, a kereskedelem stb.) csökkent*, nem egy esetben a nyolcvanas évek végi szint alá süllyedt (UN, 2003). 2001-től 4–5%-ra esett az ír áruexport bővülési üteme. Ez még mindig magasabb, mint az EU vagy az USA átlaga, de már elmarad például a 10 legutóbb csatlakozó ország átlagától, amely 2001-ben 19,5, 2002-ben 9,8, 2003-ban pedig közel 7% volt. A *folyó fizetési mérleg pozitívuma* a kilencvenes évek folyamán egyre csökkent, 2001-től 0,4–0,7%-os negatívumba váltott. Az EU egészére ez a trend nem volt jellemző: az évtized végétől kezdve a legtöbb ország szinten tartotta, sőt javította (például Dánia, NSZK, Ausztria, Finnország) külső mérlegét, esetleg jelentősebb aktívumát mérsékelte (így Belgium) (EC, 2003).

2000 után lassult az új munkahelyek számának növekedése, amelynek következtében a *munkanélküliség 1993*

¹⁴¹ A GDP (bruttó hazai termék) egy adott területen (országban) adott idő alatt termelt áruk és szolgáltatások értékét tartalmazza, beleértve a betelepült külföldi cégek tevékenységét. A GNP (bruttó nemzeti termék) ezzel szemben a nemzeti tulajdonú gazdaságot méri, tehát nem tartalmazza a külföldi vállalatok termelését, de számba veszi a hazaiak külföldi tevékenységének értékét.

óta folyamatos csökkenése megtorpant, és a ráta 8 év óta először megemelkedett (2001-ben 3,6%, 2002-ben 4,4%, és ez a ráta 2004-ben is). Ugyanakkor még ez az adat is sokkal jobb, mint az EU-é, amely (2002-ben 7,9, és ezt követően is 8% körüli) (Finfacts, 2005). A kedvezőtlen változások összessége tükröződik abban, hogy az IMD (2004) 60 országot felelő versenyképességi listájában 2000 és 2004 között Írország az 5. helyről a 10. helyre szorult vissza.

Ezek után pedig tekintsük át vázlatosan, hogyan alakultak a fontosabb társadalmi mutatók Írország elmúlt bő évtizedében. Az elemzés során a *trendek* vizsgálata mellett alkalmazzuk a *rangsorfejlesztést* is. Ennek lényege, hogy az egyes mutatók alapján Írországnak a nemzetközi összehasonlításban (többnyire az OECD-országok között) kijáró *helyezés változását* kísérjük figyelemmel: a helyezés javulása felzárkózást, romlása lemaradást jelent.

A foglalkoztatás jellemzői

A kilencvenes évek második felének gyors növekedése a termelés kiterjesztését, új munkahelyek teremtését eredményezte. A boom, azzal, hogy munkát adott az addig segyén élőknek, lehetővé tette az életszínvonal átlagos (de nem egészen átlagos, nem egyenletes és főleg nem „igazságos”) javulását. Ennek ára részben az volt, hogy a munkavállalói jövedelmek – a kormány bérevezményeivel korlátozva – lassabb ütemben nőttek, mint a fellendülést megelőző, 1961 és 1990 közötti időszakban.

A foglalkoztatás 1991 és 2000 között összesen 43%-kal (1996 és 2000 között évi 5,7%-kal) emelkedett, 2001/2002-ben viszont már csak évi 1,5%-kal, ami a 90-es évek eleji ütemnek felelt meg (EC, 2003). A leggyorsabban a rész munkaidős foglalkoztatás nőtt, közel kétszeresére (17%-ra) növelve részesedését az össz foglalkoztatáson belül. Mind a teljes, mind a rész munkaidős alkalmazásban a külföldi vállalatok jártak az élen. (Az ipari tartalékseregbe a rész munkaidős foglalkoztatás is beleszámít.). Az iparpo-

litikát irányító testület, a Forfás 2003-as felmérése szerint¹⁴² az 1993 és 2002 között létrejött mintegy százezer új munkahely 58,2%-a a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatásokban keletkezett. Az összes új munkahely több mint egyharmadát a külföldi vállalatok nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások területén tapasztalható foglalkoztatásnövekedése adta.

A foglalkoztatás növekedésével együtt nőtt a munka intenzitása is. Ez ugyan egzaktul nehezen mérhető, de abból következtethetünk rá, hogy 1995 és 2003 között a feldolgozóiparban az egy munkaóra jutó kibocsátás gyorsabban nőtt, mint az egy alkalmazottra jutó. (Az előbbi 156, az utóbbi 149%-kal emelkedett, amely nagyjából 5%-os átlagos intenzitásnövekedést jelent.)

Az ír gazdasági teljesítmény a dolgozók fokozott munkateljesítményén alapult. A termelékenység emelkedése és a foglalkoztatás növekedése ellenére a feldolgozott heti óraszám a fellendülés idején nemzetközi összehasonlításban igen magas volt, és csak a konjunktúra lanyhulásával csökkent. Az Eurostat szerint 1994 és 1997 között az írek heti 43–44 órát dolgoztak (a CSO legfrissebb adatai ennél kevesebbet mutatnak, de a trend hasonló).¹⁴³

A bérek terén szintén fontos változásokat figyelhetünk meg ebben az időszokban. A nominálbérek általában nőttek, de egyben nőtt a differenciáltság is. A rosszabbul keresők átlagbéreiről tanúskodó ágazati adatok hiányosak. 1995 és 2003 között a menedzserek heti fizetése az ipar

¹⁴² A felmérés az Enterprise Ireland, az IDA Ireland, a Shannon Development és az ír területéért felelős Údarás na Gaeltachta ügynökségek adatain alapul, és a feldolgozóipari, nemzetközi kereskedelmi és kapcsolódó szolgáltatásokban működő vállalatokat öleli fel. Az adatok tehát nem teljes körűek, de az ír gazdaság húzóágazatain keresztül jól illusztrálják a foglalkoztatás trendjét. A felmérésben nem szereplő kereskedelemben és üzleti szolgáltatásokban (vendéglátás, posta, ingatlan stb.). 2003-ban további 648 ezer (teljes munkaidősként csak 412 ezer), a banki, biztosítási és építési vállalkozásokban 52 ezer, a közszektorban (beleértve az egészségügyet) pedig további mintegy 336 ezer ember dolgozott. A mezőgazdaságban az össz foglalkoztatottak 8%-a, azaz körülbelül 120 ezer ember van lekötvé.

¹⁴³ CSO Ireland. Industrial Earnings and Hours Worked, 31 March 2004 <http://www.cirestat.cso.ie> Table I-3 (2004-10-12)

egészében 1,6-szeresére, és a *kélgallérosoké* is hasonló ütemben (1,54-szeresére) emelkedett.¹⁴⁴ [Ne feledjük, hogy különböző értéknagyságok azonos ütemű növekedése mellett a különbség abszolút mértéke ugyanebben az ütemben nő]. A *férfi* ipari munkások bére gyorsabban nőtt, mint a nőké. Átlagon felüli órabéreket fizettek még az alapfémgyártásban, a papír- és nyomdaiparban, valamint a motorosjármű-gyártásban.¹⁴⁵ Ugyanakkor a legkisebb órabéreket a hagyományosan rossz keresetű „lemaradó ágazatok” (bőr-, textil-, ruha- és faipar) mellett a csúcstechnológiát képviselő és az USA kilencvenes évekbeli információtechnológiai fellendülését okozó iparokban, nevezetesen a rádiós, televíziós és hírközlési berendezések, valamint a hivatali gépek és a számítógépek gyártásában kapták a dolgozókat. Az is figyelemre méltó, hogy a *nők* a legnagyobb heti munkakoászámban (41,7 óra) éppen a hivatali gépek és a számítógépek gyártásában dolgoztak, mégpedig az ipari átlag alatti bértért. Megjegyzendő az is, hogy a nagyobb órabértű ágazatokban általában heti 2–4 órával többet dolgoztak az emberek – hiszen a jobban fizetett állás „nagyobb odaadást” kíván.¹⁴⁶

Igaz ugyan, hogy a gyors gazdasági expanzió évei alatt jelentősen nőtt a reálbér, viszont messze nem abban az ütemben, amelyet a termelékenység vagy a GDP üteme megengedett volna. A nominális órabérek 1995–2003 között tapasztalt közel 59%-os emelkedésének több mint felét elvitte az *infláció*, így a 8 év alatt az órabérek reálértéke 27,3%-kal emelkedett. A reálórabémél azonban többet mondanak az összes *reálkeresetre* vonatkozó adatok. Az Economic Commission adatai szerint az ír reálkeresetek ugyanezen időszak alatt 18,9%-kal nőttek. Talán meglepő, de ez az ütem (évi átlag kevesebb mint 2%) kisebb, mint az 1961–1990 közötti évek átlaga (évi 3,5%) (EC, 2004/a).

¹⁴⁴ CSO Ireland. Industrial Earnings and Hours Worked, 31 March 2004 <http://www.eirestat.cso.ie> Table1-3 (2004-10-12)

¹⁴⁵ CSO Ireland. Industrial Earnings and Hours Worked, 31 March 2004 <http://www.eirestat.cso.ie> Table5 (2004-10-12)

¹⁴⁶ CSO Ireland. Industrial Earnings and Hours Worked, 31 March 2004 <http://www.eirestat.cso.ie> Table6 (2004-10-12)

Emlékeztetünk rá, hogy a *termelékenység* a vizsgált 1995–2003-as időszakban két és félszeresére nőtt, tehát még a *nominális béremelkedésnél* is 2,5–3-szor gyorsabb éves ütemben, a *reálbéremelkedést* pedig ötszörösen meghaladja.

Társadalmi polarizáció, szegénység

A munkakörök polarizálódása tükröződött a jövedelemelosztásban is. A háztartások jövedelem szerinti felső 40%-ának kétszer olyan gyorsan nőtt a jövedelme, mint az alsó 40%-nak. A felső és az alsó jövedelmi tized közötti különbség 11-szeresről a kilencvenes évek végére 13-szorosra, majd napjainkban 15-szörösre nőtt. A jövedelmi polarizáció az 1987-től alkalmazott béregyezmények és adóreformok is előmozdították.

Annak ellenére, hogy az abszolút szegénység (a jövedelmi szegénység mellett a nélkülözés egyéb formáit, mint például meleg étel, télikabát stb. hiányát elcsenvedők) aránya 1994 és 2000 között 15%-ról 6%-ra csökkent, a jövedelmi szegénység nőtt. A mediánjövedelem 50%-a alatt élők aránya 6-ról 13,8%-ra, a mediánjövedelem 60%-a alatt élők aránya 15,6%-ról 22,1%-ra, a 70% alatt élőké pedig 26,7-ről 28,2%-ra emelkedett. (CPA, 2002, és Nolan, 2003) Ezt támasztja alá az ír Gazdaság- és Társadalomkutató Intézet (ESRI) kutatóinak felmérése is: bár a reáljövedelmek abszolút értékben nőttek, a *relatív szegénység aránya és lemaradásuk („income gap”) 1994 és 2000 között emelkedett*. Ugyanakkor azok, akik – koruk, egészségük, családi állapotuk miatt – kimaradnak a munkaerőpiacról, illetve szociális segílyre szorulnak, továbbra is veszélyeztetettek. (Nolan et al., 2002)

Az ENSZ 2001-es adatai szerint az EU-ban az ír szegénység aránya a legnagyobb (15,3%). *Írország mára az OECD-ben az USA után a leggyengéltlenebb jövedelemelosztást mutató országgá vált*.

Amint azt korábban már hangsúlyoztuk, az általános reáljövedelem-emelkedés a munkanélküliség csökkenésé-

ből adódott, hiszen a szegénység legfőbb oka Írorszában is a munkanélküliség. A relatív szegénység egyidejű emelkedése viszont arra utal, hogy a *foglalkoztatásba az átlagfevédelem alatti kompenzáció mellett vonták be a munkaerőt. A hozzáadott érték növekedését tehát részben a munkaerőnek az országos átlag alatti szinten történő megvásárlása tette lehetővé.*

Layte (Layte et al., 2003) felmérései kimutatták, hogy Írorszában az alacsonyabb jövedelműek nem kapják meg a megfelelő egészségügyi ellátást. A relatív szegénység növekedésének tehát hosszabb távon ható következményei lehetnek. Az UNDP Human Development Report szerint 2002-ben 17 fejlett ország között Írország továbbra is az utolsó előtti a fő szegénységi mutatók tekintetében.

Egészségügy

Ahhoz, hogy megítélhessük, hol és mennyiben zárkóztott fel Írország a fejlett országokhoz a kilencvenes években, több mutatót elemezve megvizsgáltuk az állam OECD-n belüli helyzetét. Az elénk táruló kép lehangoló.

Az ír egészségügy helyzete korántsem javult a gazdasági növekedéshez fogható – vagy attól elvárható – ütemben. Írország relatív helyzete – nemzetközi összehasonlításban – a kilencvenes években 11 mutató közül 6 mutató esetében romlott (lemaradás); ezek a következők: várható élettartam, 65 éven felüliek aránya, az állami egészségügyi kiadások GDP-hez mért aránya, az összes egészségügyi kiadások GDP-hez mért aránya, ezer élve születésre jutó gyermekhalandóság, valamint az egy főre jutó alkoholfogyasztás. Írország pozíciója nem változott 4 mutató esetében (szinten tartás), ezek az egészségügyi kiadások vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó USD-értéke, a százalékosra jutó kórházi elbocsátások száma, az ezer lakosra jutó akutbetegégyak száma, valamint az ezer lakosra jutó (belgyógyász) orvos. Mindössze 1 mutató esetében tapasztalhatunk felzárkózást, mégpedig az állami kiadásoknak az összes egészségügyi kiadáson belüli ará-

nyát illetően. Ez a javulás azonban nem az állami kiadások növekedéséből, hanem az összkiadásokhoz mérten *lassabb csökkenéséből* adódott. A fentiek szemléltetéséhez vizsgáljunk meg néhány példát.

Az egészségügyi kiadások vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó USD-értékét tekintve Írország látványos eredményt ért el az elmúlt évtizedben. 1990 és 2001 között a szobán forgó érték 2,7-szeresére nőtt, amelyhez hasonlóan csak Dél-Koreában tapasztalhatunk a vizsgált országok közül. Ugyanakkor a 2001-es ír érték (1935 USD PPP) még mindig csak a 18. helyre elegendő az OECD-ben (ami megfelel az 1980-as vagy 1994-es értékeknek), vagyis Írország a fejlett országok között (Finnország és Új-Zéland társaságában) a sor végén áll!¹⁴⁷

Az ezer élve születésre jutó gyermekhalandóság 1960-ban 29,3 volt, ami 30 ország körül a 15. legjobb mutató. 1980-ra a helyezés 12.-re javult (11,1 ezrelék), 1990-re azonban 17.-re, 2000-re pedig 22.-re romlott (2001-ben Írország 25 ország között a 18. volt).¹⁴⁸

Az egy főre jutó alkoholfogyasztás 1970 és 1990 között, tehát 20 év alatt 8,6 literről 10,5 literre nőtt (21%-os növekedés), de 1990 és 2000 között, tehát 10 év alatt már 3,3 literrel (32%-kal). Bár a szigetország 1970-ben, 1980-ban és 1990-ben még a 15-16. helyen állt, 2000-ben 13,7 literrel az előkelő második helyet szerezte meg a 30 OECD ország közül. Ma már csak Luxemburg előzi meg 14,9 literes adatával, de a nagyhercegség 1970-ben még 15,6 literes átlaggal rendelkezett, tehát azóta némi mérséklődést mutatott fel.¹⁴⁹

¹⁴⁷ OECD, 2003, <http://www.oecd.org/dataoecd/1/33/2957315.xls> (2004-09-15)

¹⁴⁸ OECD, 2003, <http://www.oecd.org/dataoecd/2/0/2957156.xls> (2004-09-12)

¹⁴⁹ OECD, 2003, <http://www.oecd.org/dataoecd/1/2/1/2957443.xls> (2004-10-12)

Oktatás

Szintén a rangsorlemzést választottuk az ír csoda oktatási vetületének vizsgálatához. Ez alapján megállapítható, hogy az oktatás helyzete Írországban a kilencvenes években abszolút értelemben általában javult, de nemzetközi összehasonlításban csak a harmadfokú képzés mutatói felelnek meg az ország elmúlt években nyújtott kiemelkedő makrogazdasági teljesítményének, illetve az arról alkotott általános képnek. A többi mutatót tekintve az ország relatív helyzete stagnált vagy visszaesett.

A relatív (vagyis nemzetközi viszonylatú) helyzet 14 mutató elemzése alapján a következő képet mutatja. Relatív javulás figyelhető meg 3 mutató esetében: a képzésre (különösen a harmadfokúra) költött összegek dinamikája, a harmadfokú képzésbe bevontak aránya, valamint az egy főre jutó oktatási kiadások a harmadfokú képzésben. Relatív romlást tapasztalhatunk 6 mutatónál: az oktatási intézményekre költött (állami és magán)penzék a harmadfokú képzés alatti területeken a GDP %-ában, mindhárom szintű oktatási intézményt szolgáló állami és magánkiadások a GDP %-ában, minden oktatási vonatkozású állami kiadás a GDP %-ában, az egy főre jutó oktatási kiadások az elemi és alsó középszintű képzésben, az elemi és középfokú oktatásban a tanárok évi óraszám, az elemi és középfokon oktató tanárok fizetése. Relatív stagnálás figyelhető meg 2 mutatónál: az oktatási kiadások közkiadásokon belüli aránya, az egy főre jutó oktatási kiadások a felső középfokú képzésben. Trendek ugyan nem ismertek, de a jelenlegi állapotok szerint hátrányos helyzetben van Írország nemzetközi összehasonlításban 3 mutató esetében: a főfokú oktatás átlagos hossza, az egy főre jutó oktatási kiadások az egy főre jutó GDP %-ában, az egy tanulóra költött kumulatív összeg, a felső középiskolákra vonatkozó 11 jellemzők többsége. Ismét csak néhány mutató alakulását vizsgáljuk meg – szemléltető jelleggel:

Bár az abszolút összegeket tekintve Írország jelentősen növelte oktatási kiadásait a kilencvenes években, a relatív mutatók tekintetében többnyire stagnált, vagy lemaradt. A

közkiadásokon belül a nemzetközi trendekkel összhangban az oktatási kiadások 1995 és 2000 között 12,2%-ról 13,5%-ra nőttek (OECD-közép: 12,1 és 13,0%), ami azt jelenti, hogy az OECD-n belüli helyezése gyakorlatilag nem változott (1995-ben 25 ország közül a 9., 2000-ben 27 ország közül a 11. volt).¹⁵⁰ A GDP-hez mérten azonban még ennnyire sem tűnik ki, sőt lemarad Írország oktatási költségvetése.

Minden oktatási vonatkozású állami kiadást (így a háztartások szubvencionálását is) számba véve 1995-ben a GDP 5,1%-át, 2000-ben már csak 4,4%-át költötték az írek oktatásra, miközben az OECD-átlag rendre 5,4 és 5,2% voltak. A lemaradás tehát nőtt.¹⁵¹

Ha az egy főre jutó GDP-hez mérjük az egy főre jutó oktatási kiadásokat, akkor Írország lemaradása még nagyobb: 18%-os adata (2000) már csak Mexikót és Törökországot előzi meg az OECD-ben, amelynek középértéke egyébként 25% (Magyarorszáé 24%).¹⁵²

1996 és 2001 között az elemi és középfokú oktatásban a tanárok fizetése változatlan áron számolva 9 kategória közül 8-ban 2%-kal csökkent, és csupán 1 kategóriában nőtt 3%-kal, miközben 24 számba vett ország vagy ország-rész közül 16 esetében a fizetések minden kategóriában emelkedtek.¹⁵³

Végezetül megemlíjtük, hogy az OECD felmérése szerint a felső középiskolákra vonatkozó 11 jellemző közül Írország 2 esetben van a három legjobb között, 3 esetben az átlagos, és 6 esetben az átlag alatti szinten (ezen belül 3 esetben a legrosszabb három ország között).¹⁵⁴

¹⁵⁰ <http://www.oecd.org/dataoecd/0/12/14483688.xls> Table B4.1 (2005-01-18)

¹⁵¹ <http://www.oecd.org/dataoecd/0/12/14483688.xls> Table B4.1 (2004-10-12)

¹⁵² <http://www.oecd.org/dataoecd/6/3/59/14483632.xls> Table B1.2 (2004-11-05)

¹⁵³ <http://www.oecd.org/dataoecd/1/2/7/14611877.xls> Table D5.4 (2004-11-05)

¹⁵⁴ <http://www.oecd.org/dataoecd/> (2004-11-28)

Lecsorog a jólét?

Írország társadalmi mutatóinak vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy több tekintetben romlott az ír lakosság életszínvonala a kilencvenes évek konjunkturális időszakában, de még ha javultak is egyes mutatók, pozitív irányban történő elmozdulásuk elmarad az ország makrogazdasági mutatóinak (az országban működő javarészt külföldi vállalatok teljesítményének) eredményétől, sőt, gyakran az alacsonyabb gazdasági növekedési ütemeket produkáló (tehát semmi kiemelkedőt nem mutató) országok eredményei mögött is. *A szociális fejlődés tehát korántsem tartott lépést a gazdasági teljesítménnyel.* Ez nyilvánul meg abban is, hogy a bérek aránya az ír GDP-hez mérve 1961-ben még 82%, 2002-ben azonban már csak 54% volt, ami a legnagyobb arányú esésnek számít az EU15-ön belül. A csökkenés a nyolcvanas években kezdődött, de a legnagyobb mértékű a kilencvenes években volt.

Vizsgálataink arra utalnak, hogy a magasabb növekedési ütem nemcsak hogy nem jár együtt a jólét azonos mértékű növekedésével, de több tekintetben is a tömegek helyzetének romlását eredményezi.

A jólét tehát nem csorog le...

8. Pillanatkép a mai magyar valóságról

Tartaléksereg

A rendszerváltást követően a magyar munkásosztály helyzete *kettős értelemben is romlott*. Egyfelől a korábbi biztos foglalkoztatási, életviteli viszonyokat felváltotta a *bizonytalanság*, másrészt jelentősen *csökkent a munkavállalók reáljövedelme*. A viszonyok romlásának következménye és egyben fenntartója az *ipari tartaléksereg*, amely a rendszerváltás következtében jelent meg a kelet-európai országokban, így Magyarországon is. Az ipari tartaléksereg mindazokat a munkaképes korúakat tartalmazza, akiknek nincs biztos állása, de megélhetésüket csaka munkaterejük eladásával tudják biztosítani – tehát nincs annyi termelőeszköz a birtokukban, amely eltartaná őket.¹⁵⁵ A „biztos állás” – bár ez a kapitalizmus körülményei között relatív fogalom – a határozatlan idejű szerződéssel kötött, teljes munkaidős alkalmazotti állást jelenti. A tartaléksereg tehát a bejelentett munkanélküliekből, a rész munkaidősökből, a határozott idejű szerződéssel dolgozókból, az önfoglalkozatókból és az ezeken a kategóriákon kívül eső (tőkejövedelemmel nem bíró) nem dolgozókból áll.

A magyarországi *tartaléksereg* az összes munkaképes korú népességhez viszonyított aránya mára elérte a fejlett országokra jellemző szintet: ez a szám az USA-ban 53%, az EU15-ben 63%, Magyarországon pedig 56% (lásd **1.-2.**

¹⁵⁵ A munka kényszere nélkül, tőkejövedelemből megélők számát nem tartják nyilván a nemzeti statisztikák, így a magyar sem. Mivel azonban ez a szám a munkaképes lakosság összlétszámához viszonyítva általában elenyésző, és a globalizáció versenye miatt egyre csökken, nem okoz lényeges torzítást, ha a tartaléksereg kiszámításánál nem vesszük figyelembe.

táblázatot). Ebben ráadásul nem szerepel az *otthon végzett munka*, amelynek ugyan sok formája és több előnye is lehet, mégis jellemzően a legkiszolgáltatottabb foglalkoztatási típusok közé tartozik.

A tartaléksereg egyik alkotóeleme a *nyílt (regisztrált) munkanélküliség*. Ez 1993-ban érte el csúcspontját 663 ezer fővel (13,2%) (UNDP, 2003, 19.), amely azóta közel a harmadára esett vissza. A UNDP elemzői azonban figyelmeztetnek: a munkanélküliségi segélyre való jogosultság időtartamának,¹⁵⁶ valamint a segély mértékének csökkentése¹⁵⁷ következtében sokan kikerültek a statisztikából, illetve nem volt érdemes munkanélküliként bejelentkezniük. Valójában a foglalkoztatás abszolút szintje egészen 1996-ig csökkent. A *munkanélküliség magyarországi visszaesése tehát nagyrészt számbavételi látszat csupán*. Ezt az állítást támasztja alá az Európai Bizottság adata (EC, 2004), amely szerint 1995 és 2003 között a magyarországi foglalkoztatás 346 ezerrel nőtt, miközben a munkanélkülek száma csak 151 ezerrel csökkent. A *hiányzó közel 200 ezer ember nyilván a regisztrálatlan munkanélküliek köréből származott*.

Miközben a kapitalizmus évszázados hagyományához hűen a tömegek számára a munkavégzés a szegénység távoltartásának egyetlen biztosítéka, a munkanélküliség eleve a legkiszolgáltatottabb, a változásokkal szemben legvédtelenebb réteget, a képzetleneket érintette/érinti elsősorban. Ezek túlnyomó többségét Magyarország roma lakossága adja. Bár kevésbé értékelt munkájukkal (segéd- és betanított munka, különösen az építőipar területén) óriási mértékben járultak hozzá az ország építéséhez a rendszerváltás megelőzően, 1989 után tömegesen kerültek utcára. A mintegy 600 ezres roma népesség körében a *foglalkoztatási arány a rendszerváltás következtében 75%-ról 30%-ra (a BCKSZ felmérései szerint az északi régióban, te-*

¹⁵⁶ A munkanélküli-segélyt 24-ről előbb 18, majd 12 hónapra csökkentették 1992-ben, 2000-ben pedig 9 hónapra.

¹⁵⁷ 1992-ben csökkentették a segélynek az utolsó fizetéshez mért arányát is.

*hát Heves, Nógrád és BAZ megyében 12%-ra)*¹⁵⁸ esett. Ők alkotják a rejtett munkanélküliség zömét, miközben „megélhetési munkát” folytatnak („mindent elvállalunk, hogy megéljünk”).¹⁵⁹

Az életkörülmények változását jellemző néhány adat

A magyarországi lakosság életkörülményeinek változását elsősorban – ha másként nem jelöltük – az Ecostat,¹⁶⁰ valamint a KSH adatai alapján vázolhatjuk:

A *népesség* a hetvenes évek végéig nőtt (1978-ban 10 709 ezer), azóta csökken, jelenleg az 1964/65-ös szinten áll (10,1 millió). Az ezer lakosra jutó *házasságkötési és termékenységi* mutatók ötvenes éveket követő növekedése a hetvenes évek elején megállt, a házasságkötések és a gyermekvállalások száma pedig azóta is csökken. A nyolcvanas években ugyan a csökkenés megtorpant, de a rendszerváltást követően ismét mindkét mutató tovább romlott. 2003-ban kétharmad annyi házasságot kötöttek, mint 1990-ben, és alig több mint fele annyit, mint 1980-ban.¹⁶¹ A *gyerekvállalási kedv* látványosan csökkent, amit a *termelékenységi arány* (egy házasságra jutó *gyerekszám*) 1990/1991-et követő – azelőtt soha nem látott mértékű – esése illusztrálja: ez 1991-ig csak kivételesen csökkent 1,8 alá, és sosem volt kevesebb 1,7-nél. A *kilencvenes évek végére* azonban mindössze 1,29-en állt.

A *fogyasztói árindex* 1950 és 1989 között – vagyis 40 év alatt – 5,81 szeresére, míg 1989 és 2003 között közel 10-szeresére nőtt.

Az *egy keresőre jutó reálbér* 1950 és 1989 között 2,27-szeresére nőtt, 1989 és 1996 között viszont 24%-kal csökkent.

¹⁵⁸ A BAZ Megyei Cigányságért Közéletiek Szövetsége (BCKSZ) elnökeinek szóbeli közlése alapján.

¹⁵⁹ Egy többgyermekes családot eltartó roma férfi szavai.

¹⁶⁰ <http://www.ecostat.hu/idosorok/ev03.html> (2005-06-01)

¹⁶¹ KSH <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hum/ingyenes/h6/h60101.html> (2005-06-06)

cent. (Mindelközben az ipari termelékenység, illetve hatékonyság meredekeken emelkedett.) Ezt követően növekedést tapasztalhatunk, így a reálbérszint 2002-re elérte, majd meghaladta az 1989-es szintet.

Az egy főre jutó *reáljövedelem* 1950 és 1989 között 3,78-szeresére nőtt, utána 1999-ig 7%-kal csökkent. Az egy főre jutó *fogyasztás* 1989-ig 3,62-szeresére nőtt, utána 1999-ig 9%-kal csökkent. Az egy főre jutó reáljövedelem és fogyasztás 2001-re elérte az 1989-es szintet, ez azonban csak egy átlag. Eközben a lakosság jövedeleme polarizáltsága kétszeresére nőtt: 1989 előtt az alsó és felső jövedelmitized közötti különbség 4-5-szörös volt, napjainkban 8-9-szeres. *A rendszerváltással padlóra küldött tömegeknek csak egy része tudott szinten maradni, esetleg újra felkapaszkodni, többségüknél kialakult és/vagy rögzült a szegénység egy vagy több tünete* (lásd alább).

Közismert törvényszerűség, hogy a fogyasztói árak emelkedése elsősorban a legszegényebbeket sújtja, hiszen a fogyasztói árindex az ő esetükben általában jelentősebben nő, mint a gazdagabb háztartások esetében (lásd még UNDP, 2003, 15.).

Az ezer lakosra jutó *éptített lakások* száma a hetvenes évek közepéig nőtt, utána lassan, majd a nyolcvanas években gyorsabban csökkent, de még 1989-ben is 4,9-et tett ki. 1999-ben azonban már csak 2 volt, ami *alig fele* az 1950-es értéknek. Az ezt követő néhány évben az arány némiképpen javult, de még így is csak 3 körül mozog.¹⁶²

Az egy főre jutó *tápanyagfogyasztás* hosszú évtizedek állandó növekedésével 1985-88-ra meghaladta a napi 14 ezer kJ-t (1989-ben érve el a csúcsot napi 14 637 kJ-lal, azaz közel 3500 kcal-val), majd ezt követően jelentősen visszaesett. (A kilencvenes évek vége óta ez a szám 12-13 ezer körül alakul,¹⁶³ amit csak az 1966-ot megelőző értékek múltak alul.)

A kilencvenes években jelentősen csökkent az addig emelkedő *tojás-, teji- és tejtermék-, valamint hús- és halfo-*

gyasztás egy főre jutó értéke, míg a korábbi lassan csökkenő trendet meredekebb esés váltotta fel a *liszt- és rizsfogyasztásban*, miközben az addig folyamatosan mérséklődő burgonyafogyasztás ismét nőni kezdett. Nem változott lényegesen a cukor- és zsírfogyasztás egy főre jutó mennyisége. Az évtized második felében némi javulást tapasztalhattunk a legkedvezőtlenebb trendekben, ez azonban napjainkig *nem tudta helyrehozni a rendszerváltás utáni években elszenvedett romlást*.

Jelentősen (1989 és 2003 között 21%-kal) visszaesett az ezer lakosra jutó *kórházi ágyak száma*, 2003-ban ez az adat 7,92 volt,¹⁶⁴ ami az 1966-os szintnek felel meg. (Megjegyezzük, hogy még ez a szám is nagyobb, mint a – szintén romló – OECD-átlag vagy az írországi ezer lakosra jutó 3 kórházi ágy.)

Látványosan megugrott viszont a *közép- és felső szintű oklevelet* szerzett fiatalok száma. A vállalatok ennek ellene *szakemberhiányról* beszélnek. Ez a hiány alapvetően az állami szakképzési rendszer összeomlása miatt következett be, de egyéb okai is vannak: idetartozik többek között az oktatási színvonal általános romlása, a piaci igények nem ismerete, a speciális szaktudás iránti igény növekedése mellett az általános műveltség iránti igény csökkenése, a diploma munkaerő-felvételi szelekciós szemponttá válása, továbbá hogy a vállalatok nem akarják/tudják viselni a képzés és a továbbképzés terheit.

Romlottak a *kulturálódás* feltételei: az áremelkedések és a hajszolt életmód miatt mérséklődött a színházlátogatók száma és meredeken zuhant a múzeumba járók száma is. Már 1987-ben megindult a mozilátogatások számának csökkenése, de a trend 1989 után még meredekebbé vált. 1992 után ez az érték 14-15 ezer körül állandósult, ami *a hetvenes és nyolcvanas évek jellemző szintjének nagyjából egyötöde*. Ez részben a házi szórakozási lehetőségek (videó, DVD) terjedésének tudható be, de kétségtelen, hogy a két forma közötti választást a mozijegyek ára jelentős mértékben befolyásolja.

¹⁶² <http://www.magyarorszag.hu/orszaginfo/alapadatok> (2005-07-25)

¹⁶³ <http://www.fvm.hu/main.php?folderID=1303> (2005-06-08)

¹⁶⁴ KSH <http://portal.ksh.hu/pls/ksb/docs/hum/ingyenes/h6/h60701.html> (2005-06-06)

Munkaerő-piaci szabályozás

A rendszerváltás óta Magyarországon többször is módosították a Munka Törvénykönyvét (Mt.), 1999-ben például tízszer.¹⁶⁶ A változások összességében a munkavállalási feltételek romlását hozták.

Korlátozták a munkavállalók rendelkezését éves szabadságuk felett. Korábban a szabadságot a tárgyévben, de legkésőbb a következő év január végéig ki kellett adni a munkavállalónak. A módosítás szerint ez utóbbi határidőt a munkáltató a tárgyévet követő év június 30-áig, sőt, ha erről vállalati kollektív szerződésben rendelkeznek, akár december 31-ig is kitolhatja. A változtatással egyébként egy már meglévő gyakorlatot szentesítettek: a munkáltatók eddig több esetben nem engedélyezték a dolgozók piachenését. A munkaerő-piaci helyzet, a létbizonytalanság pedig ennek elfogadására kényszeríti az embereket. Szakértők szerint e súlyosan jogsértő rendelkezés mögött az áll, hogy a költségiracionális gazdálkodás miatt a legtöbb kis- és közepes vállalkozás esetében olyan feszített a létszám, hogy a szabadságolás súlyos fenakadást idéz elő a cég működésében – nincs munkaerő-tartalék. Hiába nőtt tehát meg az elvi szabadnapok száma a nyolcvanas évekhez képest, a munkáltató nem adta, vagy a dolgozó „önként” nem vette ki azokat.

Néhezebbé vált a kilépés a munkavállaló számára. Ha a munkavállaló jogosulatlanul lép ki munkahelyéről, akkor a törvény őt kötelezi a felmondási időre járó átlagbér munkáltatónak történő kifizetésére. Nem ritka eset, hogy a munkavállaló rendkívüli felmondással él, mert méltánytalanul bántak vele munkahelyén. Ez utóbbi tényrt azonban a munkaerőpiac mai körülményei között igen nehéz bizonyítani. (A munkatársak értelemszerűen nem szívesen tanúskodnak főnökük ellen.) Így gyakran az indokolt felmondás is jogosulatlannak számít. Úgy tűnik, hogy a munkáltatót érte kár. Ekkor tehát a felmondó dolgozónak

¹⁶⁶ Az alábbi összeállítás Török, 1999 és 2000, és Szőke, 2000 alapján készült.

A kiadott könyvek példányszáma 1990 után szintén meredeken zuhant, majd a kilencvenes évek végén 45 millió körül stabilizálódott. Ez a szám a hatvanas évekre volt jellemző, és az 1990-es csúcsnak csupán négytizede. Az alacsonyabb példányszám több, egyenként alacsony példányszámú könyvet, javarészt értéktelen irodalmat takar.

A bűncselekmények száma 1965-től egészen a nyolcvanas évekig évi 120-130 ezer körül alakult. Ezt követően lassú emelkedésnek indult, és 1988-ban már meghaladta a 185 ezret. Ez után a növekedés felgyorsult, így a bűncselekmények száma egy évtized alatt több mint megháromszorozódott (600 ezer), majd csökkenés következett, de 2003-ban még mindig több mint kétszer annyi (413 ezer)¹⁶⁵ köztörvényes bűncselekményt követtek el Magyarországon, mint a rendszerváltás előtti évben.

A mezőgazdasági gépek vonóerő-kapacitása évtizedek töretlen emelkedése után 1985 és 1989 között érte el történelmi csúcspontját, 8400–8500 ezer kW-tal. 1990-től a trend igen meredeken esett, így a vonóerő-kapacitás fél évtized alatt megfeleződött (1996: 4400 ezer kW). A további adatok nem ismertek, de köztudomású, hogy a nagygazdaságok (tsz-ek, állami gazdaságok) széthordásával a magyarországi mezőgazdaság leépülése azt követően felgyorsult. 1999-ben Magyarország csupán annyi mezőgazdasági terméket állított elő, mint negyedszázzal (!) azelőtt.

Miközben a telefonvonalak és telefonhívások száma megugrott, a bejelentett televíziókészülékek száma lassan csökkenni kezdett a rendszerváltás után. A csökkenést valószínűleg a televíziós előfizetési díj emelkedése okozta („feketetézés”), ám a bejelentési hajlandóság e látványos változása önmagában is jelzi a jövedelmi viszonyok romlását. A távbeszélés terjedése ugyanakkor jól illusztrálja a fogyasztási struktúra és az életmód – irányított és kikényszerített – átalakulását.

¹⁶⁵ KSH <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/ingyenes/h6/h61001.html> (2005-06-06)

fizetnie kell, akár százezer forintot is, ha hosszú időt töltött el a cégnél. Ekkora kártérítést a büntetőjog csak súlyos bűncselekmények esetén szab ki.

Szigorították a dolgozók leltárfelelősségét. Míg a korábbiak szerint az alkalmazottak csak olyan hiányért tartoztak felelősséggel, amelyet módjukban állt ellenőrizni, felelősségük most teljes. Eszerint az ismeretlen eredetű leltárhiányért is a raktári/kiskereskedelmi dolgozót terheli a felelősség, így egy kideríthetetlen áruházi lopás esetében az elűnt értékeket a dolgozó(k)nak kell kifizetniük. Ez a módosítás ráadásul jogelvileg is helytelen, hiszen olyan dologért tesz valakit felelőssé, amelynek az oka nem ismert.

Korlátozták a betegszabadságot. A munkavállalók jogait érinti, mégsem a Munka Törvénykönyvében, hanem az adószabályok közé ékelve módosították a háromnapos, orvosi igazolás nélkül igénybe vehető betegszabadsághoz való jogot. 2000 januárjától már csak egy nap jár e célra.

Gyengítették a szakszervezeteket. Az Mt. keretében elűrölték a szakszervezetek kollektív szerződésalkötési monopóliumát, és kiterjesztették azt az üzemi tanácsokra is. A kollektív szerződés kötésének joga szerte a világon kizárólag a szakszervezeteket illeti meg, amit egy 1998-as ILO-konvenció is rögzít. A szakszervezetek monopóliumának csorbítása a dolgozók alkupozióját rontja a munkaerő-tűlkínálat esetén eléve erősebb munkáltatóval szemben.

A további – 2001-ben hatályba lépő – módosítások a következők:¹⁶⁷

(1) A napi 8 órás munkaidőnek 8 hét (az eredeti javaslat szerint 4 hónap)¹⁶⁸ átlagában kell kijönnie, de különleges munkakörülményekben a kollektív szerződés ezt akár egy év-re is emelheti.

(2) A heti egybefüggő pihenőidőt 42 órától 40-re (az eredeti javaslat szerint 35-re) csökkentették.

(3) Az *idénymunka fogalmának kiterjesztése* révén – amellyel a mezőgazdasági gép-gyártás, sőt akár a jármű-

¹⁶⁷ Lásd 2001. évi XVI. törvény: <http://www.complex.hu/external.php?url=3> (2006-02-17)

¹⁶⁸ Az eredeti javaslatok a jövőbeli fejlődés irányára nézve adnak útmutatót.

gyártás is idénymunkának számíthat – a heti pihenőnap hathavonta összevontan is kiadható.

(4) A munkáltató elég, ha 72 (az eredeti javaslat szerint 24) órával előbb közli a dolgozóval, hogy más munkarendben kívánja foglalkoztatni. Vagyis a munkarend akár háromnaponta változtatható.

(5) A több telephellyel rendelkező cégek teljesen szabadon irányíthatják dolgozóikat egyik helyről a másikra.

(6) Megalkották a *munkaerő-kölcsönzés* rendjét, amely eddig a magyar munkajogban ismeretlen fogalom volt. Eszerint „a kölcsönadó a vele kölcsönzés céljából munkaviszonyban álló munkavállalót rendszeresen, ellenérték fejében munkavégzésre a kölcsönvevőnek átengedi”. *E rendelkezés a munkabér egy részéből egy csapásra profitot csinált: a kölcsönző cég által a munkavállalónak fizetett bér nyilván alacsonyabb, mint a munkavállalóért kapott kölcsönzési díj. Ez a módszer nemcsak az állami bevételeket csökkenti (az szja, és a tb egy részének kiesése révén), de alkalmas a közvetlenül foglalkoztatottak bérének letörésére is.*

A Munka Törvénykönyvének módosításának ürügyeül a közlő EU-tagság szolgált. A foglalkoztatás „rugalmas-ságának” növelésének célja azonban végső soron a minimálbér-emelések kompenzálása volt.

Szegénység

A magyar GDP csak 1993-ig csökkent, 1997-től már 4-5%-os ütemben nőtt. A reáljövedelmek, a keresetek és a fogyasztás egy főre eső átlagértéke 2001/2002-re érte el az 1989-es szintet, 1-2 évvel később, mint a GDP. A mutatók együttmozgása miatt egyes közgazdászok „transzfórmációs válságról” beszélnek, a jelenségek magyarázatát pedig kizárólag a minden átalakulással járó nehézségekre korlátozzák. Ezt az érvelést azonban keresztülhúzza, hogy a mélypont után, 1994-től 2002-ig a GDP 36,5%-kal nőtt, a reálkeresetek azonban mindössze 21,7%-kal emelkedtek (Ékes, 2004).

Az átlagokkal azonban egyébként is jobb vigyázni. A lakosság nagy része számára a magyarországi gazdasági élet konszolidációja, a GDP hosszú évekkal ezelőtti beindult növekedése sem hozott jobb életkörülményeket, sőt ellenkezőleg. A jövedelmek alakulása ráadásul még akkor sem mond el mindent a szegénységről, ha valós tartalommal bír.

A *jövedelmi polarizáció* már a nyolcvanas években beindult, ám a rendszerváltás utáni években felgyorsult. 1987-ben a lakosság legfelső jövedelmi tizede az összjövedelem 20,9%-át, 10 évvel később már 26,7%-át birtokolta. A nyolcvanas évek óta csak a felső két jövedelmi decilis összjövedelemből való részesedése nem csökkent, az összes többié igen. A felső és alsó tized aránya 1972-ben még 5,0:1, 1987-ben 4,6:1, 1997-ben már 9,2:1 volt. Romlott a Gini-koefficiens is (1998-ban 24,4, 2001-ben már 33%) (UNDP, 2003, 32–33.).

Ma *minden 10. magyar* – egymillió ember – *szegény*, vagyis a közepes jövedelem 50%-nál kevesebből él. Áranyuk 1996-ig nőtt (egynolcadra), ezt követően a kormánypolitikák hatására csökkent.

A *szegénység tartalma* nem mérhető ki a jövedelmi szegénységgel, és Magyarországon nem is ez a legmeghatározóbb. Az UNDP-jelentést (2003) készítő magyar szakemberek megállapítása szerint nálunk a lakáshelyzet (a lakás állapot és felszereltsége) esik a legnagyobb súllyal a latba: a rossz lakhatási körülmények között élők esetében a szegénység valószínűsége a nemzeti átlagnál négyszer nagyobb. A 2000-es adatok szerint a 415 ezer szegénynek számító háztartás fele él jövedelmi szegénységben (a nettó személyi jövedelem alsó egyötöde alatt), több mint háromnegyede szegény a fogyasztás szerint (vagyis az élelmiszerekre költött pénz meghaladja az összes kiadások 45%-át), héttizedük ítélte magát szegénynek, és körülbelül ugyanennyi volt szegény a lakás és felszereltsége tekintetében. (UNDP, 2003, 39.) A nemzeti átlagok tehát a következőképpen alakulnak: jövedelmi szegénység 14,4%, fogyasztási szegénység 27,7%, lakhatási 19,3%, lakásfelszereltség szerinti 17,3%. A szubjektív szegénységi ráta pedig 20,6%,

eszerint Magyarországon minden 5. háztartás szegénynek tartja magát.

A hajléktalanok számát 50 ezerre becsülik, az intézményekben felkötő, társadalomból kizárt embereket (idősek vagy rokkantak otthonában lakók stb.) ugyanennyire. Összesen tehát mintegy 1,2–1,3 millió szegény ember él Magyarországon, de a létminimum alatt élők száma a LAET (Létminimum Alatt Élők Társasága) szerint még ennél is jóval nagyobb, 3 millió. Sőt, a *háztartások 56%-ában található meg a szegénység fent említett 5 dimenziója közül legalább az egyik*.

A szegénység mindig jobban sújtja a gyermekeket. A fenti 5 közül legalább 3 szempontból szegény családokban él a 6 éven aluli gyermekek egyötöde, a 14 éven aluliak 17%-a, és a kiemelkedési esélyekről – valamint a kontra-szelekcióról – fest képet, hogy a felsőoktatási intézményekbe járóknak csak 0,7%-a (UNDP, 2003, 39–41.).

A *megélhetési küszöböt* (létminimum) 1990-ben más-hogy számították, mint később. Ezért akkor (konstans, 2000-es áron) havi 44 106 Ft-ot tett ki, 2000-ben viszont már csak 32 851 Ft-ot (UNDP, 2003, 35.). Vajon olcsóbb lett az élet Magyarországon?

Terjedő társadalmi devianciák, pszichoszociális körök. Ezek legfőbb okait Hódos (2000) a munkanélküliségben, a munkavállalói alkupozíció romlásában, a tartósan a családtól távoli munkavégzésben, a három műszakos munkarendben, illetve a munkahelyi hierarchiából adódó feszültségekben látja. Ennek lehetséges következményei: „fejfájás, elalvási és alvási zavarok (felületes, szakaszos), reggeli fáradtság, szorongás, kéztremor, gyakori negatív hangulat, indokolatlannak tűnő türelmetlenség, kimerülés, vérnyomásváltozás által nem indokolt gyakori fokozott szívdobogás, gyomorfájdalom”¹⁶⁹, továbbá alkoholizmus, drog, dohányzás, illetve másnak profitaló, gerjesztett fogyasztás, pótcselekvés (plázakultúra, számítógépes játékok, mobilozás, internetezés stb.). A magyarországi munkaerő-állomány állapota tehát romlik.

¹⁶⁹ Hódos (2000), 108.

Magyarország a közép-kelet-európai régió egyik legsikeresebb külföldi tőkéet vonzó országa – amely tény az uralkodó közgazdaságtan szerint a felzárkózás alapjául szolgálhat. A dolog azonban úgy áll, hogy a legnagyobb termelőkéték élvezik a legnagyobb adókedvezményeket (a kilencvenes években 5 év adómentességet kaptak), a sok ezer milliárdos, Magyarországon adózó off-shore tőkéből a költségvetés mindössze 8,5 milliárd forinttal részesül, a teljes pénzügyi szektor adója mindössze 35 milliárd forint, és az ország adóbevételeinek csupán 0,7%-a származik a bankok által fizetett adókból.

Ami nincs benne a statisztikában...

Nem véletlen, hogy a munkaerő-piaci statisztikák csak közvetlen (mintavételes) felmérésekkel kiegészítve képesek a valóság megközelítésére. Hiszen például a fizetetlen túlóráról egyik munkáltató sem nyilatkozik, de a munkavállalók sem kívánják bejelenteni, hogy adózás nélkül, „feketén” dolgoznak. Ezért érdemes nyitott szemmel járni, hogy közvetlen tapasztalással is kiegészítsük a szakirodalomból nyert információkat. Erre szolgál az alábbi válogatás:

„Franchising, oh!” Mint sok egyéb vállalkozás, a magyarországi benzinkutak jó része is franchise-rendszerben működik. Egy ilyen, Budapest környéki JET-kútnál dolgozó mondta el, hogy bérét csak papíron veszi fel, munkáltatójától egy fillér javadalmazást sem lát. Azért a pénzért dolgozik, amit az ott tankoló autósoktól kap.

„Köszönjük, hogy nálunk vásárolt!” Szintén a gyorsan fejlődő fővárosi agglomeráció egyik Penny Marketjében munkát vállaló fiatalember a forrása az alábbi leírásnak. Nettó 35 ezer forintért a szerződés szerint reggel 6:30-tól délután 2:30-ig kellett volna dolgoznia. Már az első napon 6-ra rendelték be. Némi eligazítás után 6:15-kor már dolgozott. Délután 3 óraor megkérdte a főnökét, hogy elmehet-e. Az órájára pillantott, és még megkérte, hogy valamit rakodjon ki. 3:15 után szabadult. Túlórapénzről ter-

mészetesen szó sem volt. Munkatársai elmesélték, hogy a délutáni műszak ugyan elvileg este 9-ig tart, de a kamionot, akármikor jön is, ennek a műszaknak kell kirakodnia. Gyakran 11-kor, vagy még később érnek haza. Persze ez sem számít túlórának.

„A külföldi tőke modernizációs hatása.” Egy vállalatfelmérés során számolt be az interjúalany mérnök egy korábbi munkahelyén szerzett tapasztalatáról. Az észak-magyarországi autókalkatrész-gyár a bőséges munkaerő-kínálat körülményei között működik. A korábban a régióban virágzó síkúveggyártás megszűnt, az acélgyártás foglalkoztatása egytizedére zsugorodott (ma 600 fő). Nagy a munkanélküliség. A szóban forgó japán tulajdonú gyár napi 5000 ablakemelő motort gyárt az autóipar számára. A gyárban nők dolgoznak, minimálbérért. A gépsor Japánból érkezett, 1995-ös gyártmányú, automatizált volt, amelyen betanított munkát végeztek. Munkaerőt csak a munkaközvetítőn keresztül vettek fel, mert csak így volt hozzáférhető számukra a majdnem az egész bért fedező munkahely-teremtési dotáció. Azért, hogy minél több támogatáshoz jus- sanak, növelték a foglalkoztatást. Ennek érdekében az autotomata gépsorokat „lebutították”, azaz kiszécskítették belőlük az automatikát! (Ezt a munkát a történetet továbbbádó mérnöknek kellett elvégeznie – nagy szíváfájdalmára...) A gyártulajdonosok a hatékonyságot a következő módon igyekeztek ennek ellenére megtartani: minden gépsor végén egy tábla állt, amelyre a japán vezető felírta a tervet: 13 másodperc/db. A gép végén egy számláló mérte hány darabnál, pontosabban hány mp/darabnál tart a sor. A gépnél dolgozó asszonyok délelőtt 10, délután 5 perces pihenőre voltak jogosultak. Ha valaki ezen kívül felállt a géptől, az egész technológiai sor „borult” (az aktuális mp/db érték felszökött), „és jött az ordibálás”. Egy-egy ilyen gépsoron körülbelül 20 nő dolgozott. Automatizáció esetén 2 fő elég hozzá. Amikor pedig elérték a 13 mp/db teljesítményt, a japán cégvezető a 12 mp/db bevezetését irányozta elő. Az automata gépsor 11 másodperc alatt állított elő 1 db terméket...

Függelék

1. Állami szociális kiadások az OECD-ben,
1980 és 2001 között, a GDP százalékában

az USA-ban és az EU15-ben,

	1980	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Állami szociális kiadások összesen														
OECD 21	17,7	19,6	20,5	21,6	22,7	23,2	22,9	22,5	22,7	22,3	21,9	21,9	21,6	21,9
USA	13,3	13,0	13,4	14,5	15,2	15,4	15,4	15,5	15,3	14,9	14,5	14,2	14,2	14,8
EU15	20,6	22,9	23,4	24,4	25,6	26,5	26,2	25,6	25,6	24,8	24,3	24,2	23,7	24,0
Öregségi nyugdíj														
OECD 21	5,6	6,2	6,8	7,2	7,5	7,7	7,6	7,7	7,8	7,8	7,8	7,8	7,7	7,9
USA	5,2	5,4	5,2	5,4	5,4	5,5	5,4	5,4	5,3	5,3	5,2	5,2	5,2	5,3
EU15	6,5	7,3	7,9	8,3	8,6	8,9	8,9	8,9	9,0	8,9	8,8	8,8	8,6	8,8
Özveyi, árvasági ellátás														
OECD 21	1,2	1,2	1,1	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
USA	1,0	1,0	0,9	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	0,8
EU15	1,6	1,7	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1
Ellátások munkaképtelenség esetére														
OECD 21	2,5	2,5	2,6	2,7	2,7	2,8	2,7	2,7	2,6	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5
USA	1,1	1,0	1,0	0,1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1
EU15	3,1	3,1	3,2	3,2	3,2	3,3	3,3	3,1	3,1	3,0	2,9	2,9	2,8	2,9
Egészségügy														
OECD 21	5,1	5,2	5,4	5,7	5,9	5,9	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8	5,9	5,9	6,1
USA	3,7	4,1	4,8	5,2	5,6	5,8	6,0	6,1	6,1	6	5,8	5,8	5,9	6,2
EU15	5,6	5,6	5,7	5,9	6,1	6,2	6,1	6,0	6,1	5,9	5,9	5,9	5,9	6,1

Családi ellátások														
OECD 21	1,6	1,6	1,8	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,9			
USA	0,8	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	0,4			
EU15	2,0	2,0	2,1	2,2	2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,1	2,2			
Aktív munkaerő-piaci eszközök														
OECD 21	0,4	0,7	0,7	0,8	0,9	0,9	0,8	0,9	0,8	0,7	0,7			
USA	0,2	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2			
EU15	0,5	0,8	0,8	0,9	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	0,9	0,9			
MN-ellátás														
OECD 21	1,0	1,6	1,3	1,6	1,8	2,0	1,6	1,6	1,3	1,2	1,1			
USA	0,7	0,4	0,4	0,5	0,7	0,6	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3			
EU15	1,2	1,9	1,5	1,8	2,1	2,3	1,9	1,9	1,5	1,3	1,2			
Lakhatással kapcsolatos kiadások														
OECD 21	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4			
USA	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.			
EU15	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4			
Egyéb														
OECD 21	0,4	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5			
USA	0,5	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5			
EU15	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4			
	1980	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001

OECD 21: Ausztrália, Belgium, Egyesült Királyság, Kanada, Dánia, Finnország, Franciaország, NSZK, Görögország, Írország, Olaszország, Japán, Luxemburg, Hollandia, Új-Zéland, Portugália, Spanyolország, Svédország, Svájc, Törökország, USA

Forrás: OECD (2004), Social Expenditure Database (SOCX, www.oecd.org/els/social/expenditure) | 2005-04-25

2. Brazil szakszervezeti vezetők nyílt levele a Szociális Világforumhoz (Tartalmi ismertető)

2002 elején brazil szakszervezeti vezetők nyílt levelet írtak a Porto Alegre-i Szociális Világforum (WSF) szakszervezeti és más aktivistáinak. A levél teljes szövege angolul a <http://www.globalresearch.ca/articles/BTU202Ap.html> címen olvasható.

A levél írói mindenképp észlezték, hogy a munkások ellen indított világméretű gazdasági és politikai támadás körülményei között elengedhetetlenül szükséges a *munkások egyesült harca*. Vajon megfelel-e ennek a szociális fórum mai formája?

A WSF hangsúlyozottan a „civil társadalom” találkozója. A „civil társadalom” azonban – így a levélírók – egyaránt tartalmazza az elnyomottakat és elnyomóikat, vagyis az erőt épülő ideológia és politika elmosza a különbséget az osztályok között. A civil szervezetek (NGO-k) célja egyrészt az állami vállalatoknál és a közszolgáltatásokban kieső munkahelyek pótlása (bizonytalan és rendszertelen formában), másrészt a globalizáció intézményeinek hivatalos politikájává váltak. 1999-ben a Világbank projektjeinek már több mint 70%-ában vettek részt NGO-k és civil szervezetek valamilyen módon. A levél írói utalnak arra is, hogy a Világbank 2000/2001-es jelentésében a „konfliktusok nyíltá válásának elkerülése” érdekében szorgalmazza „az energiáknak politikai folyamatokba csatornázását”, párbeszédet a civilekkel, a különböző csoportok találkozóit biztosító fórumokat. (V.ö. World Bank, 2001/b, 10., 12.) A WSF szponzorai között található a Ford Alapítvány, a Világbank pedig honlapján támogatásról biztosítja a Porto Alegre-i fórumot. Afrikában az ENDA nevű civil szervezet szervezi a szociális fórumot. Az ENDA dokumentumában védelmé-

be veszi a gyermekmunkát: „... megtiltani a gyermekmunkát annyira, mint megfosztani a gyermekeket és családjukat egy fontos létfenntartási eszköztől. ... Figyelembe kell venni a társadalmi-gazdasági realitásokat, és harcolni a gyermekmunkások jogaiért.” A szervezet ezen követelése homlokegyenest ellentétes a nemzetközi munkásmozgalommal, amely 15 éves korig az ingyenes oktatás biztosítását szorgalmazza – állapítják meg a levélírók.

Vizsgáljuk meg a WSF egyik fő szervezőjének, az ATTAC-nak a spekulációs tőke mozgást megadóztatni hívott Tobin-adó követelését, amelyet többek között George Soros és az IMF-konform politikát megvalósító volt brazil elnök, F. H. Cardoso is támogat. A befolyt összegeket a szegények megsegítésére kellene fordítani. Ezek szerint tehát – érvelnek a levélírók – minél nagyobb a spekuláció, annál jobb a szegényeknek. Ezenkívül az ATTAC egy jobb világot, „a globalizáció hatékonyabb kontrollját” is követeli. Lehetősége azonban – kérdezik a brazil szakszervezetiek – „megváltoztatni a világot az alapvető termelési viszonyok megkérdőjelezése nélkül, anélkül, hogy a fő termelési eszközök magántulajdonát kifogásolnánk”?

A WSF egyik fő „zászlója” a Porto Alegre-i példa kapcsán a – Magyarországon is propagált – „résztvételi demokrácia”, „résztvételi költségvetés”. Eszerint a költségvetés egy részének felhasználásáról közvetlenül az állampolgárok gyűlékezete dönt. A Világbank 2001 végén létrehozott egy nemzetközi osztályt a „résztvételi demokrácia” 26 országban történő végrehajtásának áttekintésére. A témáról (Porto Alegre tapasztalatairól) könyvet is adott ki. Vajon – kérdeik a levélírók – a résztvételi demokrácia nem a „nyílt konfliktust” kerülő „energiabecsatornázási” stratégia része?

A brazil szakszervezeti vezetők pontosan tudják, hogyan működik ez a „résztvételi költségvetés”. Leveleikben idézik a „résztvételi költségvetés” egyik koordinátorának megfogalmazását: „ez az alapvető szükségletek szűrője” („filter for popular demands”). A résztvételi költségvetés a városi költségvetésnek valójában igen kis hányadát, Porto Alegre esetében például mindössze 17%-át érinti. A társadalmi szervezetek képviselői állandó harcot vívnak erről az

3. Akció történet

1994. január 1., Chiapas állam, Mexikó: a NAFTA (Mexikó, USA, Kanada közti szabadkereskedelmi egyezmény) életbe lépése kapcsán itt tört ki a zapatista felkelés, a neoliberalizmus elleni világmozgalom csírája.

1995-1997: milliókat mozgósító sztrájkhullám indult Európában a „Nemet a neoliberais Európára!” jelszó jegyében és a regionális szolidaritás alapján.

1998. május, Genf: a II. WTO-konferencia idején a világ 37 városában zajló tüntetés („*Global Street Parties*”) Kanadában megbénított egy OECD-konferenciát. Az indiai Haidarabádban 100 ezer földműves tiltakozott a WTO-ban folyó tárgyalások ellen. Brazíliában 40 ezer nélkülföldi egy hétre megszállta a főváros kormányzati negyedét.

1999. augusztus 12., Millau: José Bové és társai lebontanak egy McDonald's-et a francia sajtermelők érdekeit sértő amerikai kereskedelmi terjeszkedés elleni tiltakozásul.

1999. november 30–december 2., Seattle: a WTO-ülés sikerét 40 ezres tömegtüntetés akadályozza meg. Ezt követően a mozgalmak világszerte készen álltak arra, hogy ugyanazt a módot is megismételjék. Ausztráliában például gomba módra szaporodni kezdtek az antiglobalista csoportok Sydney-től Melbourne-ig és Adelaide-től Brisbane-ig. A seattle-i tanácskozás meghiúsítása után a tiltakozók követték a WTO-t mindenhol, egészen addig, amíg a WTO összejövetelet Katarban tartották meg, ahol a tiltakozás törvényellenes. Ennek ellenére ekkor is világméretű demonstrációra került sor a tanácskozással egy időben, több mint 120 város részvételével.

összeőrül. Azt kell eldönteniük: iskolát akarnak, vagy klinkát, az utak kövezését vagy óvodát. Ezzel a módszerrel tehát – szögezik le a levélírók – csak a szükségletek ki nem elégítésének felelősségét hártották át, maguknak a „résztvevői költségvetés” résztvevőinek a támogatásával.

A minimális összegek ilyen elosztásában a „civil társadalom” vesz részt. Camacia városában például egy üzletember küldte el képviselőjét a gyűlésbe, megszerelve a szavazatok közel 70%-át ahhoz, hogy az útkövezés elsőbbséget kapjon.

Vajon milyen társadalom elképzelése búvik meg a „résztvevői költségvetés” mögött? Olyan, amelyben nincsenek konfliktusok, és az „egyenlők közötti megegyezésre” épül. Ez azonban teljes mértékben ellentétes a demokráciával, amely elismeri a szembenálló érdekek létezését a társadalomban, valamint a kizsákmányoltak és elnyomottak jogát az állammal és kizsákmányolóikkal szembeni érdekvédelemre. Mi történne például, ha a közalkalmazottak szakszervezete venne részt a „résztvevői költségvetésben”? Elméletben a közalkalmazottak bérének emeléséért, munkakörülményeik javításáért kellene kiállnia. Ha azonban a többiek inkább be szeretnék vezetetni az áramot az utcájukba, akkor – ahelyett, hogy kollektív akciókkal követelnék igényeik kielégítését a hatalomtól – egymás ellen fognak harcolni.

A „résztvevői demokrácia” tehát az elnyomottak csúfos becsapása, szükségleteik cinikus kigúnyolása.

A levél írói mindezért nem vesznek részt a Szociális Világforum munkájában, mert meggyőződésük, hogy a kizsákmányolás elleni harcban a munkások létrehozta szervezetek védelme ellentétes az osztályellentéteket elmosó „civil társadalom”, illetve a „globalizáció humanizálásának” – szintén a WSF által táltal – politikájával. A *globalizáció ugyanis a munkahelyek és a munkások jogainak lebombolását jelenti, a kapitalista globalizációt tehát nem lehet „humanizálni”*. A brazil szakszervezeti vezetők végül leszögezik, hogy továbbra is együtt harcolnak „fivéreikkel és nővéreikkel” a háborúk, a kizsákmányolás, a dereguláció, a privatizáció és a liberalizáció, valamint a munkajogok leépítése ellen, a szakszervezetek függetlenségéért, demokratizmusáért és a közszolgáltatások védelméért.

2000. április, Washington: tiltakozás az IMF/Világbank közös ülése ellen, amely Seattle után az első nagyobb megmozdulás volt. Mintegy 30–35 ezer ember gyűlt össze, ami kevesebb, mint Seattle-ben, de nagyjából tízszer annyi, mint az 1998-as demonstráción ugyanitt, ugyanezen alkalomból volt.

2000. április, San Jose, Brazília: 10 000 fős demonstráció az IMF és a Világbank ellen.

2000. május 31., Argentína: 80 000 fős tüntetés az IMF ellen.

2000. június-augusztus, Latin-Amerika: többmillió munkás által támogatott sztrájkok az IMF és a Világbank politikái ellen Argentínában, Ecuadorban, Hondurasban, Kolumbiában, Paraguayban.

2000. június, Windsor, Kanada: tüntetés az Amerikai Államok Szervezetének találkozója ellen.

2000. június, São Paulo, Brazília: 100 000 fő tiltakozott az IMF/Világbank-féle megszorító intézkedések ellen.

2000. szeptember 10., Melbourne: 30 ezres tüntetés a Világ gazdasági Fórum idején. Egy részüknek majdnem sikerült megakadályozni az értekezletet. Letartóztatásokra is sor került.

2000. szeptember 24–26., Prága: az első kelet-európai globalizációkritikai tömegtüntetés az IMF és a Világbank ottani ülése idején. 20 000 ember vett rajta részt, három ellenkonferenciát tartottak, erőszakos cselekmények, letartóztatások tették nevezetessé.

2000. december 5–7., Nizza: az EU csúcstalálkozóján 100 000 ember tiltakozott a tervezett reformok ellen, „szociális Európát” követelve.

2001. január 25–30., Porto Alegre: a davosi Világ gazdasági Fórummal (*World Economic Forum* – WSF) egy időben és annak ellenpontjaként került megrendezésre az I. Szociális Világforum (*World Social Forum*), amelyen a világ minden tájáról több tízezeren vettek részt.

2001. január 28., Davos, Svájc: a Világ gazdasági Fórum idején néhány száz tüntetőnek sikerült bejutnia a városba, ahol kemény rendőri ellenállással találkoztak.

2001. március 3–4.: Olaszországban (Triest) 10 000 fő,

Dél-Koreában (Szöul) 15 000 fő tüntetett a G8-találkozó ellen.

2001. április, Bolívia: Cochabambától La Pazig tartottak felvonulást tiltakozásul a vízprivatizáció ellen munkások, kistermelők, kiskereskedők, szakszervezetek és egyéb szervezetek.

2001. április: Tiltakozások az FTAA ellen Argentínában, Braziliában, Kanadában. Tömeges letartóztatások.

2001. április 1–16., Törökország: tiltakozó hullám az IMF ellen, több mint 100 000 résztvevővel.

2001. június 15., Göteborg: az EU-csúcs és a Bush-adminisztráció politikája elleni tiltakozásként zajlott le a Svédországban szokatlanul nagy, 25 (más források szerint 50) ezer fős tüntetés, ahol a tüntetők és a rendőrség között összecsapásokra is sor került.

2001. július 20–22., Genova: a G8 találkozója idején több száz ezres tüntetésre került sor Genovában. A rendőri provokációk összecsapásokhoz vezettek, melyek során egy diák (Carlo Giuliani) meghalt. Neve a globalizációkritikai mozgalom egyik jelképévé vált.

2001. szeptember 11-én terrortámadás történt a világrekedelem és az USA hatalmának jelképei ellen. Egy időre úgy tűnt, ez visszaveti a globalizációkritikai mozgalmakat, de nem így történt. 2001 októberé és decembere között Perugiában 250 000, Rómában 100 000, Londonban 75 000, Madridban 350 000 fő vonult az utcákra.

2001. november: a IV. WTO-csúcs Katarban. A helyszínen nem, de 120 más városban tiltakozó megmozdulásokra került sor.

2001. december, Laeken (Belgium): az EU-csúcs ellen 35 ezren tüntettek, sor került atrocitásokra is (a tüntetők kirakatokat törtek be és autókát gyújtottak fel).

2002. január 4–9., Bamako (Mali): az I. Afrikai Szociális Fórum.

2002. január, Porto Alegre: a II. Szociális Világforum 60 (más becslések szerint 80) ezer résztvevővel. Ekkor hivatalosan a társadalmi mozgalmakat a WSF Nemzetközi

Tanácsa regionális fórumok szervezésére. Ezek közül az első az európai volt, amit regionális, országos és tematikus szociális fórumok sora követett.

2002. január 25–27.: a Pán-Amazóniai Fórum, az Amazonas menti népek találkozója.

2002. március 16., Barcelona: az EU csúcserkeztele, valamint az IMF és a Világbank tevékenysége ellen több tüntetés is zajlott, részben a szakszervezetek szervezésében. A résztvevők létszáma 100 és 300 (más források szerint 500) ezer fő között mozgott.

2002. május, Berlin: Bush amerikai elnök látogatásakor több tízezer tüntetett „az USA imperialista politikája” ellen.

2002. május, Madrid: az EU, Latin-Amerika és a karibi országok csúcstalálkozójával egy időben 50 000 ember vonult fel. Olaszországban is több helyütt voltak tömeget megmozgató demonstrációk.

2002. június, Kolumbia: matematikus szociális fórum.

2002. június, Sevilla: az EU-csúccsal egy időben szervezett, „az európai tőke” elleni tüntetésen 100 000-en vettek részt.

2002. június, Róma: Az ENSZ Mezőgazdasági és Élelmezési Szervezete (FAO) csúcstalálkozójának küszöbén mintegy 50 000 fő tüntetett a világelelmezés problémájának igazságosabb megoldását követelve.

2002. augusztus, Johannesburg: Tüntetések a „fenntartható fejlődés”-ről szóló világ-csúcserkeztelet idején.

2002. szeptember, Washington: demonstrációk az IMF/Világbank közgyűlése ellen.

2002. november 4–8., Firenze: az I. Európai Szociális Fórum (ESZF) 30 ezer résztvevővel.

2002. november 9., Firenze: Az ESZF záróakkordjaként 2 millióan vonultak fel a készülődő iraki háború ellen, a békéért, a rasszizmus és minden elnyomás ellen.

2003. január 2-7., Haidarabád, India: az I. Ázsiai Szociális Fórum.

2003. január 23–28., Porto Alegre: a III. Szociális Világfórum.

2003. február 15.: a világ 75 országában, több száz váro-

sában legalább 12 millióan tiltakoztak az USA iraki háborúja ellen.

2003. április 5–6., Miskolc: az I. Magyar Szociális Fórum nagyjából 200 fő részvételével, akik közülbelül 20 társadalmi szervezetet képviseltek.

2003. június, Genf (Evia): A G8-ak értekezletének megnyitását 100 ezer tüntető blokkálja késleltette.

2003. június 21., Thessaloniki: Ellenkonferencia és felvonulások a görög elnöklettel összeülő EU-csúcserkeztelet idején. A Görög Szociális Fórum (június 16–22.) záróakkordjaként óriási demonstráció, amelyen a szociális fórum szervezetei és a sok országból érkező kommunista pártok külön-külön, de egy időben és hasonló célokért meneltek.

2003. szeptember 14., Cancún, Mexikó: Néhány ezer fős tüntetés a WTO miniszteri értekezlete ellen. Egy koreai paraszt (Lee Kyoung Hae) azzal kívánta felhívni a világ figyelmét a „harmadik” világ agrárproblémáira, hogy felgyújtotta magát.

2003. november 9–11., Lusaka, Zambia: Az I. Dél-afrikai Szociális Fórum (SASF), körülbelül 400 aktivista részvételével, akik NGO-kat, szociális mozgalmakat, szakszervezeteket, egyházakat, nőszervezeteket stb. képviseltek. A legtöbben Zambiából és Zimbabwéból érkeztek, de Dél-Afrika, Namíbia, Botswana, Kongó, Angola, Malawi, Mauritius és Sváziföld is képviseltette magát. A fórum előtörténetéhez hozzátartozik, hogy 2001-ben Maliban, 2002-ben pedig Etiópiában rendeztek egész Afrikát felölelő találkozókat a kontinens szociális mozgalmi.

2003. november 12–16., Párizs: a II. Európai Szociális Fórum, 50 ezer résztvevővel.

2004. január 16–21., Mumbai (Bombey), India: a IV. Szociális Világfórum. A világ mintegy 140 országából, összesen hozzávetőleg 100 000 fő részvételével, nagyjából 1200 rendezvényt tartottak. A találkozót most először tartották Porto Alegre-n kívül.

2004. március 20., Global Day of Protest: Nemzetközi béke akciónap. Szerte a világon megmozdulások az

USA iraki agressziója ellen. Londonban például a Greenpeace aktivistái felmásztak a Big Ben tetejére és kitűztek rá egy molinót: „Eljött az igazság pillanata!” („Time for truth!“), majd egy 80–100 ezer fős felvonulás következett. Magyarországon néhány ezer fő vonult a Parlament elé a kormány háborús politikáját bírálva.

2004. április 2–3.: a Szakszervezetek Európai Konföderációjának (ETUC) akciónapjai a munkavállalók szociális jogaiért és az európai jóléti rendszerek védelmében.

2004. április, Varsó: Ellenkonferencia és tiltakozás az Európai Gazdasági Fórum ellen. A demonstrációra készülő magyar fiatalok buszait a határról visszafordították.

2004. június 27., Kardikoy, Törökország: a Török Szociális Fórum és békehét záróakordjakként és a nagyfokú rendőri készütség ellenére 40 ezer ember tüntetett a NATO-csúcs ellen a törökországi Kardikoyban. A demonstrációt a szakszervezetek nyitották, a Török Kommunista Párt és más baloldali pártok folytatták, őket követték a társadalmi mozgalmak, illetve az NGO-k, majd a muzulmán mozgalmak és az anarchisták.

2004. augusztus 29., New York: Százszerez tüntetés George Bush amerikai elnök háborús és aszociális politikája ellen.

2004. október 15–18., London: a III. Európai Szociális Fórum, körülbelül 20 ezer résztvevővel.

2004. november 19., Santiago de Chile: az Ázsiai–Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés (APEC) csúcstalkozójának idején legalább 25 ezer fő tüntetett George Bush háborús és kereskedelem-liberalizációs politikája, valamint az APEC ellen.

2005. január, Porto Alegre (Brazília) : az V. Szociális Világforum 155 ezer résztvevővel.

2005. március 19., Brüsszel: 65 ezren tüntettek a szolgáltatások EU-n belüli liberalizálását tartalmazó, úgynevezett Bolkestein-direktíva ellen.

2005. március 20., New York, London, Róma: Irak lerohanásának második évfordulóján több tízezren tüntettek a háború azonnali leállítását követelve. Budapesten a globalizációkritikai szervezetek a Hősök terén

több mint ezer ember részvételével fáklvás békejelet formáztak.

2005. július 5–6.: Koncert és tüntetés Edinburgban, 15–20 ezer fős tüntetés a G8 és George Bush ellen Koppenhágában, valamint 5000 fős tüntetés a G8-csúcs helyszínén (Gleneagles, Skócia). Ez utóbbit erőszakos tüntetők zavartak meg, letartóztatásokra is sor került.

2005. december 17., Hongkong: Utcai harcok a WTO ülésének színhelyén. Kétezer antiglobalista tüntető csapott össze 400 rohamrendőrrel.

2006. január 19–29., Bamako (Mali) és Caracas (Venezuela): Több helyszínen, előbb Afrikában, majd Latin-Amerikában ült össze a VI. Szociális Világforum. A fórum folytatását 2006 márciusára tervezik a pakisztáni Karachiban. A caracasi rendezvényen mintegy 2200 szervezet, illetve mozgalom képviselőjében mintegy 80 ezer külföldi és sok ezer venezuelai vett részt.

2006. február 11., Berlin, Strasbourg: Berlinben 40 ezren, Strasbourgban 15 ezren tüntettek az európai szolgáltatói piac liberalizálása (Bolkestein-direktíva) ellen.

4. Globalizációkritikai szervezetek

Jelölések:

- ag:** „antiglobalizációs” – jellemzően a kilencvenes években alakított tipikus globalizációkritikai szervezet
- z:** „zöld” – a globalizációellenes mozgalomba bekapcsolódó, nagyobb múltú környezetvédő szervezet
- tt:** „think-tank” – agytrósz, ismeretterjesztő, információs szervezet vagy portál
- e:** „egyéb” – régebben alapított, szegénységgel foglalkozó, vallási szervezet, amely aktív kapcsolatokat ápol a nemzetközi globalizációkritikai mozgalmakkal.

Alliance for Democracy (ag)

www.thealliancefordemocracy.org

A „Szövetség a Demokráciáért” 1996 végén alakult meg az USA-ban (Texas). Magát populista mozgalomként határozza meg, amely egy „igazságos, humánus” társadalomért, „valódi demokráciáért” harcol a „vállalatok uralma” ellen. Az erőszakmentesség mellett teszi le a voksát, de a békés reformokat immár elégtelennek tartja. Gyökeres rendszerváltozás szükségességét hirdeti.

Alternatív Gazdaságpolitikai Fórum – AGF (tt)

Másik neve: „Európai Közgazdászok egy Alternatív Európai Gazdaságpolitikáért”. Baloldali közgazdászok csoportja, amelyet Jörg Huftschmid brémai közgazdászprofesszor vezet. 1995 óta évente tartanak konferenciát, amelyen megvitatják a neoliberalizmussal szemben alternatívát jelentő európai gazdaságpolitikára vonatkozó kutatásaik eredményeit.

ATTAC (ag) www.attac.org

Az ATTAC (Association pour une Taxation des Transactions financières pour l'Aide des Citoyens – Alakulat a Tőketranzakciók Adóztiatásáért az Állampolgárok Céljára) 1998 júniusában alakult meg Franciaországban és ugyanezen év decemberében vált nemzetközi mozgalommá. Az ekkor elfogadott dokumentum szerint a szervezet célja a spekuláció megfékezése (Tobin-adó), az adóparadicsomok szankcionálása, a nyugdíjalapok tőzsdére vitelének megakadályozása, a tőkebefektetések átláthatóságának biztosítása, a (nemzetközi) bank- és pénzügyi műveletek törvényi szabályozása, valamint a fejlődő országok adósságának eltörlése. A gyakorlatban az ATTAC tevékenysége már túlnőtt ezen, amit az is mutat, hogy a 2001-ben újjáira indult szociálisforum-mozgalom egyik fő szervezőjévé vált. Mára több mint 40 országban 90–100 ezer tagja van, de mozgósító ereje ennek többszöröse. Kampányaival elérte, hogy a MAI lekerüljön a napirendről, több országban megszavazzák a Tobin-adót, és leszavazzák az EU neoliberális alkotmánytervezetét. Az ATTAC Magyarországon 2002. február 2-án jött létre.

Békemozgalmi koalíciók (ag)

Az USA iraki háborújával szemben több ad hoc jellegű koalíció, mozgalom jött létre [*Stop the War Now*, *ANSWER*, *Let the Inspectors Work!* stb.]. Ezek magját a globalizációkritikai mozgalmak alkották. A 2003. február 15-i nemzetközi háborúellenes napot is Európa társadalmi mozgalmai hirdették meg az Európai Szociális Fórum zárónapján 2002. november 8-án. A demonstráció Európa-méretűnek indult, de végül más kontinensekről is csatlakoztak hozzá, s eredményeként legalább 12 millió ember vonult az utcára szerte a világon a békéért, a hegemon törekvések és a rasszizmus ellen, egy jobb, igazságosabb világot.

Black Block (ag) www.infoshop.org/blackbloc.html <http://en.wikipedia.org>

A Black Block az eredetileg a Seattle-re történő készülődés közben létrehívott Forradalmi Antikapitalista Blokk

(*Revolutionary Anti-Capitalist Block*) militáns *anarchista* szerveződés fantáziánéve, amely az anarchisták színére (feketé) utal. A Black Block szerint a fennállóval szembeni elégedetlenséget meghatározott objektumok elleni erőszakos fellépéssel például a tüntetők számára tiltott zónákba való behatolással) kell kifejezni. A célzott objektumok mellett azonban tagjaik többnyire „vaktában” is töreküznének. Bár rendszerint kis létszámúak, „Seattle népét” a hivatalos média előszeretettel azonosítja velük. A Black Blocktól a szociális fórum-mozgalmak elhatárolódnak, és viselkedésüket provokációnak ítélik.

Centre for Public Integrity – CPI (tt)

www. publicintegrity.org

Ez a nonprofit szervezet 1990-ben jött létre. Célja az amerikai polgárok informálása a közszolgáltatásokkal, a kormány tevékenységével és különböző etikai kérdésekkel összefüggésben. Mára több mint 100 tanulmányt, köztük 10 könyvet jelentett meg. Az 1997-ben alapított Oknyomozó Újságírók Nemzetközi Konzorciumán (*International Consortium of Investigative Journalists – ICIJ*) keresztül terjeszti összefüggéseket kutató („oknyomozó”) módszereit. A ICIJ-nek mára több mint 80 munkatársa van több mint 40 országban.

Centre for Research on Globalization – CRG (tt)

www. globalresearch.ca

Michel Chossudovsky, az Ottawai Egyetem közgazdász-professzora, több bestsellerré vált globalizációkritikus könyv szerzője által vezetett független kutatói és médiacsoport. Saját bevallása szerint a globalizációval járó „új világlágránd” leleplezésére törekvő progresszív írókat, tudósokat és aktivistákat támogatja. Elsődleges célja a felvilágosítás, a „hamis tudat”, illetve az azt szolgáló média elleni harc. Montréálban szerkesztett weboldalon cikkeket, kommentárokat olvashatunk a globalizációról, különös tekintettel annak háborús, imperialista jellegére. Itt található meg a brazil szakszervezeti vezetők WSF-folyamatot bíráló levele is (lásd 0).

Centre for Science and Environment (z)

www. cseindia.org

1980-ban alakult meg Új-Delhiben. Független, közérdekű szervezet, célja a tudományos, környezeti, technológiai ismeretterjesztés. Stratégiája a „tudásalapú aktivizmus”. Ez azt jelenti, hogy a környezeti és társadalmi bajokra olyan megoldásokat fejlesztenek ki, amelyeket az emberek és közösségek maguk képesek végrehajtani, illetve megvalósítani. A CSE lobbizással egyben nyomást gyakorol a kormányra, hogy az teremtsen meg az önszorgó tevékenység keretfeltételeit.

Christian Aid (e) www. christian-aid.org

1945-ben jött létre a II. világháborút követő emberi szenvedések orvoslása végett, de mai nevét csak 1964-ben kapta. Központja az Egyesült Királyság. Vallási közösségek hálozata, amely vallási hovatartozástól függetlenül azokon segít, akiknek a legnagyobb szüksége van rá. A konkrét szükségleteket legjobban ismerő helyi szervezeteken keresztül juttatja el segítséget, de van 16 tengerentúli irodája is. Egy szegénység nélküli világot képzel el, és miként a WDM és az Oxfam, azért kampányol, gyűjt adományokat, hogy megváltozzanak azok a szabályok, amelyek szegénységben tartják az embereket. A változás kulcsának az egyént tartja: „Az új rendszer csak olyan mozgalom eredménye lehet, amely a jobbító szándékú individuumokra épül.”

CONAIE (e) http://en.wikipedia.org/wiki/CONAIE, –

http://conaie.nativeweb.org

Az Ecuador 'shonos Nemzetiségeinek Konföderációja (El Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador) 1986-ban alakult meg, s mára Ecuador legjelentősebb civil szervezete. A „pozitív őslakos-identitás” erősítése, a földhöz való jog visszaszerzése, a neoliberalizmus elutasítása és az USA dél-amerikai katonai beavatkozásai elleni tiltakozás jellemzi. Direkt akcióival (kereskedelmi útvonalak blokádj alá vétele, kormányépületek elfoglalása) jelentős politikai erőre tett szert az országban, még politikusok elmozdítására is képes.

Corporate Europe Observatory – CEO (tt)

www.corporateeurope.org

Az európai vállalatok tevékenységét és a WTO-t figyelő CEO amszterdami székhelyű, kormányoktól független, projekt alapon működő kutatói és kampányszervező csoport, nemzetközi munkatársi hálózattal. A multik okozta társadalmi-környezeti károkat kutatja és velük kapcsolatban kampányol. Több hasonló kutatóhelyel tart fenn kapcsolatot, például a Transnational Institute-tal, amellyel „felvilágosító” céllal közös honlapot üzemeltet (lásd még GATSwatch).

Corporate Watch (tt) www.corporatewatch.org

A „vállalatfigyelő” tevékenysége a Trade Justice Coalition-hoz, a Global Trade Watch-hoz és a GATSwatch-hoz hasonlóan a szellemi műhelyek és a tömegmozgalom összekapcsolódását példálja. 1996 végén Oxfordban alakult, önmagát „radikálisnak” nevező kutató- és ismeretterjesztő csoport. A transznacionális cégek tevékenységén túl vizsgálatai kiterjednek az őket fenntartó rendszerre is. Célja „a *profitmotívum által előidézett környezeti és társadalmi rombolás megállítása*”. Együtt dolgozik többek között a Greenpeace-szel, a *The Guardian*nal, a „*London reclaims the street*” és egyéb kampánymozgalmakkal. Minden kutatási eredményüket hozzáférhetővé teszik az interneten.

Direct Action Network (ag)

www.directactionnetwork.org

A „Közvetlen Akciók Hálózata” egyének és szervezetek laza koalícióját jelenti, amelyet a seattle-i demonstrációra készülő szervezetek hoztak létre 1999 nyarán azzal a céllal, hogy megszervezze, jelszavakkal ellátva, és a teendőről tájékoztassa a demonstrációra készülőket (a civil engedetlenség taktikái, célszerű viselkedés a demonstráción, tájékozódás, bajmegelőzés stb.). A hálózat a seattle-i demonstráció után sem oszlott fel, sőt kontinentálissá fejlődött.

Essential Information (tt) www.essential.org

A Public Citizenhez hasonlóan a „Lényeges információ” nevű nonprofit szervezetet is Ralph Nader alapította még 1982-ben azzal a céllal, hogy a tömegmédiával elhallgatott információk közzétételével *aktivitásra serkentse* az embereket saját lakóhelyükön. Havilapot, könyveket, jelentéseket ad ki, vizsgálatokat, újságíró-konferenciákat tart, írókat szponzorál. Internetes portálja hírt ad a különböző nemzetközi kampányokról, szervezetekről, így például a *Mobilisation for Global Justice* mozgalomról, amely elsősorban a globalizáció nemzetközi intézményei (IMF, Világbank) ellen és a fejlődő országok adósságának eltörléséért küzd.

Euromarches/European Marche (ag)

www.euromarches.org

Az „európai menetelések” mozgalmat az európai újszegénység, a romló munkafeltételek, a munkanélküliek és feketemunkások felduzzadó tömegei hívták létre 1997 tavaszán. Ekkor Finnországtól Marokkóig és minden EU-országban útnak indultak a munkanélküliek tömegei, a felvonulók pedig egy nagy demonstrációban egyesültek Amszterdamban az EU-csúcs idején. Ez a mozgalom karolta fel a „sans-papiers”, vagyis a mindentéle igazolvány nélküli bevándorlók („*Európa igazi rabszolgái*”) ügyét is. Mint megállapítják, az immigrációs politikák „a kiszármányolás szégyenteljes feltételeinek elfogadására kényszerítik az embereket ezreit, csak hogy kielégítsék a munkáltatók profitéhségét, akik így mind keményebb munkafeltételeket állapíthatnak meg más munkások számára is. A kormányok és a munkáltatók érdekei nem ellentétesek, hanem egybevágnak.” (Dufour, 2002, 1.)

Friends of the Earth International – FEI (z)

www.foei.org

„A Föld Barátai” nemzeti környezetvédő szervezetek föderációja. 1971-ben alakította 4 szervezet (Franciaországból, Svédországból, Angliából és az USA-ból). Jelenleg 66 nemzetből, ezen belül körülbelül 5000 aktivistacsoportja és a

becslések szerint 1 millió szimpatizánsa van. Fő eszköze a kampányolás, céljai a környezetvédelem, a biológiai diversitás megóvása, a tömegek bevonása a döntésekbe, diszkriminációmentesség, fenntarthatóság. Alapelvei közé tartozik a „neoliberalis gazdasági modell” és „a korporációk által vezérelt globalizáció” („corporate-led economic globalization”) elutasítása, a „környezeti adósság” (Észak tartozik Délnek) és az, hogy „az ember előbbre való, mint a profit”.

From Seattle to Brussels – S2B (ag)

www.s2bnetwork.org

A „Seattle-től Brüsszelig” mozgalmat 13 európai ország 57 civil szervezete indította el 2002. június 7-én Brüsszelben, az Európai Üzleti Csúcs (*European Business Summit*, Brüsszel, június 9–11.) apropóján. Demonstrációikkal az EU neoliberalis politikája, a kereskedelem és a szolgáltatás sok liberalizálásáról folytatott tárgyalások (WTO, GATS) átláthatatlansága, illetve demokratikus kontrolljának hiánya ellen tiltakoznak. Chartájuk szerint alternatív, humánus, demokratikus elszámoltatható és fenntartható, „mindenki számára előnyös kereskedelmi rendszerrel” kell felváltani a mait.

GATSwatch (tt) **www.gatwatch.org**

A „GATS-figyelő” a Corporate Europe Observatory (CEO) és a Transnational Institute közös projektje, amely egy 2001 óta működő weboldalt jelent. Civil szervezetek és tudományos műhelyek GATS-kritikáit, valamint a hivatalos GATS-dokumentumokat gyűjti össze és adja közre. A több mint 50 országot felölelő „*Stop the GATS Attack Now!*” kampány (információk, demonstrációk, lobbizás) elindítója és szervezője.

Globalise Resistance (ag) **www.resist.org.uk**

A brit Szocialista Munkáspárthoz (SWP) közel álló laza erélyősszervezet, amely a „nagyvállalati uralom” („*corporate power*”) globális növekedését ellenző csoportokat és egyéneket fogja össze. Évente összeülő nemzeti konferenciájuk

kon 24 tagú vezetőséget választanak, amelyből 1994-ben 10 volt SWP-tag. Honlapjukról számos civil szervezet, háálózat, párt és újság érhető el az anarchistaiktól kezdve az állat- és környezetvédőkön keresztül a feministaikig és a szakszervezetekig.

Global Trade Watch – GTW (tt) **www.citizen.org/trade**

A „Globális Kereskedelem Figyelője” a Public Citizen egyik „részlegeként” jött létre 1995-ben. Célja a kormányok és nagyvállalatok („korporációk”) elszámoltathatósága. 160 ezer tagja van, főleg az USA-ban. Fő témái a WTO, a GATS, az amerikai regionális kereskedelmi egyezmények (CAFTA, NAFTA, FTAA), az off-shore cégek és a kormányzatok. Interaktív kapcsolatra törekszik a tömegekkel és a politikusokkal, valamint a nemzetközi partnerekkel.

Globalvision (tt) **http://www.globalvision.org**

A Globalvision hálózatot 1987-ben alapították információs, szórakoztatási és oktatási céllal. Internetes kiadása, a Globalvision New Media néhány éve jelent meg. Publikációi között első helyen szerepelnek a környezeti, emberi jogi, globalizációval kapcsolatos témák.

„Go vegetarian!” (z) **www.novivisezione.org/fao**

A „Legyél vegetárius!” kampányt olasz környezetvédelmi szervezetek indították el. Bár nem kifejezetten globalizációkritikai szervezet, érdekesség, hogy honlapján még ez a szervezet is a globalizáció bojkottjára hív fel. Szórolapjukon a „Lehet más a világ!”-ra rímelő „*Az éhezés ellen lehetőséges egy másfajta táplálkozás!*” jelszava áll. Az állattartás és élelmiszer-termelés, valamint az élelmiszer-fogyasztás negatív társadalmi-környezeti következményeiről szólván (éhínség, betegségek, erdőirtás, energiafogyasztás, vízszennyezés) és a multinacionális vállalatok hasznára hivatkozva a húsvetés ellen szólal fel. Egyik – vitatható – érveük, hogy „*a húsvéssel a harmadik világ forrásait fogyasztjuk el, megakadályozva a bolygó kiegyensúlyozott fejlődését*”.

Greenpeace (e) www.greenpeace.org

1971-ben egy maroknyi kanadai aktivista csónakba ült, hogy fizikai jelenlétével akadályozza meg a USA kísérleti nukleáris robbantásait Alaszkaiban (Amchitka szigetén). A Greenpeace-nek ez a – meghókkentő mivoltából adódóan a média figyelmét felhívó – tiltakozás azóta is fő eszköze. A mára világméretűvé vált szervezet az óceánok, erdők védelméért, a klímaváltozást okozó tüzelőanyagok, mérgező vegyi anyagok és genetikailag módosított szervezetek, a nukleáris elrettentés és a hasadóanyagok használata ellen, valamint egy „fenntartható kereskedelemért” harcol, és kiáll a háborúk ellen is. Adományokból tartja fenn magát, saját kutatási bázissal is rendelkezik, eredményeit pedig a legszélesebb körben publikálja.

ICMICA – Pax Romana (e) www.paxromana.org

Az International Catholic Movement for Intellectual and Cultural Affairs (ICMICA) nevű szervezetet 1947-ben Romában alapították katolikus értelmiségiek. Szándéka szerint hidat alkot a civil társadalom és az egyház között, a kultúrák, generációk és szakmák párbeszédére épít, emellett a békés, jövedelmileg kiegyenlített, fenntartható világgért száll síkra. Céljai között szerepel¹⁷⁰ a globalizáció jelenlegi modelljének „spirituális, etikai és kulturális dimenzióban” történő vizsgálata; a keresztény civil mozgalmak erősítése és az összefogás mindazon (akár nem vallási) mozgalmakkal, amelyek védik az emberi jogokat vagy készek az ökumenikus dialógusra. Az ICMICA központi tanácsának döntése alapján a szervezet hivatalosan és aktivistái révén is részt vesz a szociálisforum-világmozgalomban. Magyarországi tagszervezete azonban távol tartja magát a Magyar Szociális Fórumtól és még az iraki háborút ellenző magyarországi békemozgalomban sem vett részt.

¹⁷⁰ A Pax Romana ICMICA műhelyének szervezte az Ázsiai Szociális Fórumon. Asian Social Forum and South Asian Workshop on Peace, 2003 January 2-10.

Indymedia (tt) <http://indymedia.hu>

Az Indymedia, vagy Independent Media Center (IMC) a legnagyobb alternatív hírközítő csoport. Eredetileg a seattle-i WTO-ellenes tiltakozás közvetlen bemutatására szervezték alternatív médiacsoportok és egyének Észak-Amerikában. Az internetes kiadású és bárki által szerkeszthető Indy mára számos országban használt, a globalizációkritikusok körében kedvelt információs csatornává vált.

International Forum on Globalization – IFG (tt)

www.ifg.org

A Nemzetközi Fórum a Globalizációról 1994 januárjában alakult San Franciscóban a NAFTA megalakulásának és a WTO születésének idején azokból az aktivistákból, közgazdászokból és kutatókból, akik e szervezetek létrehozását már korábban ellenezték. Az IFG ma 60 vezető értelmiségit tömörít 25 országból. A gazdasági globalizációval kapcsolatos új gondolkodást, a közös cselekvést és a népművelést (*public education*) szolgálja konferenciák, bentlakásos oktatás, publikációk révén. Vissza kívánja fordítani a globalizációt, a „lokálistást” kínálva alternatívaként.

International League of Peoples’ Struggle – ILPS (ag)

www.geocities.com/ilps2000

A Népek Harcának Nemzetközi Ligája Jose Maria Sisonnak, a Fülöp-szigeteki Nemzeti Demokratikus Front vezetőjének Seattle-ben elhangzott felhívása nyomán alakult meg 2000 végén. 2001 májusában már több mint 40 ország 222 szervezetét tömörítette, melyek nagyobbik fele ázsiai. Az ILPS céljai a „nemzeti és társadalmi felszabadítás az imperializmus és minden reakció alól”, az emberi jogok védelme az állami erőszakkal, a kizsákmányolással, a faszimussal és a vallási bigottsággal szemben, a béke, a munkások jogainak védelme a tömeges munkanélküliséggel szemben, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok jogainak védelme, földosztás, a mindenkit megillető egészségügyi ellátás, a környezetvédelem, a művészeti-kulturális javakhoz és az információhoz való hozzáfutás biztosítása mindenki számára.

International Socialist Resistance – ISR (ag)
www. anticapitalism.org.uk

A Nemzetközi Szocialista Ellenállás nevű mozgalmi koalíció 2001 decemberében alakult meg Brüsszelben, a laekeni EU-csúcs ellen rendezett 35 ezres demonstrációt követő 500 fős konferencián, és azóta számos mozgalom csatlakozott hozzá. „*A kapitalizmus ellen egy háború és terror nélküli szocialista világr*” című alapító dokumentuma megállapítja, hogy az antikapitalista demonstrációk világszerte erősödnek, ami kiváltja a tiltakozókkal szembeni karhatalmi fellépést, és mozgósítja a médiát a demonstrálók, illetve céljaik lejáratására, a mozgalmak és a terrorizmus összemosására. „Ez elősegítette, hogy a háborúellenes mozgalmak kapcsolatot fedezzenek fel a kapitalizmus, a háború, a terror és az elnyomás között.” A kapitalizmus nem megreformálható, „emberarcú kapitalizmus” nem létezik, a kapitalizmust el kell söpörni – áll a dokumentumban.

Jubilee 2000 (ag) **www. jubilee2000.org**

A mára nemzetközivé vált mozgalom Észak-Amerikából indult útjára a Jubilee 2000/USA és a Kanadai Ökumenikus Jubileumi Kezdeményezés (*Canadian Ecumenical Jubilee Initiative*) vallási szervezetek közös akciójaként, amely arra a bibliai hagyományra épül, hogy egy jubiláris évben eljön az igazság pillanata. A kampányban arra szólították fel a G7 vezetőit, hogy 2000-ig töröljék el a legszegényebb országok adósságait. A több mint 60 országban folytatott kampány végére 24 millió aláírás gyűlt össze, és a G7 kormányfői kötelezték magukat 100 milliárd dolláros adósság törlesztésére. A Jubilee 2000 ezen túlmenően, de kevesebb sikerrel követelte a gazdagság igazságosabb újrelosztását, és a környezet kirablásának megállítását is követelte, emellett a strukturális alkalmazkodási programok megszüntetését.

Jubilee Research@NEF – Jubilee Plus (ag)
www. jubileeplus.org

A Jubilee Research (JR) az 1987-ben alakult *Új Közgazdaságtan Alapítvány* (New Economics Foundation – NEF) kutatási programja és egyben az angol Jubilee 2000 utóda. A NEF a davosi Világ gazdasági Fórummal szembeni első alternatív csúcs, a *TOES (The Other Economic Summit)* hagyományából nőtt ki. A JR célja a tömegek informálása a nemzetközi pénzügyi folyamatokról, adósságokról, de nemcsak „think-tank”, hanem akcióra is buzdít („*think-and-do-tank*”). Követeléseik között szerepel a fejlődő országok adósságainak teljes eltörlése, az adós és hitelező országok viszonyának igazságos rendezése, a nemzetközi pénzügyi intézmények és kormányok tevékenységének demokratizálása, a környezeti értelemben fenntartható fejlődés stb. A JR testvérszervezetei a brit Jubilee Debt Campaign, valamint a Jubilee Movement International (JMI). Ez utóbbi 2001 áprilisában alakult egy Maliban (Bamako) rendezett konferencián, közvetlenül a Jubilee 2000 kampány lezárása után, több mint 50 (főként fejlődő) ország részvételével.

New York Peoples’ Assembly Against Imperialist Globalization – NYPPAIG (ag)

www. nispop.org/nypaaig

A NYPPAIG (New York-iak Imperialista Globalizációellenes Kögyűlése) 2000 szeptemberében, az ENSZ millenniumi csúcsértekezletkor alakult meg. Egyének és szervezetek olyan koalíciója, amely szerint „*az imperializmus a világ népeinek ellensége. Egy olyan rendszer, amelyben a kormányok gazdasági, katonai, politikai és kulturális eszközökkel védik az erős vállalatok beruházásait a gazdaságilag és katonailag gyengébb országokban*”. A NYPPAIG elutasítja a korporációk uralmát, amely szemben áll az emberek természetes internacionalizmusával, és nemet mond „*az imperializmus legfőbb nemzeti és nemzetközi intézményeire*”, mint például az USA kormánya, a WTO, az IMF, a Világbank, az ENSZ, a NATO vagy az APEC.

One World Action – OWA (e) www.oneworldaction.org
1998-ban létrehozott szervezet, amely egy „szegénység- és élnyomásmentes világért” harcol, ahol „erős demokrácia védi az emberi jogokat”. Programokat menedzsel, tehát pénzzel, szakértelemmel és gyakorlati tanácsokkal látja el azokat a szervezeteket, amelyek a fejlődő országokban az emberek demokratikus jogait és életkörülményeit segítik. Az OWA-t elsősorban a brit Fejlesztési Minisztérium (Department for International Development) pénzeli, 2002–2003-ban a szervezet költségvetésének fele innen származott. Az EU 19%-kal járult hozzá költségeihez, sőt 1%-ot még a banktőke is adott. Az OWA együttműködik a brit Szakszervezeti Kongresszussal (TUC), és kapcsolatban áll még többek között a Trade Justice Movementtel, a Jubilee Pluszal és a Women Development Europe Networktel.

Orvosok a Békéért és a Szociális Felelősségért – IPPNW (e) www.ippnw.org
1980-ban hozták létre amerikai és szovjet orvosok Genfben a nukleáris leszerelésért. Ma 58 országban van szervezete, köztük Magyarországon is. Tagjainak száma meghaladja a 150 ezret. Céljai mára kibővültek, általában a leszerelésért, a fegyverkereskedelem ellen állnak ki, azért, hogy a hadiipar forrásait a civil szükségletek kielégítésére fordítsák, különös tekintettel az alapvető egészségügyi és emberiségi szükségletekre, valamint a fenntartható ökológiai és gazdasági fejlődésre.

Our World Is Not For Sale! (ag) www.ourworldisnotforsale.org

A világunk nem eladó! több mint 100 ország társadalmi mozgalmának és civil szervezeteinek laza hálózata. A MAI és a WTO elleni kampányból („WTO: *Shrink or Sink!*”) nőtt ki. Konferenciákat, találkozót, e-mailes vitákat rendez, delegációkat küld a WTO-ba a tárgyalók meggyőzésére, sajtóértekezleteket, demonstrációkat szervez a „közérdeket aláásó” intézkedések ellen.

Oxfam (e) www.oxfam.org

Az Oxfam talán a legrégebbi eredetű, és nagy nemzetközi tekintélynek örvendő globalizáció-kritikai mozgalom. 1942-ben alakult fejlesztési, segélyezési és kampányszervezetként. Teljes neve Oxford Committee for Famine Relief (az Ínség Enyhítésének Oxfordi Bizottsága). Keresztény-katolikus indíttatású alapítónak célja az volt, hogy tartós megoldást találjanak a világszerte tapasztalható szegénységre és szenvedésre. A szegények közösségeivel, helyi csoportokkal, önkéntesekkel és támogatókkal dolgozik. Javaslatoikat tesz például az élelmiszerek árának csökkentésére vonatkozóan, bírálja a szellemi tulajdonjogok (a WTO keretében megalkotott TRIPS-egyezmény) árfelhajtó és társadalmi egyenlőtlenséget okozó hatásait, különös tekintettel a gyógyszerre stb.¹⁷¹

People and the Planet (tt) <http://www.peopleandplanet.net>

Az „Emberek és a Föld” londoni székhelyű internetes website. 2000 szeptemberében indult, a *People and the Planet* negyedéves folyóiratot helyettesítve. [Ezt a folyóiratot a riói Earth Summit alapította.] A hálózat a népszerűség, a szegénység, az egészség, a fogyasztás és a környezet kérdéseivel foglalkozik. Őt szervezet szponzorálja: a United Nations Population Fund, a World Conservation, a World Wide Fund for Nature International, az International Planned Parenthood Federation, és a Swedish Development Co-operation Agency, de további pénzeket kapnak a Hewlett Foundationtól, a The Ernest Kleinwort Charitable Trusttól és magánszemélyektől is.

Peoples Global Action – PGA (ag) www.nadir.org <http://en.wikipedia.org>

A „Népek Globális Akciója” 1998 februárjában jött létre Genfben több ország képviselőitében azzal a céllal, hogy szervezze az emberiséget és a bolygót romboló kapitaliz-

¹⁷¹ Lásd még Kevin Watkinsnak, az Oxfam politikai tanácsadóhelyettesének írását (Watkins, 2002.).

mus elleni harcot valamint alternatívakeresést. Alapítólevele bevallotta „*antikapitalista, nem csupán anti-neoliberalis*”, többek között azzal a céllal, hogy elkerülje a jobboldali „*antiglobalizátorok*!” történő összemosást. Nem megreformálni akarja a kapitalizmust, hanem „*lerombolni intézményeit*”.¹⁷² Azért törekszik a decentralizált nemzetközi megmozdulások (*Global Action Days*) összehangolására, hogy ezzel is világhossá váljék „*a népi mozgalmaknak a kapitalista globalizációval szembeni globális ellenállása*”. A PGA már eddig is számos nemzetközi megmozdulás szervezéséből vette ki a részét.

Public Citizen – PC (z) www.citizen.org/trade

1971-ben alapította az USA-ban Ralph Nader, a zöldpárt vezére, több hasonló mozgalom szülőatyja (aki sokak szerint hozzásegítette Busht a győzelemhez 2000-ben azzal, hogy indult az elnökválasztáson, és ezzel döntő szavazatot kapott el Al Gore-tól). Bár fogyasztói érdekvédelmi szervezetként indul, a PC figyelme a kilencvenes években a globalizáció egészségügyi, biztonsági, környezeti, gazdasági és a demokratikus kormányzásra vonatkozó hatásai felé fordult. Az „*Our World is Not for Sale!*” hálózat alapító tagja. 1995-ben létrehozták globalizációs divízióját, a Global Trade Watch-ot. A PC is adományokból tartja fenn magát, kormányoktól vagy vállalatoktól nem kér pénzt.

Solidar (e) www.solidar.org

Szociális ellátással, humanitárius segítséggel és az életentartó oktatással foglalkozó nem kormányzati szervezetek (NGO-k) nemzetközi szövetsége. Alapelve, hogy a szociális, gazdasági, civil, politikai és kulturális emberi jogok „*oszthatatlanok*”, és az egyenlőség leginkább szolidaritás révén érhető el. A Solidar történelmileg a „szabad és demokratikus” szakszervezetekhez kötődik, honlapján több mint egy tucat szakszervezet és szakszervezeti szövetség

¹⁷² <http://www.nadir.org/nadir/initiativ/agp/en/pgainfos/history.htm> (2006-02-17)

lininke található. Egyike azon szervezeteknek, amelyek aktív kapcsolatot tartanak fenn az EU intézményeivel, programjaival, pártjaival.

Stop the War Coalition (ag) www.stopwar.org

Az „Állítsuk meg a háborút!” koalíció 2001. szeptember 21-én született meg Londonban egy 2000 fős gyűlésen azzal a céllal, hogy közös akciókkal megállítsa az USA „terrorizmus” ellen hirdetett háborúját. Antirasszista és a polgári jogokért harcol. Honlapján 38 civil szervezet, 76 nemzetközi háborúellenes website, 46 alternatív webes újság és vitaforum, 16 háborút ellenző brit párt, 13 szakszervezet és további 12 egyéb (humoros, művészeti) háborúellenes link szerepel.

Third World Network – TWN (e) www.thirdworld.org

A „Harmadik Világ Hálózat” a fejlődő országokkal és az Észak–Dél szembenállással foglalkozó szervezetek és személyek független, nemzetközi nonprofit hálózata. Központja Penangban található (Malajzia), de Indiában, Uruguayban, Svájcban és Ghánában is rendelkezik irodával. Számos társzervezete van a fejlődő és a fejlett országokban. Gazdasági, szociológiai és környezeti kutatásokat végez, szemináriumokat szervez, publikál. Több lapot, periodikát is kiad, és részt vesz az ENSZ-fórumokon, valamint a Világhank NGO-bizottságában is.

Trade Justice Coalition – TJC (ag)

<http://peopleandplanet.org/tradjustice>

Az „Igazságos Kereskedelem Koalíció” kampányszervezet, amely a *People and Planet* című internetes újságot készítő vonaskörzetéből indult ki. 2001 novemberében alakult egy fesztivállal („Trade Justice Carneval”), amit 2002 júniusában egy úgynevezett Mass Lobby („tömeges lobbikció”) követett: a kampányban részt vevő emberek előbb levélben felhívták parlamenti képviselőjüket figyelmeztetve, hogy jelenlétükkel adjanak nyomatékot kéréseiknek. A TJC fő célja a *szegényparasztok* megélhetését szem

előtt tartó agrárpolitika, a *szolgáltatáskereskedelem* liberalizálásának (GATS) felülvizsgálata, a liberalizáció és a privatizáció felülvizsgálata az alapvető szolgáltatások esetében, illetve nemzetközi törvény a *multinacionális vállalatok tevékenységének* szabályozására.

Transnational Institute – TNI (tt) www.tni.org

Az 1974-ben Hollandiában alapított TNI projektalapon működő, nem profitorientált, kormánytól független kutatóműhely nemzetközi munkatársi hálózattal. Tág körben kutatja és hirdeti a világgazdasági folyamatok szempontjait. A Corporate Europe Observatoryval közösen szerkesztett weboldala a szolgáltatáskereskedelem liberalizálásával kapcsolatos információkat közlő *GATSwatch*. A TNI-ben dolgozik például Susan George, a francia ATTAC egyik vezető egyénisége, a transznacionális vállalatok, a WTO és a GATS kutatója.

War on Want (e) www.waronwant.org

A „Harc a Nélkülözés Ellen” nevű szervezet 1951-ben alakult meg Londonban. Az ötvenes években fellépett a koreai háború ellen, a hatvanas évek óta harcol a fejlődő országok adósságainak eltörléséért, a hetvenes években a fejlődő országok csecsemőinek biztonságos táplálása érdekében folytatott kampányt, valamint a teaültetvényeken dolgozók jogaiért és az apartheid ellen, a nyolcvanas években pedig a fejlődő országokban lakó nők jogaiért folyó küzdelemben tüntette ki magát. A kilencvenes évek óta a globalizáció legégetőbb kérdéseire összpontosít, elsősorban a munkavállalók jogaiért, a megfelelő munkakörülményekért harcol.

World Development Movement – WDM (e)

www.wdm.org.uk <http://en.wikipedia.org/wiki>

1970-ben alakult, a fejlődő világgal foglalkozó mozgalom. A szegénység közvetlen okaira világít rá, és azért lobbizik a politikusoknál, hogy megváltozzanak az embereket szegénységben tartó szabályozások. A fejlődő világ szegényeivel működik együtt, azokkal, akik valamiképpen fellépnek

az igazságtalanság ellen. Lobbizással, kampányolással (fogyasztók, résztvevők, kormányok megszólításával) igyekszik felhívni a figyelmet a szegénységet tápláló kormányintézkedésekre. Ezzel összefüggésben bírálja a WTO-t és a GATS-t is.

World Wildlife Fund – WWF (z) www.worldwildlife.org

A pandát ábrázoló logójáról ismert, nagy nemzetközi környezetvédő szervezetet 1961-ben alapította Sir Julian Huxley biológus és Sir Peter Scott ornitológus, látva, hogyan felel a WWF már több mint 30 országban működik, több mint 5 millió tagot számlál, és több mint 100 országban folytak projektjei. A kezdeti, közvetlen környezetvédelem (*field work*) mára kiegészült a politika, oktatás, tudományfejlesztés és finanszírozás terén végzett munkával. Bár csak közvetetten „globalizációkritikai”, a WWF mégis az egyik leghatékonyabb fékező erő a profitérdeket szabadjára engedni készülő nemzetközi egyezmények, kormányintézkedések kimunkálásában.

1. táblázat
A foglalkoztatás egyes mutatói az EU15-ben, 1975–2004

	1975	1985	2003	2004
Teljes lakosság (ezer fő)	332 391	342 153	377 761	378 066
Munkaképes korú (15–64 éves) lakosság ezer fő [1]	206 478	224 122	252 082	251 947
Foglalkoztatottak összesen ezer fő [2]	132 559	133 998	170 962	172 127
Foglalkoztatási ráta (a munkaképes korúak %-ában)	64,2	59,8	64,3	64,7
FTE* (a munkaképes korúak %-ában)	n.a.	55,6	58,6	58,5
Önfoglalkoztatók az összfoglalkoztatottak %-ában [3]	15,8	15,2	14,8	14,9
Részmunkaidős foglalkoztatottak az összfoglalkoztatottak %-ában [4]	n.a.	12,7	18,6	19,4
Határozott idejű szerződéssel foglalkoz- tatottak az összfoglalkoztatottak %-ában [5]	n.a.	8,4	12,8	13,6
Aktivitási ráta (dolgozók vagy munkát keresők)	66,7	66,4	70,0	70,6
Munkanélküliség (ezer fő)	5099	14 758	14 207	14 681
Munkanélküliségi ráta (%)	3,7	9,9	8,1	8,1
(3)+(4)+(5) összesen % [6]	..	36,3	46,2	47,9
(3)+(4)+(5) összesen ezer fő [6]	..	48 641	78 984	82 449

Biztos állással rendelkezők (2)-(6)=(7)	..	85 357	91 978	89 678
Bizonytalan, részleges vagy semmilyen alkalmá- zásban nem álló felelős lakosság (ipari tartaléksereg) ezer fő (1)-(7)=(8)	..	138 765	160 104	162 269
Ipari tartaléksereg a munkaképes korú lakosság %-ában (8)/(1)	..	61,9	63,5	64,4

* FTE: *full-time equivalent* – teljes munkaidősre átszámított foglalkoztatás

Forrás: *Employment in Europe* <http://europa.eu.int> (2005-11-25)

2. táblázat
A foglalkoztatás egyes mutatói az USA-ban 1948-2005

Ezer fő	1948	1975	1985	2003	2004	2005. szept.
16 éven felüli civil lakosság (1)	103 068	153 153	178 206	221 168	223 357	226 693
Összfoglalkoztatottak (2)	58 343	85 846	107 150	137 736	139 252	142 579
Foglalkoztatási ráta % 16 évs kortól)	56,6	56,1	60,1	62,3	62,3	62,9
Munkanélküliség %	3,8	8,5	7,2	6,0	5,5	4,8
Munkanélküliség ezer fő (3)	2276	7929	8312	8774	8149	7259
Önfoglalkoztatók és fizetetlen családi munkások (4)	12 476	8296	9743	10 421	10 548	10 568
Részmunkaidőben foglalkoztatottak (5)	8010	15 893	20 177	24 284	24 734	24 798
(4) + (5) = (6) ezer fő	20 486	24 018	29 920	34 705	35 282	35 366
Biztos állással rendelkezők ezer fő (2)-(6)=(7)	37 857	61 828	77 230	103 031	103 970	107 213
Bizonytalan, részleges vagy semmilyen alkalmazásban nem álló felnőtt lakosság (ipari tartaléksereg) (1)-(7)=(8)	65 211	91 325	100 976	118 137	119 387	119 480

Ipari tartaléksereg a munkaképes 16 éven felüli lakosság %-ában (8)/(1)	63,3	59,6	56,7	53,4	53,5	52,7
--	------	------	------	------	------	------

Forrás: United States Department of Labour, Bureau of Labour Statistics <http://www.bls.gov> (2005-11-25).

3. táblázat
A foglalkoztatás egyes mutatói Magyarországon, 1997-2004

	1997	2000	2003	2004
Teljes lakosság (ezer fő)	10 075	9924	9980	9944
Munkaképes korú (15-64 éves) lakosság (ezer fő) (1)	6833	6764	6836	6826
Foglalkoztatottak összesen (ezer fő) (2)	3608	3844	3906	3879
Foglalkoztatási ráta (a munkaképes korúak %-ában) (2)/(1)	52,4	56,3	57,0	56,8
FTE* (a munkaképes korúak %-ában)	52,0	56,0	56,9	56,5
Önfoglalkoztatók az összfoglalkoztatottak %-ában (3)	17,2	15,1	13,4	14,2
Részmunkaidős foglalkoztatottak az összfoglalkoztatottak %-ában (4)	3,7	3,5	4,4	4,7
Határozott idejű szerződéssel foglalkozta- tottak az összfoglalkoztatottak %-ában (5)	6,6	7,1	7,5	6,8
Aktivítási ráta (dolgozók vagy munkát keresők a munkaképes korúak %-ában)	57,6	60,1	60,6	60,5
Munkanélküliség (ezer fő)	355	256	239	243
Munkanélküliségi ráta (%)	9,0	6,3	5,8	5,9
(3) + (4) + (5) összesen %	27,5	25,7	25,3	25,7
(3) + (4) + (5) összesen (ezer fő) (6)	992	988	988	997

Biztos állással rendelkezők (2)-(6)=(7)	2616	2856	2917	2882
Bizonytalan, részleges vagy semmilyen alkal- mazásban nem álló munkaképes korú lakosság (ipari tartaléksereg) ezer fő (1)-(7)=(8)	4217	3908	3918	3944
Ipari tartaléksereg a munkaképes korú lakosság %-ában (8)/(1)	61,7	57,8	57,3	57,8

FTE: *full-time equivalent* – teljes munkaidősre átszámított foglalkozta-
tás

Forrás: Saját számítások az Employment in Europe 2004 alapján.
<http://europa.eu.int> (2005-11-25)

Irodalom

- „Against Capitalism for a socialist world without war and terror”. International Socialist Resistance Founding Statement. <http://www.anticapitalism.org.uk> (2005-08-12)
- ABRAMOVITZ, Janet N. (1999):** Natural Disasters – At the Hand of God or Man? Wednesday, June 23, 1999 <http://www.uwsp.edu/geo/courses/geog100/ENINGodOrMan.htm> (2006-02-17)
- AGUIRRE, Léonce (2002):** *Editorial Rouge*, Firenze 2002, 7 Novembre 2002. No. 1991.
- AKAMATSU, Kaname (1962):** A historical pattern of economic growth in developing countries. The Developing Economies, No 1. March-August, pp. 1-23.
- ALEXANDER, Anne – ROSE, John (2001):** Middle East. In: Bircham, E. – Charlton, J. (ed.): *Anti Capitalism. A guide to the movement*. Bookmarks Publications, London, Sydney, 2001.
- All Work and No Pay?** New U.S. Poll Shows More Americans Taking Their Work Home. <http://www.millernash.com/groundup/shownews.asp?Show=68> (2005-08-04)
- ANDOR László (2002):** Anti-globalizmusok. *Eszmélet*, 55. szám
- ANDOR László (2003):** Tony Blair drámája. *Európai Szemle*, XIV. évf. 3–4. szám. 2003. ősz.
- Annual Survey of Irish Economic Expenditures (1998):** Forrás, <http://www.forfas.ie/publications/icee98.htm> (2003-03-15)
- ARMAS Genaro C. (2004):** US: Ranks of Poor, Uninsured Rose in 2003. *Social Watch News*. <http://www.socialwatch.org> (200-11-05)

- ARTNER Annamária (1998):** *A konjunktúra-ciklusok nemzetköziesedése.* OTKA-tanulmány, kézirat. MTA VKI.
- ARTNER Annamária (2000/a):** A világ ipari termelésének strukturális átalakulása „A magyar gazdaság világgazdasági környezetét központián meghatározó tényezők” című GM 2347 sz. kutatási projekt keretében készült háttér tanulmány. MTA VKI, 2000. november.
- ARTNER Annamária (2000/b):** *Modernizációs stratégiák az új világgazdasági helyzetben. Görögország példája.* A Gazdasági Minisztérium számára készült tanulmány. MTA VKI, 2000. június.
- ARTNER Annamária (2004):** Anti-globalization movements: the developments in Asia. *Contemporary Politics*, Vol. 10. No. 3–4. September-December 2004, 243–256.
- ARTNER Annamária (2005):** Production Technology and Competitiveness in the Hungarian Manufacturing Industry. *Acta Oeconomica*, Vol. 55, No. 3, 2005.
- Australians at risk from long work hours.** ABC News Online <http://www.abc.net.au/news/newsitems/200411/s1247471.htm> (2005-03-05)
- BALSEN, W. – NAKIELSKI, H. – RÖSSEL, K. – WINKEL, R. (1987):** *Az újszegénység. A szociális problémák új formái az NSZK-ban.* Budapest, Kossuth Könyvtár, 1987.
- BENYIK Mátvás (2003):** Beszámoló a III. ESZF londoni előkészítő közgyűléséről 2003. december 13–14. (London City Hall)
- BETZ, Hans-Georg (2004):** Az „új jobboldal” az Európai Unió fejlett demokráciáiban. *Eszmélet*, 61. sz.
- BIRCHAM, Emma – CHARLTON, John (ed.) (2001):** *Anti Capitalism. A guide to the movement.* Bookmarks Publications, London, Sydney, 2001.
- BUDD, Adrian (2001):** Western Europe. In: Bircham, E. – Charlton, J. (ed.), i.m.
- BURBACH, Roger (2001):** North America. In: Bircham, E. – Charlton, J. (ed.), i.m.
- Business Employment Dynamics.** New Data on gross job gains and losses. *Monthly Labour Review*, April 2004. <http://www.bls.gov/opub/mlr/2004/04/art3full.pdf> (2005-11-05)
- CAGATAY, Nilüfer (2001):** Trade, Gender and Poverty. *UNDP*, October 2001.
- CASSEN, Bernard (2002):** Egy új nemzetközi társadalmi mozgalom, az ATTAC születése és fejlődése. Előadás a budapesti Francia Intézetben 2002. március 5-én. *Eszmélet*, 55. szám.
- CBO (2002):** Long-Range Fiscal Policy Brief. Social Security and the Federal Budget: The Necessity of Maintaining a Comprehensive Long-Range Perspective. A series of issue summaries from the Congressional Budget Office No. 3, August 1, 2002.
- CHAPMAN, Jamie (2004):** Forbes Report: Billionaires' wealth grew by 36 percent in last year. 9 March 2004 <http://www.wsws.org/articles/2004/mar2004/forbm09.shtml#top> (2005-03-05)
- CHOSSUDOVSKY, Michel (1999):** Seattle and beyond: Disarming the New World Order. Wed, 24 Nov. 1999, <http://www.converge.org.nz/pma/apseattle.htm> (2005-03-05)
- CHOUDRY, Aziz (2001):** All this “civil society” talk takes us nowhere. (GATT Watch) ZNet, 4 January 2001. Centre for Research on Globalisation. <http://globalresearch.ca/articles/AZI201A.html> (2003-10-20)
- CPA (2002):** Poverty today. September/October 2002, Combat Poverty Agency http://cpa.ie/pub_poverty_today.html (2004-11-23)
- CSO Ireland: Banking, Insurance and Building Societies: Employment and Earnings**, 30 January 2004 <http://www.eirestat.cso.ie> (2004-12-18)
- CSO Ireland: Earnings in Distribution and Business Services**, 30 January 2004. <http://www.eirestat.cso.ie> (2004-12-18)
- CSO Ireland: Foreign Direct Investment 2001 and 2002.** 9 December 2003. www.cso.ie (2004-12-18)

- CSO Ireland:** Industrial Earnings and Hours Worked, 31 March 2004. <http://www.eirestat.cso.ie> (2004-12-18)
- CSO Ireland:** Irish Life Table No. 13, 26 September 2001. <http://www.eirestat.cso.ie> (2004-12-18)
- CSO Ireland:** Public Sector Employment and Earnings, 18 February 2004. <http://www.eirestat.cso.ie> (2005-11-11)
- DUFOUR, Jean-Guy (2002):** *Contribution of the Euromarches against unemployment, insecure work and exclusions*. Euromed Civil Forum, 12 April 2002. <http://www.euromarches.org/english/marches3.htm> (2003-06-16)
- DUNNING, John H. (2004/a) (ed.):** Making Globalization Good. The Moral Challenges of Global Capitalism. Oxford Press.
- DUNNING, John H. (2004/b):** Conclusions: In Search of a Global Moral Architecture. In: Dunning, 2004.
- EC (1998):** Employment in Europe 1998. Jobs for people – people for jobs: turning policy guidelines into action. European Commission, October 1998.
- EC (2003):** European Economy, No. 5, 2003. European Commission.
- EC (2004/a):** Employment in Europe 2004. Recent Trends and Prospects. European Commission. August 2004.
- EC (2004/b):** European Economy No. 3, 2004, European Commission.
- Economic Survey of Europe: 2003** No 1. UN, New York and Geneva 2003.
- ECOSTAT [é.n.]:** Gazdasági fejlődés és a foglalkoztatottság a 90-es években. Ecostat Időszaki Közlemények <http://www.ecostat.hu> (2004-04-04)
- EEO Monthly Newsletter**, No. 17: August 2004 <http://www.eu-employment-observatory.net/en/newsletter/> (2006-01-17)
- ÉKES Ildikó (2004):** Bokros Lajos 130 pontja. *Élet és Irodalom*, 48. évfolyam, 2004. 03. szám.
- ELM (2005):** Labour Market Information Trends. Expertise in Labour Mobility <http://www.labourmobility.com/organisations/research> (2005-08-18)
- Európai Közgazdászok (2001):** Egy Alternatív Gazdaságpolitikáért. *Eszmélet*, 53. szám. 2002. tavasz.
- Európai Közgazdászok (2002):** Egy Alternatív Európai Gazdaságpolitikáért. *Eszmélet*, 56. szám. 2002. tél.
- Explorations in Social Inequality:** An imbalance between rich and poor is the oldest and most fatal ailment of all republics. – Plutarch. <http://www.trinity.edu/mkearl/strat.html> (2005-07-05)
- FARC (2000):** Legyen miénk az utca az imperialista beavatkozással szemben! (Kolumbiai gerillák kiáltvány) *Eszmélet*, 47. szám. 2000 ősz.
- FARKAS Péter (2002):** A globalizáció és fenyegetései. A világgazdaság és a gazdaságelméletek zavarai. Budapest, Aula Kiadó, 2002.
- FES (2000):** Harmadik utak – Új közép. A szociáldemokráta reformpolitika a globalizáció korszakában. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 2000.
- FINEFACT (2005):** Irish Key Indicators for Ireland 2004 and International Comparisons. March 31, 2005, http://www.finfacts.com/irelandbusinessnews/publish/print_10001145.shtml (2005-08-18)
- FISHER, John (2001):** Africa. In: Bircham, E. – Charlton, J. (ed.), *Anti Capitalism. A guide to the movement*. Bookmarks Publications, London, Sydney, 2001.
- FLECK, Susan – SORRENTINO, Constance (1994):** Employment and unemployment in Mexico's labor force – Cover Story *Monthly Labor Review*, Nov. 1994.
- FORFÁS (2000):** Annual Survey of Irish Economic Expenditure. (August 2000) <http://www.forfas.ie/publications/ice98htm> (2003-06-14)
- FORFÁS (2003):** Annual Employment Survey 2002, September 2003, <http://www.forfas.ie> (2004-04-07)
- GONZALEZ, Mike (2001):** Latin America. In: Bircham, E. – Charlton, J. (ed.).
- GOODWIN, Bill (2004):** Health and productivity suffer as IT staff work some of the longest hours in the UK. *Computer Weekly*, March 9, 2004. http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m0COW/is_2004_March_9/ai_n6030396 (2004-03-30)

- GRAMSCI, Antonio (1977):** *Az új fejedelems.* Magyar Helikon, 1977.
- GRIECO, Elizabeth – RAY, Brian (2004):** Mexican Immigrants in the US Labor Force Migration Policy Institute. March 1, 2004, *US in Focus*. <http://www.migrationinformation.org/USfocus/display.cfm?id=206> (2005-08-18)
- GRÖMLING, M. – LICHTBLAU, K. – WEBER, A. (1996):** Weltwirtschaftlicher Strukturwandel: Deindustrialisierung und Globalisierung. IW-trends. Quartalshefte zur Empirischen Wirtschaftsforschung. Institute der Deutschen Wirtschaft Köln, 23. Jg./3/1996.
- HABERMANN, Friderike (2001):** A globális szociális mozgalom. (In.: Asztal körül. Globális játszmák) *Eszmélet* 51. sz. 2001 ősz.
- HAMID, Abdul (2001):** The Consequence of Globalization. Privatization, Derogation, Free Market on the Working Class and the LDC's. <http://www.geocities.com/ilps2000/2hamid.htm> (2004-04-25)
- HARDT, Michael (2002):** Porto Alegre: Today's Bandung? *New Left Review* 14, March-April 2002. <http://www.newleftreview.net> (2004-04-05)
- HAYNES, Mike (2001):** Russia and Eastern Europe. In: Bircham, E. – Charlton, J. (ed.).
- HERNÁDI András (2003):** Japán hivatalos fejlesztési támogatási (ODA) politikája. MTA VKI, Budapest, 2003.
- HÓDOS Tibor (2000):** Pszichoszociális kóroki tényezők, pszichoszociális eredetű megbetegedések és megelőjük a munkahelyen. *Hippocrates*, II. évf. 2. szám.
- HONORÉ, Anouk (2004):** Argentina: 2004 Gas Crisis Oxford Institute for Energy Studies NG 7, November 2004.
- HOÓS János (2003):** A vállalatirányítás „válsága” – a tulajdonviszonyok új jellemzői – és ezek várható következményei. *Álláspontok/Dossziék* június, VI. évf. 1. szám, 23–25.
- How Soros and the Likes do it!* <http://www.welcome-to-china.com/crash97/980812.htm> (2004-08-18)
- ILO (2005):** Global Employment Trends Brief. International Labour Organization. February 2005.
- IMD (2004):** World Competitiveness Yearbook. <http://www.02.imd.ch/documents/wcy/content/pastranking.xls> (2005-03-05)
- IMF (1997):** World Economic Outlook. Globalization. Opportunities and Challenges. Washington D.C., May.
- IMF (2004):** World Economic Outlook. September.
- International Trade and Investment Report (2003):** Forrás. <http://www.forfas.ie> (2005-03-05)
- International Yearbook of Industrial Statistics (2000):** UN.
- Is it possible to put a human face on globalization and war?* Open Letter to the Trade Unionists and Activists Participating in the World Social Forum 2002 in Porto Alegre, Brazil. <http://www.globalresearch.ca/articles/BTU202A.html> (2005-12-28)
- JOHNSON, P. M. (s.a.):** Glossary of Political Economy Terms. Auburn University <http://www.auburn.edu/~johnspm/gloss/> (2006-02-17)
- KATZ, Claudio (2002):** Economy: imperialism in the 21st century. *International Viewpoint*, No. 345, November.
- KIRKLAND, Katie (2000):** On the decline in average weekly hours worked. *Monthly Labor Review*, July. http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m1153/is_7_123/ai_66278220 (200-08-14)
- KOLB, Felix (2002):** Regime Change Begins at Home – Make it Happen. 20 November. *Institute for European Studies Cornell University* <http://www.attac-netzwerk.de> (2006-01-20)
- KORTEN, David C. (1996):** The Truth about Global Competition. The Economic Myths behind Globalization. *Development and Cooperation*. No. 3, May/June.
- KOVÁCS Győző (2002):** A Szentírás védelmében (a kapitalizmussal szemben). *Igen Online*. <http://www.igen.hu/archivum/kapitali3.htm> (2005-08-18)
- L. I. (2004):** Távmunkaálláshelyek: A Munkaadó Lapja. XI. évf., október.

- Labor Force Statistics** from the Current Population Survey. <http://data.bls.gov/servlet/SurveyOutputServlet> (2005-08-18)
- LAYTE, R. – NOLAN, B. (2003):** Equity Utilisation of Health Care Services in Ireland. In: Living in Ireland Research Group Newsletter. ESRI. Issue 2, 2003.
- LÓWY Áron (2003):** A zapatista felkelés tíz éve. *Alternatíva* 2. évf. 1. szám, január.
- MAGYAR Péter (2002):** Úrcai harcosok. Globalizációellenes mozgalmak. *HVG Online*. <http://www.foek.hu/zsibongo/cikkek/hvg0126.htm> (2004-05-12)
- MARCOS alparancsnok (2000):** A liberális fasizmus. *Eszmélet* 48. szám.
- MARJINISSEN, Jan (2004):** Szocialisták Európában. *Eszmélet* 61. szám.
- MARTIN, Hans-Peter – SCHUMAN, Harald (1998):** A globalizáció csapdája. Budapest, Perfekt Kiadó, 1998.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich (1845):** A szent család. MEM 2. Budapest, 1958.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich (1848):** A Kommunista Párt Kiáltványa. MEM 4. Budapest, 1958.
- MARX, Karl (1852):** Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM 8. Budapest, 1962.
- MARX, Karl (1859):** A politikai gazdaságtan bírálatahoz. MEM 13. Budapest, 1965.
- MARX, Karl (1867):** A tőke I-III. MEM 23–25. Budapest, 1978.
- MÉSZÁROS, István (2005):** Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva. Budapest, Napvilág Kiadó.
- MILANOVIĆ, Branko (2002):** True World Income Distribution, 1988 and 1993: First Calculation Based on Household Surveys Alone. *The Economic Journal* 112, January. <http://www.worldbank.org/research/inequality/worldincome redistribution.htm> (2005-10-07)
- MILANOVIĆ, Branko (1999):** True World Income Distribution, 1988 and 1993: First Calculations, Based on Household Surveys Alone. Washington, D.C.: World Bank, 1999.
- NCC (2003):** NCC calls for a „Budget for Competitiveness”. Launch of Annual Competitiveness Report and Competitiveness Challenge. Press Release 1st, December 2003. <http://www.forfas.ie/ncc> (2004-08-15)
- NOLAN, B. – GANNON, B. – LAYTE, R. – WATSON, D. – WHELAN, C. T. – WILLIAMS, J. (2002):** *Monitoring Poverty trends in Ireland: results from the 2000. Living in Ireland Survey*. ESRI, Dublin, July 2002 <http://www.esri.ie> (2004-12-18)
- NOLAN, B. (2003):** Income Inequality during Ireland’ Boom. In.: Studies: An Irish Quarterly Review, Vol 92, No. 366, June 2003 <http://www.esri.ie/printpub.cfm?id=1808> (2004-05-12)
- OECD (1996):** Unemployment in the OECD area 1950-1997. OECD, Paris.
- OECD (1997):** Economic Surveys. Ireland 1997.
- OECD (1998):** Economic Surveys. Greece 1997–1998.
- OECD (2003):** Health Data 2003. 3rd ed. <http://www.oecd.org/dataoecd> (2004-12-18)
- OECD (2004):** Benefits and Wages OECD Indicators.
- OECD (2003):** Main Science and Technology Indicators. November.
- OZAWA, Terutomo (2001):** The “hidden side” of the “flying geese” catch-up model: Japans dirigiste institutional setup and deepening financial morass. Colorado State University, July.
- Ökotárs Alapítvány: 2003. évi jelentés.**
- Pax Romana: Az ICMICA műhelyének tervezete az Ázsiai Szociális Fórumon. Asian Social Forum and South Asian Workshop on Peace, 2003 January 2–10.**
- PERKINS, John (2004):** Confessions of an Economic Hit Man. Berrett-Koehler Publisher Inc. San Francisco. Ld. még beszélgetés — -szel a könyvről: <http://www.democracynow.org/article.pl?sid=04/12/31/1546207> (2005-05-02)
- PETRAS, James (2002):** A harmadik út mítosza és való-sága. *Eszmélet*, 56. szám, tél.
- PETSCHNIG Mária Zita (2004):** A rossz irányt folytatta a Medgyessy-kormány. *Mozgó Világ*, XXX. évf., 3. szám, március.

- R+D expenditure** by source of funds: industry. <http://europa.eu.int/comm/eurostat> (2005-09-09)
- RAE, Gavin (2004):** Lengyel szociáldemokrácia. *Eszmélet*, 61. szám.
- RAVALLION, Martin (2004):** Pessimistic on Poverty? *The Economist*, April 7th.
- Research and Development in Ireland, 2001** – at a glance. Forfás, December 2003. <http://www.forfas.ie>
- RODRIK, Dani (1998):** Globalisation, Social Conflict and Economic Growth. *The World Economy*, Vol. 21, No. 2, March.
- ROY, Arundhati (2002):** Warum Amerika nicht gewinnen kann. *Weißener Blätter*, 4. szám.
- ROZSNYAI Ervin (2002):** Az imperializmus korszakváltásai. Budapest.
- ROZSNYAI Ervin (2003):** „Történelmi” fasizmusok (Mussolini, Hitler, Horthy). Budapest.
- ROZSNYAI Ervin [é.n.j.]:** Forradalmi és ellenforradalmi Szovjetunió. Budapest, Rozsnyai Ervin.
- SALA-I-MARTIN, Xavier (2002/a):** The Disturbing “Rise” of Global Income Inequality. First Draft: August 2001, March 12, 2002. <http://www.columbia.edu/~xs23/papers/GlobalIncomeInequality.htm> (2004-05-18)
- SALA-I-MARTIN, Xavier (2002/b):** The World Distribution of Income (estimated from Individual Country Distribution). April 17. <http://www.columbia.edu/~xs23/papers/WorldDistribution.htm> (2004-05-12)
- SCHNURBEIN, Katharina von (2004):** Questions and Answers about working time. <http://www.noticias.info/asp/aspComunicados.asp?nid=41623&src=0> (2004-05-12)
- SERES Attila (2002):** Seattle népe globálissá lett. *Népszabadság*, november 9. 6.
- SISON, Jose Maria (1999):** *Advance the People's Resistance to Imperialist Globalization*. Seattle, November 28. <http://www.geocities.com/ips2000/documents/jmseattle.htm> (2003-03-22)
- STANFORD, Lawrence – WATSON, Debra (2003):** Bush administration lengthens workday for US truck drivers.
- 9 August. http://www.wsws.org/articles/2003/aug2003/trck-a09_prn.shtml (2004-05-12)
- Survey of Current Business US Department of Commerce** különböző számai.
- SZALAI Erzsébet (2002):** Baloldal – új kihívások előtt. NOL, Szalai Erzsébet, július 6. <http://www.nol.hu/cikk/69515> (2004-12-10)
- SZALAI Erzsébet (2004):** Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. Találjuk ki Közép-Európát? <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/63/1/5> (2004-12-09)
- SZÉCHY András (2002):** Az ezredforduló válsága és a kibontakozás alternatívái. Egy moszkvai tanácskozásról. *Ezredvég*, XII. évfolyam, 1. szám, január.
- SZIGETI Péter (2005):** Világrendszernézőben. Globális „szabadverseny” – a világg kapitalizmus jelenlegi stádiuma. Budapest, Napvilág Kiadó.
- SZÓKE Károly (2000):** Útban a modern rabszolgáság felé? *Kézfogás*, november, 6.
- The Global Competitiveness Report 2001–2002.** Geneva, World Economic Forum, Switzerland 2001.
- Total R+D expenditure.** <http://europa.eu.int/comm/eurostat> (200-04-13)
- TÖRÖK Katalin (1999):** Letár a Munka Törvénykönyvéről. *Népszava*, december 30.
- TÖRÖK Katalin (2000):** Eredményes tárgyalás a Munka Törvénykönyve ügyében. *Népszava*, július 26., 1. és 4.
- UN (1999):** World Economic and Social Survey.
- UN (2003):** Economic Survey of Europe, 2003 No 1. UN, New York and Geneva.
- UNDP (2000):** Overcoming Human Poverty. UNDP Poverty Report.
- UNDP (2003):** Human Development Report for Hungary 2001–2002. Alleviating Poverty: Analysis and Recommendations. UNDP - IWE HAS.
- UNDP (2004):** Cultural Liberty in Today's Diverse World. Human Development Report.
- US Census Bureau:** Historical Income Tables – Income

- Equality. <http://www.census.gov/hhes/income/histinc/ie1.html> (2005-06-15)
- US Census Bureau:** Historical Poverty Tables – People. <http://www.census.gov/hhes/poverty/histpov/perindex.html> (2005-09-20)
- US Census Bureau, Poverty 2000.** <http://www.census.gov/hhes/poverty/census2000.html> (2005-10-21)
- VANDEMOORTELE, Jan (2002):** Are we really reducing global poverty? UNDP Bureau for Development Policy, New York, July 2002. <http://www.undp.org/poverty/publications.htm> (2004-02-08)
- VANDEMOORTELE, Jan (2003):** Progress on MDGs : Presentation by Jan Vandemoortele, chairman of the UNDG working group on MDGs. February 14th 2003, New York. <http://www.un.int/belgium/MDGSeminar/Vandemoortele.html> (2005-10-12)
- VARGA Livia Judit (2003):** Az ír gazdasági felzárkózás, valamint annak regionális és szociális vonulata. Szakdolgozat. Budapesti Gazdasági Főiskola Kültkereskedelmi Főiskolai Kar. Gazdaságdiplomácia és nemzetközi menedzsment szak. Nappali tagozat EU-kapcsolatok szakirány.
- VEEN, Reinhard van der (2001):** Radikális forma – tartalom nélkül. (In: Asztal körül. Globális játsszámák) *Eszmélet*, 51. szám, ősz.
- VERNON, Raymond (1966):** International Investment and International Trade in the Product Cycle. *Quarterly Journal of Economics*, May.
- VITÁNYI Iván (s.a.):** Hozzászólás a FES – internet-konferencián. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest. <http://www.fesbp.hu/hun/internetkonf/vitanyipapmagy.htm> (2005-11-12)
- WAHL, Peter (2004):** Németország válaszáton. A „rajnai kapitalizmus” vége. *Eszmélet*, 61. szám.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1999):** Globalizáció vagy átmenet korszaka? *Eszmélet*, 43. szám.
- WALLERSTEIN, Immanuel (2000):** Seattle avagy a globalizációs előretörés korlátai. *Eszmélet*, 45. szám, tavasz
- WATKINS, Kevin (2001):** Pharmaceutical patents. In: Bircham, E. – Chariton, J. (ed.): *Anti Capitalism. A guide to the movement*. Bookmarks Publications, London, Sydney, 2001.
- WEFA Industrial Monitor 1999-2000.** Ed.: Priscilla Rumbull & Frantz R. Price. WEFA Aprimark Company. John Wiley & Sons, Inc. New York.
- WENT, Robert (2002):** Globalizáció. Neoliberalis feladatok, radikális válaszok. Budapest, Perfekt.
- WESSELÉNYI Andrea cikksorozata (1998-2003)** a távmunkáról. Távmunkainfo. <http://www.tavmunka.info.hu> (2005-10-05)
- WHITAKER, Francisco (2000):** World Social Forum: Origins and aims. <http://www.forumsocialmundial.org.br> (2002-10-25)
- WOLFF, Edward (2001):** The Rich Get Richer: And Why the Poor Don't. <http://www.prospect.org/print/V12/3/wolff-e.html> (2005-10-11)
- World Bank (2001/a):** New Ideas about Old Age Security: Toward Sustainable Pension Systems in the 21st Century.
- World Bank (2001/b):** World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty. New York.
- World Bank (2005):** World Development Indicators 2005. http://devdata.worldbank.org/wdi2005/Section1_1_1.htm#f1 (2006-02-14)
- Fontosabb honlapok:**
- <http://data.bls.gov>, <http://portal.ksh.hu>;
- <http://www.abc.net.au>, <http://www.attac.org>;
- <http://www.bls.gov>, <http://www.census.gov>;
- <http://www.eirestat.cso.ie>; <http://www.euractiv.com>;
- <http://www.finfacts.com>;
- <http://www.forumsocialmundial.org>;
- <http://www.globalresearch.ca>;
- <http://www.ifg.org>; <http://www.ilo.org>;
- <http://www.inequality.org>; <http://www.irlgov.ie>;